Magyar Tudomány

REGIONÁLIS KÖZPONTOK ÉS REGIONÁLIS FEJLŐDÉS

Vendégszerkesztő: Rechnitzer János

A magyar történelem kulcsszava: a pluralizmus

A filozófia és a bölcsészettudományok haszna

Batthyány Lajos 1807–1849

A Nemzetközi Heliofizikai Év

2007·6

A Magyar Tudományos Akadémia folyóirata. Alapítás éve: 1840
168. évfolyam – 2007/6. szám

Főszerkesztő:
Csányi Vilmos

Vezető szerkesztő:
Elek László

Olvasószerkesztő:
Majoros Klára

Szerkesztőbizottság:
Ádám György, Bencze Gyula, Czelnai Rudolf, Császár Ákos, Enyedi György, Kovács Ferenc, Köpeczi Béla, Ludassy Mária, Niederhauser Emil, Solymosi Frigyes, Spät András, Szentes Tamás, Vámos Tibor

A lapot készítették:
Csapó Mária, Gazdag Kálmánné, Halmos Tamás, Jéki László, Matskási István, Perecz László, Sipos Júlia, Sperlágh Sándor, Szabados László, F. Tóth Tibor

Lapterv, tipográfia:
Makovecz Benjamin

Szerkesztőség:
1051 Budapest, Nádor utca 7. • Telefon/fax: 3179-524
matud@helka.iif.hu • www.matud.iif.hu
Kiadja az Akaprint Kft. • 1115 Bp., Bártfai u. 65.
Tel.: 2067-975 • akaprint@akaprint.axelero.net

Előfizethető a FOK-TA Bt. címén (1134 Budapest, Gidófalvy L. u. 21.);
a Posta hírlapüzleteiben, az MP Rt. Hírlapelőfizetési és Elektronikus
Posta Igazgatóságánál (HELP) 1846 Budapest, Pf. 863,
valamint a folyóirat kiadójánál: Akaprint Kft. 1115 Bp., Bártfai u. 65.

Előfizetési díj egy évre: 8064 Ft
Terjeszti a Magyar Posta és alternatív terjesztők
Kapható az ország igényes könyvesboltjaiban

Nyomdai munkák: Akaprint Kft. 26567
Felelős vezető: Freier László
Megjelent: 11,4 (A/5) ív terjedelemben
HU ISSN 0025 0325

TARTALOM

Regionális központok és regionális fejlődés • Vendégszerkesztő: Rechnitzer János
Rechnitzer János: Bevezető 690
Rechnitzer János: Az európai regionális politika és városfejlődés 692
Horváth Gyula: Régióközpontok Európában 704
Beluszky Pál: A regionális központok kialakulása Magyarországon 721
Bartke István: A társadalom és a gazdaság települési (térbeni) koncentrálódása, ennek hatásai és megítélése 730
Szirmai Viktória: A magyar nagyváros térségek társadalmi jellegzetességei 740
Lengyel Imre: Fejlesztési pólusok, mint a tudásalapú gazdaság kapuvárosai 749
Barta Györgyi – Lengyel Balázs: Budapest mint fejlesztési pólus – a fővárosi elképzelések 759

Tanulmány
Kecskeméti Károly: A magyar történelem megértésének kulcsszava: a pluralizmus 770
Boros János: A filozófia és a bölcsésztudományok haszna 787
Hermann Róbert: Batthyány Lajos (1807–1849) 795
Kecskeméty Károly: A Nemzetközi Heliofizikai Év 809

Tudós fórum
Beszámoló az MTA 2007. évi rendes közgyűléséről *(Gimes Júlia)* 815

Megemlékezés
Méhes Károly *(Kosztolányi György)* 828

Kitekintés (Jéki László – Gimes Júlia) 832

Könyvszemle
Rendszer és politika. A politika interdiszciplináris társadalomtudományi szemlélete *(Szabó Máté)* 836
Dr. Balogh László: Pedagógiai pszichológia az iskolai gyakorlatban *(Duró Zsuzsa)* 839

Regionális központok és regionális fejlődés

BEVEZETŐ

Rechnitzer János

DSc, intézetigazgató, egyetemi tanár
MTA RKK Nyugat-magyarországi Tudományos Intézete, Széchenyi István Egyetem
MTA Regionális Tudományos Bizottság elnöke
rechnj@rkk.hu

A regionális fejlődésben a 21. században új tényezők jelentek meg. Ezek között meghatározóvá vált a tudás, a képzés és a képzettség, s ennek alakító tényezői, intézményi bázisai, hálózata. Számos európai és tengerentúli centrum és annak régiója ismerte fel, hogy fejlesztési politikáját át kell hangolnia a tudáscentrikus szemléletre. A sikerek igazolják ennek a stratégiának az eredményességét és tartósságát.

Az európai regionális politika új súlypontot kapott: ez a városfejlesztés, a városi hálózatok, azok csomó- vagy végpontjainak megerősítése, illetve a városi gazdaság és élet minőségének javítása. A támogatási rendszerekben megjelenő, a következő évtizedre irányuló fejlesztéspolitikai célok és gyakorlatok arra is irányulnak, hogy az európai nagyvárosok új szerepköröket alakítsanak ki. Ezek a funkciók képviselik a fokozódó decentralizációt,

a hetvenes évek végén megindult, majd napjainkra és a jövőben is erősödő folyamatot, ami a régiók gazdaság- és társadalomszervezési önálló szerepét jelenítik meg.

A hazai nagyvároshálózat csak történelmi dimenzióban értelmezhető, így szükségszerű annak fejlődését, térbeli szerkezetét és kapcsolatait tanulmányozni, hogy közelebb kerüljünk a ma és a holnap folyamatainak megértéséhez. A nagyvárosok nem szigetek, hanem sokirányú együttműködéseket éltetnek környezetükkel, s ezek a kapcsolatok a gazdasági mellett a társadalmi dimenzióban is egyre fontosabbá válnak. A nagyváros és környezete társadalmi szerkezetének átrendeződése nagyszerű példája a magyar modernizációnak, egyben előképe lehet a különféle társadalmi csoportok és rétegek országos szintű változásának.

A nagyvárosok fejlesztésének irányai a nemzeti politikákban súlyponti szerepet kaphatnak. A fejlesztés céljait, stratégiai irányait meghatározzák a globalizációs kihívások, a hálózat jellege, illetve azok az új mozgató tényezők, amelyek Európában s Közép-Európában megfigyelhetők. A magyar regionális fejlesztésben az elkövetkező években egy új program körvonalazódik. Lényege, hogy a hét nagyvárosunkat (Budapest, Debrecen, Győr, Miskolc, Pécs, Szeged, Székesfehérvár, Veszprém) célszerű növekedési pólussá fejleszteni. Ebben az átfogó megújításban meghatározó szerepet kap a tudás, az azt megjelenítő kutatás-fejlesztés és felsőoktatás. Külön kell foglalkoznunk talán egyetlen európai dimenzióval rendelkező nagyvárosunkkal, Budapesttel. A hazai regionális kutatások bizonyították, hogy a főváros megújítása nélkül nem, vagy csak nagyon lassan történik meg a további nagyközpontok átalakulása, illetve növelhető az egész városhálózat aktivitása.

A hét tanulmány betekintést nyújt az európai és a magyar nagyvárosfejlődés sajátosságaiba, irányaiba és követendő fejlesztési céljaiba, s ezekkel kívánjuk illusztrálni a hazai regionális tudomány felkészültségét és nyitottságát az új kihívásokra s azokra adható válaszokra.

Kulcsszavak: *regionális fejlődés, európai regionális politika, városhálózat, nagyváros, növekedési pólus, regionális tudomány*

AZ EURÓPAI REGIONÁLIS POLITIKA ÉS VÁROSFEJLŐDÉS

Rechnitzer János

DSc, intézetigazgató, egyetemi tanár
MTA RKK Nyugat-magyarországi Tudományos Intézete, Széchenyi István Egyetem
MTA Regionális Tudományos Bizottság elnöke
rechnj@rkk.hu

A kohézió és szolidaritás az Európai Unió működésének meghatározó alapelve. A közösség célja, hogy a 24 tagország régiói, területi egységei a fejlődésben közeledjenek egymáshoz, a meglévő gazdasági és társadalmi különbségek csökkenjenek, biztosított legyen az emberek számára az életfeltételek minél szélesebb skálájának elérhetősége. A célokat a *kohéziós vagy más néven, a regionális politikán* keresztül valósítják meg, amit célirányosan alkalmaznak 1988-tól. A politika módszere, hogy a tervezési időszakokra fejlesztési irányokat határoznak meg, s besorolják a régiókat fejlettségük alapján, majd összekapcsolják a célokat és a támogatásokat. 1988-tól hozzávetőleg 480 milliárd eurót költött a közösség a régiók támogatására, s ennek az összegnek közel 70 %-át azon területi egységek használták fel, ahol a jövedelemszint (egy főre jutó GDP) nem érte el a közösség átlagának 75 %-át.

2007–2013 között *új tervezési időszak* kezdődik, amelyben az Európai Unió 308 milliárd euróval kívánja támogatni a régiókat. A kohéziós politika alapvető célja a jövőben a *növekedés és a foglalkoztatás* feltételeinek javítása. Ezzel Európa pozíciója több vonatkozásban erősíthető az Egyesült Államokhoz és a feltörekvő ázsiai térséghez mérten, ugyanakkor csökkenhetnek a regionális különbségek, s az újonnan csatlakozó országok esélyt kaphatnak a felzárkózásra. Az általános elvek és célok egy bonyolult rendszerben valósulnak meg, amelyben kidolgozásra kerül a kohéziós politika programozása, azaz céljainak megvalósítási rendszere, annak menedzselésének, ellenőrzésének és kiértékelésének szabályai, illetve a támogatási forrásokat képviselő alapok (Európai Regionális Fejlesztési Alap, Európai Szociális Alap, Kohéziós Alap, Területi Együttműködés Európai Csoportosulás) igénybevételi, felhasználási módjai.

A tanulmány a kohéziós politika egyik új elemét, a *városoknak* a növekedéshez és foglalkoztatáshoz való hozzájárulását mutatja be. Célunk egyrészt érzékeltetni, hogy a régiók mellett a városok szükségszerű felértékelődése következett be az európai kohéziós politikában, másrészt keressük a jövőbeli magyar fejlesztéspolitikában ennek az új fejlesztési iránynak a meglétét, visszaigazolását, s ennek kapcsán néhány ajánlást teszünk a magyar város-, pontosabban településpolitika lehetséges irányaira.

1. A városhálózat fejlődési irányai

Az európai területi fejlődésben a városhálózatnak meghatározó szerepe volt és lesz a következő évtizedekben, így nem tekinthetünk el azoknak a folyamatoknak a bemutatásától és értelmezésétől, amelyek jellemzik a kontinens városszerkezetét. Tapasztalni lehet, hogy a korábbi hierarchikus kapcsolatok szerkezete megbomlik, s egyrészt egy-egy nagy központ körül erőteljes koncentrálódás figyelhető meg, másrészt a városok közötti munkamegosztás is megváltozik. A századvég gazdasági és társadalmi folyamatai a *városrendszerben* is érvényesültek. Így a globalizáció hatására a nemzeti terek felbomlanak, azokat felváltja a *kontinenst átfogó szerepkörök kialakulása*, s ennek következtében a rendszer minden szintjén, különösen az egyre szélesebb funkciókat tömörítő városoknál a *verseny* kiéleződése figyelhető meg (Storper, 1997; Enyedi 1997, 2003; Rechnitzer 2004).

Az egyik ESPON (European Spatial Planning Observation Network, 2002–2006) program keretében (NORDREGIO, 2004) az *európai városhálózatot* vizsgálták. Az elemzés alapja az ún. funkcionális városi területek (Functional Urban Area – FUA) voltak, amely kiterjedt a gazdasági, az igazgatási, a közlekedési, az idegenforgalmi, a kulturális adottságok egységes szempont alapján történő számbavételére. A vizsgálat összesen 1595 funkcionális városi területet (FUA) határozott meg Európa huszonkilenc országában.

Az elemzések alapján lehatárolható volt az *Európai Pentagon*, a London–Párizs–Milánó–München–Hamburg által behatárolt terület, ahol a városok új funkciókat tömörítenek, közöttük a hálózati kapcsolatok egyre erősebbek, a humánerőforrás-koncentráció magas. *Potenciális integrációs zónának* tekinthető a Prága–Pozsony–Bécs–Budapest térség is, ami a jövőben folytatódhat Zágráb irányába.

A kutatás alapján lehatárolásra kerültek az európai vagy transznacionális jelentőségű (ún. *mega*), továbbá országos, regionális és helyi szintű központok. A nagy, nemzetközileg kiemelkedő *megaközpontokat* öt kategóriába sorolták a következők szerint:

- *Globális csomópontok* (Global Nodes): a legnagyobb, leginkább versenyképes városrendszerek magas szintű közlekedési, kommunikációs kapcsolatokkal (London, Párizs);
- *Európa motorjai* (European Engines): erősen versenyképes, jelentős humán erőforrással és jó közlekedési, kommunikációs kapcsolatokkal rendelkező nagyvárosok (a Pentagon városai: München, Frankfurt, Milánó, Hamburg, Brüsszel, Stuttgart, Zürich, Amszterdam, Düsseldorf, Köln, a Pentagonon kívül: Madrid, Róma, Koppenhága, Berlin, Barcelona, Stockholm, Bécs);
- *Erős megaközpontok:* versenyképes, gyakran jelentős humán erőforrással rendelkező nagyvárosok (Helsinki, Manchester, Athén, Dublin, Göteborg, Torino, Genf, Oslo);
- *Potenciális megaközpontok:* kisebb, mérsékeltebben versenyképes, perifériku sabb helyzetű nagyvárosok, az előbbieknél gyakran kedvezőtlenebb humán erőforrással rendelkező nagyvárosok (fővárosok: Varsó, Budapest, Prága, Lisszabon, valamint Lyon, Antwerpen, Rotterdam, Malmö, Marseille, Nizza, Nápoly, Bréma, Toulouse, Lille, Bergen, Glasgow, Edinburgh, Birmingham, Luxemburg, Palma de Mallorca, Bologna, Valencia, Bilbao, Aarhus, Bern);

- *Gyenge megaközpontok:* a potenciális *megavárosoknál* kisebb, kevésbé versenyképes, perifériku sabb helyzetű, gyengébb humán erőforrással rendelkező városok (fővárosok: Bukarest, Szófia, Tallinn, Pozsony, Vilnius, Riga, Ljubljana, valamint Bordeaux, Le Havre, Genova, Sevilla, Porto, Katowice, Krakkó, Gdańsk-Gdynia, Wrocław, Poznań, Łódź, Szczecin, Temesvár, Valetta, Turku, Cork, Southampton-Eastleigh).

A *megaközpontokat* a *dinamikus változások* jellemzik, amelyek hordozói a jövőben a közlekedési, info-kommunikációs szolgáltatásaik és kapcsolataik fejlődése, a tercier és kvaterner szektor új profiljainak megtelepítése, olyan funkciók, intézmények befogadása, amelyek országos, transznacionális, esetleg kontinentális méretben érvényesülnek. Alapvető kérdés, hogy *képesek-e kapcsolatba lépni*, együttműködni más, hasonló nagyságrendű városokkal, és így együttesen hálózatot alkotni, s ezzel új funkcionális tereket létrehozni. A fejlődés természetes alternatívája lehet több város esetében a *funkciók leépülése*, azok kimerülése. Ezek főleg a korábbi ipari koncentrációkat veszélyeztetik, ahol a gazdasági szerkezetváltás együtt járhat a városi környezet és a társadalom eróziójával. A kisebb, a „megaközpontokhoz" valamilyen módon kapcsolódó városkörzetek jelentősége részben az, hogy ezek a *decentralizációs, dezurbanizációs* városfejlődési folyamatok keretében a széttelepülés (népesség, gazdasági tevékenységek stb.) befogadói. A perifé rikus, vidéki térségekben a lokális központok jelentősége más, teljesebb körű, mint az urbanizált térségekben, ahol a többi centrum közelsége és a közlekedési kapcsolatok révén a szolgáltatások igénybevételének alternatívái rendelkezésre állnak.

Az európai városrendszert tehát a *gazdasági funkciók tagolják*, miközben egyre nagyobb területre van szükség, a városok terjeszkednek, növekszik a területi felhasználásuk. A területnövekedés együtt jár az infrastrukturális költségek emelkedésével, de a fokozott városi közlekedési forgalom is rontja a környezet minőségét. Településagglomerációk alakulnak ki, amelyek aztán új kapcsolatokat és intézményeket kívánnak meg a város és környezete között, de a városi rendszerek, funkciók működtetésének is a korábbiaktól eltérő megoldásait kezdeményezik.

Miközben a városok terjeszkednek, a *szociális feszültségek* új összefüggéseivel kell számolni. A belvárosok számos esetben kiürülnek, leépülnek, egyre veszélyesebbé válnak, a magasabb jövedelmű népesség a külső városrészekbe vagy agglomerációs településekbe költözik, s azokat követi a kereskedelmi és más szolgáltatások kitelepülése *(push-hatás).* Növekszik a bevándorlók száma (pl. más országokból), akik a belvárosi és lakótelepi városrészekben telepszenek le, megkezdődik az etnikai és kulturális alapú elkülönülés, fokozódik a bűnözés, labilissá válik a városi szerkezet *(pull-hatás),* ami aztán fékezi a befektetéseket, az új beruházók megjelenését.

Végezetül szólni kell a *városi környezet* minőségének fokozatos romlásáról. A csökkenő zöldterületek, a zaj- és légszennyezés, a dinamikusan növekedő hulladéktermelés és vízfogyasztás súlyos problémák elé állítják a városfejlesztést. Ezeknek a tényezőknek a mérséklése jelentős gazdasági erőforrásokat köt le, amit aztán mérsékelhetnek a csökkenő beruházások, s a gazdasági bázis leépülése következtében jelentkező városüzemeltetési problémák.

2. A kelet-közép-európai térség városfejlődési sajátosságai

A nyugat-európai településfejlődési trendektől valamelyest eltér a *kelet-közép-európai térség* fejlődése. Ebből adódóan a volt szocialista országok európai uniós csatlakozása új problématerületek felmerülését, illetve az egykori nyugat-európai problémák újbóli megjelenését jelenti a kohéziós politikákban (Vision Planet, 1999; Illés, 2002).

A kelet-európai országokban a *város-vidék dichotómiát* a múltban is, és a jelenben is hagyományosan nagy kettősség és ellentmondás jellemzi. Történelmi szempontból a városi és a vidéki települések között hatalmas társadalmi, számos esetben pedig etnikai összetételű távolság volt. A fejlettségben, a foglalkoztatásban, a jövedelmekben, az oktatásban és a kommunális szolgáltatások színvonalában a városi és a vidéki települések között nagy különbségek voltak, melyek napjainkra átalakultak, de változatlanul fennállnak, sőt fokozódnak. A növekedés és az innováció terjedése a városból a falura nem volt olyan organikus és folyamatos, mint Európa nyugati felében.

A város-vidék sikertelen integrációjának az egyik legfontosabb oka a *kisvárosok*[1] elégtelen fejlesztési és vonzási potenciálja. A kisvárosok száma és sűrűsége, fejlettségi szintje alacsonyabb, mint a nyugati-európai országokban (Ausztria, Németország, Olaszország). A fejlesztési erőfeszítések és források a nagyvárosokban, a közigazgatási és ipari központokban koncentrálódnak. Vannak olyan térségek, melyek nem rendelkeznek megfelelő szolgáltatási ellátási központtal, és nincsenek kapcsolódási pontjaik a fejlesztési interakciókhoz.

A korábbi (a szocialista időszakban kialakult) *város- és vidékfejlesztési politika* nem volt megfelelően koordinált. Átfogó, összefüggésekre épülő területfejlesztési politika helyett egymással versenyző és ellentétes politikai prioritásoknak tekintették a különböző nagyságú és jellegű településeket. A nagyvárosokban megvalósuló iparosítás és a hatalmas lakótelep-építések elszívták a vidéki térségek humán és vállalkozási erőforrásait, míg a vidékfejlesztésre egyáltalán nem vagy csak alig maradtak eszközök. A városhálózat fejlesztése a szolgáltatás ellátási funkciók és a helyi együttműködési lehetőségek helyett az ipari és közigazgatási szempontoknak volt alárendelve. Kialakultak megfelelő szolgáltatási központtal nem rendelkező térségek.

Míg a II. világháborút megelőzően a legtöbb kelet-közép-európai országban a fővárosokra való koncentráció jellemezte a városfejlesztési politikát, addig a múlt században a hatvanastól a 80-as évtizedekig a fejlesztés közvetlenül a második szinten elhelyezkedő városokra irányult. A városfejlesztés e prioritásrendszere a *középvárosok*[2] viszonylag erős csoportjának kiemelkedését tette lehetővé. E városok sorsának meghatározásában döntő szerepet játszottak a közigazgatási funkciók. A legtöbb új ipari beruházás a közigazgatási központokba települt, és itt valósult meg az állami lakásépítések nagy része is. Mindemellett mindenhol csökkent a fővárosok nyomasztó túlsúlya, és egy kiegyensúlyozottabb városhálózat kialakulása kezdődött meg.

[1] A kisebb központok fogalma nem azonos a városok méretével. A kisebb térségek központjaira utal, melyek naponta elfogadható utazási időn belül elérhetőek. A különböző elérhetőségi és utazási lehetőségeket figyelembe véve e térségek mérete országonként eltérő lehet.

[2] A „középméretű városok" különböző népességszámot takarhatnak, ami az adott ország méretétől és településhálózatától függő.

Voltak olyan városok, amelyek számára hátrányokkal járt ez a fejlesztési stratégia, hiszen hátrányos helyzetbe kerültek a központi közigazgatási funkcióval nem rendelkező városok. Összehasonlíthatatlanul kevesebb esélyük volt a fejlesztésekre és az állami támogatásokra, mint a közigazgatási centrumoknak, ahol az állam és a párthatalom koncentrálódott. A *városi migráció* főleg a közigazgatási centrumok felé irányult, míg a többi város nagy részében csökkent a lakosság. Bizonyos szempontból vesztesek voltak azok a városok is, amelyek nem illeszkedtek az átlagos közigazgatási modellhez. A közigazgatási területükön – és néha az országhatárokon – túlnyúló vonzáskörzettel és vonzerővel rendelkező városok nem voltak képesek a sajátos funkcióik kibontakoztatására ebben a rendszerben. Lengyelországban Krakkó, a Cseh Köztársaságban Brno, Ukrajnában Lviv (Lvov) és Csernyivci, a volt NDK-ban pedig Lipcse és Drezda tartozik e várostípusba. Végül az *európai jelentőségű fővárosok* is vesztesei voltak az elmúlt fejlesztési politikának, hiszen Európa többi centrumától elszigetelve, egy állam helyi életére kényszerítve, messze estek az európai gazdasági és kulturális fejlődés fő áramlataitól. A térség valamennyi fővárosára igaz ez, de különösen drámai Berlin esetében.

Vitatható volt a politika *nyerteseinek* haszna is: a nehézipari telephelyek és a nagy, egyhangú lakótelepek – a városfejlesztés legfőbb eredményei – ma problématerületek, ahol igen szorongató kérdés a modernizáció, a fenntartás, illetve a környezeti és társadalmi helyzet javítása.

A kelet-közép-európai országokban a jövő egyik legnagyobb kihívása a városok *belső szerkezetének átalakítása*. A hagyományos belvárosokat évtizedeken keresztül elhanyagolták. Ha sor került rekonstrukcióra a belvárosban, az a régi épületek lebontását és új, a hagyományos környezethez nem illő épületek emelését jelentette. A belvárosok régi lakásállományát nem újították fel, állapotuk mindinkább leromlott. A tipikus belvárosi funkciók (kereskedelem, szórakozás, bankok, pénzügyi szolgáltatások, idegenforgalmi lehetőségek) vagy egyáltalán nem léteztek, vagy csak alsóbbrendű szerepűek voltak.

Az új lakóházak építése többnyire a városok külső kerületeiben valósult meg, általában előre gyártott elemekből összeállított hatalmas *monofunkcionális lakótelepek* formájában. Ezáltal a hagyományos lakásoknál többnyire magasabb volt a komfortszintjük, azonban már rögtön felépítésük után jelentkezett néhány komoly probléma: funkciójának nem felelt meg, kis alapterület, szigetelési problémák, gyenge infrastruktúra és szolgáltatás, zöldterület hiánya stb.

A lakónegyedek városi terjeszkedése eltérő módon alakult. Míg a fejlettebb középeurópai országokban (Németország egy része, Ausztria, Olaszország keleti része), valamint Szlovéniában, Horvátországban és Magyarországon jellemző volt a városok terjeszkedése, addig más országokban azt korlátozták. Azonban a felépült nyaralók és a kialakított „hobbikertek" a viskókkal néha nagyobb területeket foglaltak el, mint a városi lakónegyedek.

A kilencvenes évek elején lezajlott politikai változásokat követően jelentősen megváltoztak a *város szerkezetét alakító tényezők*, és velük együtt a kihívások, melyekkel a várostervezésnek szembe kell nézni.

A gazdasági változások következményeként *megújultak a városközpontok* és a belvárosi területek. Lengyelországban, Magyarországon, Romániában és Bulgáriában az üzletek

és kiskereskedések száma a rendszerváltozás után például négy évvel (1990 és 1994 között) több mint a kétszeresére emelkedett. Ezek leginkább a városközpontokban találhatók. Az új kereskedelmi bankok a városközpontokban építették fel igazgatóságaikat és nyitották meg fiókjaikat, melyek ma hozzájárulnak a városkép alakításához. A belvárosi területek épületeit felújították, és a lakófunkciót felváltotta az üzleti funkció. Azonban érzékelhetők a városközpontokra negatív hatással járó folyamatok is: a külvárosokban felépült bevásárló- és szórakoztatóközpontok, multiplex mozik a városközpontok üzletei felől maguk felé csábítják a vásárlókat és fogyasztókat.

Az elmúlt évtizedekben felépült hatalmas lakótelepek ma *súlyos gondot* jelentenek. A merev technológia miatt a lakásokat nem lehet felújítani vagy bővíteni. A fűtési költségek igen gyorsan emelkednek. A szükséges technológiai felújítás idejének közeledtével egyre nagyobb lesz a megfelelő és hatékony felújítási technológiák hiányának nyomása. Megindult a *társadalmi szegregáció*, a magasabb jövedelműek elhagyják a lakótelepeket, és vagy a belvárosban keresnek lakást, vagy a családi házas zónában, az alacsonyabb jövedelmű csoportok pedig a lakótelepekre költöznek. A kelet-európai (a volt szocialista) országokban (beleértve a volt NDK-t is) körülbelül 17 millió ember, azaz a népesség közel 20 %-a él ilyen nagy lakótelepeken, míg a közép-európai (Bajorország, Baden-Württemberg, Ausztria, Olaszország keleti része) országokban alig néhány százezer.

Előre látható, hogy a legtöbb közép-kelet-európai országban folytatódni fog a közeli jövőben a *városok terjeszkedése*. A városi migráció elkerülhetetlenül erősíteni fogja ezt a folyamatot. A városfejlődési folyamatot a szuburbanizáció és a városi agglomerációk kialakulása jellemzi napjainkban, de mindez a jövőben erősödni fog. Sajátos tendencia, hogy a nagyvárosok népessége leadókká vált, míg a környékükben lévő falvak viszont erősen népességbefogadók lettek – a *szuburbanizációs folyamatok* látványosan regisztrálhatók Kelet-Közép-Európában.

A várostervezés komoly kihívásokkal néz szembe a következő időszakban. Különösen ott komolyak a nehézségek, ahol a városi területek és ingatlanok helyreállítása a soron következő feladat. A tulajdonosi kapcsolatok gyakran nem tisztázottak, a nyilvántartás nem képes lépést tartani a privatizációval. A városi hatóságok nem rendelkeznek olyan ingatlanok és pénzösszegek felett, melyekkel az ingatlanpiacot befolyásolni tudnák, jogaik és kompetenciáik nem kellően tisztázottak. A szabályozások végrehajtása időigényesebb és bonyolultabb, mint a múltban volt.

3. A város a fókuszban

Az *Európai Területfejlesztés Perspektívái* (ESDP, 1999) azzal a céllal született, hogy az új évezred első tíz-húsz évének európai területfejlesztési politikai célkitűzéseit megfogalmazza, annak alapelveit értelmezze, s egyben eligazítást adjon az – akkori – Európai Unió számára, de a csatlakozni kívánó Európa keleti felének is a fejlesztési és támogatási célok meghatározásához. A dokumentum három fő célkitűzéscsoportot határozott meg, amelyekben a városfejlődés és a városi térségek alakításának meghatározó szerep jut.

Az európai területfejlődés fókuszába ismét a *város* került, mivel ebben a területi egységben koncentráltan zajlanak a térbeli folyamatok, azok jellege, funkcióik sajátosságai részben meghatározzák a térségeik fejlődését, részben pedig hordozzák és kifejezik a verseny-

képességet. Az ESDP-ben foglalt alapelvek megjelennek az Európai Parlament által elfogadott (2006. július 4.) *kohéziós politikában*, aminek kiegészítő dokumentuma a *városok hozzájárulása a növekedéshez és a foglalkoztatáshoz* (Cohesion Policy and Cities, 2004).

A városokkal foglalkozó kiegészítő dokumentum arra az elvre épül, hogy a kohéziós politikában a *városok lehetnek* a *motorjai a növekedésnek és a munkahelyteremtésnek*. A cél a városok és térségük szervesebb összekapcsolása, ami nemcsak a metropoliszokra terjed ki, hanem a nagy-, közép- és kisvárosokra egyaránt. Szükséges a hálózati fejlesztés, de jelentősen csökkenteni kell a városok közötti különbségeket, illetve a városon belüli problémák kezelését fókuszba kell állítani, így csak a városi társadalom és környezet nagyfokú egyenlőtlenségének csökkentésével érhető el a fenntartható fejlődés.

A célok első csoportja a *vonzó városra* vonatkozik. Újszerű, az eddigi kohéziós politikában nem kiemelten kezelt kérdés volt, hogy miként lehet a városokat vonzóvá tenni nemcsak a befektetők előtt, hanem az ott lakók számára is jobb élet- és munkakörülményeket teremteni. Ennek alapján javításra szorul a városok elérhetősége, a belső közlekedési kapcsolatok, a szolgáltatások rendszereinek megújítása, a természeti és városi épített környezet megújítása. (E fejlesztési célok között kiemelten szerepel a volt szocialista országok városaiban lévő panellakások megújítása!) Új elemként jelenik meg a célok között a *kultúra* gazdasági és városfejlesztő hatásainak támogatása, s ezzel kapcsolatban a kulturális örökség fokozott védelme.

A második célcsoport az *innováció és a vállalkozások* támogatását hangsúlyozza. A kis- és középvállalkozások tekinthetők a legfontosabb munkahelyteremtőknek, így a városon belüli működési feltételek javítását célszerű ösztönözni. Mindezekhez kapcsolódik, hogy azon városok, ahol a tudásgazdaság intézményei megtalálhatók a jövőben nagyobb szerepet kaphatnak az innovációk terjesztésében, a munkaerő képzésében, a tudásra épülő hálózati rendszerek alakításában.

A harmadik javasolt támogatási célcsoport a *munkahelyek számának* növelése. Abból a paradoxonból indul ki, hogy a közösség városainak több mint kétharmadában a foglalkoztatási ráta alacsonyabb az országok átlagánál, a városok csak 10 %-ában magasabb ez a szint (2001), mint a *Lisszaboni Stratégiá*ban megjelölt 70 %. A munkahelyteremtés tehát számos eszközzel támogatandó, ezek között is prioritást kapnak az *oktatás és képzés* modernizációja, a hátrányos helyzetű rétegek bevonása a munkaerőpiacra, vagy a szolgáltató szektor munkahelyteremtő hatásának élénkítése.

A városok többségében a *társadalmi egyenlőtlenségek* látványosak, ennek csökkentését célozza meg a negyedik ajánlott fejlesztési irány. Kiemelten kezelendő a bevándorlók integrálása, a fiatalok és gyermekek helyzetének javítása, főleg az oktatási körülmények jobbításával, és a nők egyenjogúságának biztosítása. A városi világban koncentrálódik a bűnözés, gyenge a közbiztonság, ezek mérséklését a városi környezet megújításával is lehet mérsékelni.

A városi rendszer irányítása, a *kormányzás* eszközeinek bővítését szorgalmazza az utolsó, az ötödik célkitűzés. A fejlesztések stratégiai szemléletű közelítése, a városok és régiók tervezett együttműködése, a civil szféra erőteljesebb bevonása a fejlesztési döntésekbe, s végül a sikeres városok vagy városi akciók megismertetése javíthatja a városi kormányzást, s ezzel együtt a versenyképességet.

A célok megvalósításának forrásaihoz az Európai Unió sajátos *eszközeivel* járul hozzá. Ezek között fontos szerepet kapnak a fejlesztést támogató intézmények, így a Strukturális Alap, az Európai Beruházási Bank. Bevezetnek 2007–2013 között az uniós országok számára új támogatási formát is a fenti célok megvalósítására, amit *JEREMIE programnak* neveznek. Ösztönzést kap a Public Private Partnership program (PPP), ahol a közösségek (ország, helyi, területi önkormányzatok) és a magántőke együttműködése alapján indulnak meg fejlesztések.

4. Városok a magyar fejlesztési koncepciókban

A hazai városhálózat kutatása fontos része a magyar regionális tudomány vizsgálati irányainak (Rechnitzer, 2004). Nem elhanyagolható az sem, hogy a területi folyamatokat alakító koncepciókban megjelenik a város, a városi térség, azonban karakteres érvényesülést nem tudott ez a településforma magának érvényesíteni. A városi funkciók alakításának legfontosabb tere az önkormányzatok és azok gazdálkodása volt a rendszerváltozástól napjainkig. A várossá nyilvánítási rendszer egyre pontosabbá, konkrétté vált, de nem volt mentes a politikai beavatkozásoktól, a lokális és a regionális érdekek érvényesítésétől. A városhálózat felduzzadt, aminek következtében a belső tagozódása igencsak megosztottá vált. A nagyvárosokon belül éppúgy létrejöttek elkülönült csoportok, mint a középvárosok között, és az azoktól funkciókban, térbeli szerepkörökben egyre távolodó kisvárosi halmaz alakult ki, ami csak néhány esetben villantja fel a hálózati jelleget. (Döntően a főváros környéki agglomerációs kisvárosokra jellemzőek a hálózati kapcsolatok, ill. néhány regionális központnál egy-két kisváros esetében látható szervezettebb együttműködés.)

A városhálózat alakításának tudatos elvei elsőként a 2005-ben elfogadott Országos Területfejlesztési Koncepcióban jelennek meg. A koncepció 2015-ig meghatározza a területi fejlesztés legfontosabb irányait, amelyben öt célt jelenít meg, így: a térségi versenyképességet, a területi felzárkózást, a fenntartható területi fejlődést, a területi integrációt Európával és a decentralizációt és regionalizmust. Ezekben az alapvető célokban a város mint településforma és mint gazdasági, társadalmi szervező központ a két célrendszerben válik meghatározóvá.

A 2015-ig meghatározott célok között kiemelten szerepel a budapesti metropolisztérség fejlesztése. Új elemként jelenik meg a koncepcióban, hogy felismerésre kerül – nagyon helyesen –, hogy Magyarország területi szerkezetének alakítása nem vonatkoztatható el a kelet-közép-európai térség fejlődésétől, a sajátos történelmi, földrajzi és településhálózati meghatározottságok következtében sokoldalú térbeli integrációk kezdődtek el, amiknek folytatása, ösztönzése szükségszerű. Ebben az új, szerveződő Kárpát-medencei térben Budapestnek meghatározó szerepe volt és lehet a jövőben.

A másik cél az ország egyközpontúságának oldása, a policentrikus városhálózat kialakításának további ösztönzése. A regionális központok innovációs, gazdasági, igazgatási, szolgáltatási szerepének megerősítése révén történhet mindez, aminek következtében a regionális kisugárzó hatások erősebbek lehetnek a nagyvárosi kör bizonyos tagjaiban. Így erősödhet a hálózati jelleg, mind intraregionális, mind pedig interregionális, döntően határ menti együttműködések vonatkozásában.

A budapesti túlsúly ellenpontozása érdekében a fejlesztési koncepcióban regionális innovációs pólusok kijelölése történik meg. A

regionális gazdaságtanban ismert fogalom a növekedési vagy fejlesztési pólusok.

A növekedési pólusok elmélet a francia Jacques Boudeville (1966) nevéhez fűződik. Abból indult ki, hogy az ágazati polarizáció a gazdaságban egyúttal *regionális polarizációhoz* is vezet, azaz a dinamikus ágazatokat tömörítő központok, nagyvárosok lényegében *területi növekedési csomópontként funkcionálnak*. Értelmezése szerint a fejlesztési pólus olyan centrumtelepülés, ahol a dinamikus ágazatok egész komplexuma található meg. Ezek az ágazatok a gazdasági potenciállal rendelkező régió központjában helyezkednek el, s onnan éppen az agglomerációs hatások révén növekedési hatásokat bocsátanak ki a hierarchia alacsonyabb szintjén lévő településekre. A növekedési régiót a központi helyekre vonatkoztató elvek alapján határozta meg, míg a *centrum gazdasági hatótávolságát a gravitációs és potenciamodellek segítségével jelölte ki*, ahol az egyes települések tömegét éppen az áru- és kommunikációs áramlások menynyiségével ragadta meg.

A *növekedési póluselmélet eddigi legátfogóbb kiterjesztésével José Ramón Lasuén* (1969) munkásságában találkozunk. Kutatásaiban a *gazdasági növekedést és az urbanizáció kérdéskörét* egy *dinamikus területi rendszerben* próbálta összekapcsolni. Megállapítása szerint:

- A növekedési pólusban a gazdasági egységeknek egy ágazati és egyben *regionális klasztere* (fürt, csoport) található, amelyet éppen a regionális exporttevékenységek kapcsolnak össze.
- A növekedési pólus fejlődése azoktól az impulzusoktól függ, amelyeket a *nemzetgazdaságban* jelentkező *kereslet* vált ki. Ezek a hatások végigvonulnak egyrészt az ágazati klasztereken, azokban újabb effektusokat gerjesztenek; másrészt pedig *eloszlanak a pólusok között* is, azok versenyképességének megfelelően.
- A regionális növekedés a pólusok felől indul ki, részben az ágazati, részben a földrajzi perifériák irányába, amiket a piaci kapcsolatok rendszere közvetít a *telephelyek hálózatán* keresztül.

Lasuén az *innovációkban* jelöli meg az *ágazati és regionális klaszterek* kialakulásának és egymás közötti kapcsolatainak okát. Azt feltételezi, hogy egy országban a városhálózat szerkezete lényegében az innovációk adaptálásának időbeli és térbeli lenyomata, s ezek szakaszosan jelennek meg, azaz ágazati és regionális klaszterekben érvényesülnek.

Az *innovációk regionális terjedése és adaptációja* szoros kapcsolatban van az *egyes nemzetgazdaságok fejlettségével*. Az egymást követő innovációk terjedési modelljei hasonlítanak egymásra, s ezeket a regionális klaszterek területi szerkezete határozza meg. Vagyis az ország városhálózata, annak struktúrája és kapcsolati rendszerei döntően befolyásolják a fejlődést hordozó innovációk terjedését.

Az innovációk terjedésében tehát a *városhálózatnak*, az annak felszereltségében rejlő tényezőknek meghatározó szerepük van. Ha feltételezzük, hogy az újdonságok a magasan fejlett országok kisszámú centrumából indulnak ki, akkor az innovációk nemzetközi terjedésére, így azoknak a fejlődő, átmeneti országokban való megtelepedésére is az a jellemző, hogy elsőként a fejlett centrumok veszik át a növekedést hordozó elemeket. A perifériák irányába történő terjedés időtartama nagyobb, mint két nemzetközi innovációs fázis között eltelt időszak, így a *fejlődő és az átmeneti országok* előtt két lehetőség áll:

– a centrumaik felvehetnek egy-egy új innovációt, még mielőtt az az egész országban elterjedne, ennek következtében *ket-*

tős gazdaság alakul ki, ahol a centrum és a perifériák között egyre nagyobb a területi polarizáció,

– a centrumok mindaddig halogatják az innovációk felvételét, amíg az *összes országrész megbirkózik az előző innováció befogadásával*, ebben a modellben még nagyobb lesz a polarizáció a fejlett és a fejlődő, átmeneti országok között, így aztán kénytelenek korszerűtlen technológiával folytatni termelésüket.

Lasuén (1973) további vizsgálatai megállapítják, hogy a fejlődő országok regionális rendszerei az *elsőként ismertetett megoldás alapján működnek*, azaz kisszámú centrumban koncentrálódnak az újdonságok, a gazdasági növekedés hatására a területi különbségek nem csökkennek, hanem nőnek, miközben a városhálózat hierarchikus jellege tovább erősödik. Az újdonságok viszont a meglévő regionális szerkezeten futnak végig, így a *kialakult térszerkezet hosszú távon rögződik*, ami a regionális egyenlőtlenségek tartós fennmaradását eredményezi.

A növekedési pólus elmélet képezte alapját a *francia regionális politikának* a hatvanas és hetvenes években. Ennek hatására alakultak ki a franciaországi nagyvárosok szellemi bázisai (egyetemi hálózat, tudományos parkok, kutatóintézetek telepítése, korszerű technológiát működtető vállalkozások letelepedésének támogatása, városrehabilitációs programok). A francia modell sikeresnek mondható, hiszen elérték, hogy közel két évtized alatt a nagyvároshálózat megerősödjön, versenyképessége emelkedjen, egyben regionális szervező funkcióik is létrejöjjenek.

A magyar városhálózat jellege, a *nagyvárosok kiegyenlített,* de szerkezetében mégis eltérő rendszere, a regionális szerepkörök és szervező funkciók iránti egyre nagyobb igény lehetővé teszi, hogy az öt tradicionális regionális központ (Debrecen, Miskolc, Pécs, Szeged) és az egyre látványosabban szerveződő Székesfehérvár-Veszprém városegyüttes egy koncentrált fejlesztés révén *fejlesztési pólus* funkcióit – amelyek egyértelműen adottak mindegyik központban – megújítsák, azokat további új elemekkel egészítsék ki.

A városhálózat fejlesztésének súlypontja a hazai területfejlesztés-koncepcióban a fejlesztési, növekedési pólusokra koncentrálódik. Budapest és a hét magyar nagyváros (Debrecen, Győr, Miskolc, Pécs, Szeged, Székesfehérvár, Veszprém) innovációs bázisainak, gazdasági szervezőerőinek, térbeli kapcsolatainak, elérhetőségeiknek és a városi környezetek alapvető megújítása révén számolnak a tervezők azzal, hogy beindíthatók további regionális fejlesztési folyamatok. Mindezek mellett azonban nem lehet és szabad megfeledkezni a *városhálózat további elemeiről sem*, hiszen azok is a hálózat részét képezik. Fontos, hogy a hálózat egészére, annak szinte minden tagjára *egyértelmű fejlesztési üzenetek* fogalmazódnak meg, amelyek következnek a helyi elképzelések regionális szintű összehangolásából, valamint országos szintű fejlesztési irányokból, amik az európai elvek és gyakorlat magyar feldolgozásának tekinthetők.

5. Ajánlások a magyar város, pontosabban településhálózat-fejlesztés számára

1. Az Európai Unió regionális politikájában egyre nagyobb hangsúllyal jelenik meg a település, s azon belül a város, illetve a város és környezete tudatos fejlesztése. A 2007-2013 közötti időszakban tehát az *Új Magyarország Fejlesztési Tervben*, annak egyes szektorális és regionális operatív programjaiban kiemelten kell kezelni a városfejlesztést, illetve a város és a környezete fejlesztésére vonatkozó célokat.

2. Nélkülözhetetlen az *Országos Területfejlesztési Koncepció* részeként (Országos Területfejlesztési Koncepció…, 2005), annak kiegészítéseként az *Országos Településhálózat-fejlesztési Irányelveket* kidolgozni. Ezekben az irányelvekben reagálni kell az Európai Unió kohéziós politikájának városokra vonatkozó elvárásaira, azokat adaptálni a magyar viszonyokra, és megkeresni a legfontosabb fejlesztési irányokat, amelyekre alapos szakmai és finanszírozási eligazítást szükséges adni.

3. A hét regionális központ szintjén megindult *fejlesztési pólusprogram* mellett elő kell készíteni a hazai *középvárosok* fejlesztésére vonatkozó elképzelés rendszerét, amit részben a szektorális és regionális operatív programokban kell érvényesíteni. Kiemelten kezelendő a középvárosok rehabilitációs programja, ami vonatkozzon a közlekedési rendszereik megújítására, a városi belső terek (épületállomány) felújítására és a kor igényeinek megfelelő beépítésekre, valamint hasonló szellemben a telekkialakításra, a „barna" ipari területek rehabilitációjára, megfelelő szintű közművek kiépítésére. A középvárosi szerepkörök intézményi bázisainak megerősítése döntő jelentőségű lehet az egyes régiók fejlesztési elképzeléseinek megvalósításában.

4. Hasonlóan célszerű áttekinteni a hazai *kisvárosok* fejlesztési elképzeléseit, döntően a kistérségi szerveződések segítése érdekében, kiemelt hangsúllyal az elérhetőségre, a szolgáltatások biztosítására, a megfelelő infrastrukturális feltételekre. Támogatni kell a kisvárosok fejlesztési elképzeléseinek (fejlesztési stratégia, program) kidolgozását, azok összhangba hozását a kistérségre készülő fejlesztési elképzelésekkel. Célszerű szabályozni a várossá válás rendszerét, azt összhangba hozni a kistérségi hálózat további lehatárolásával.

5. Nemcsak európai uniós eszközöket kell megmozgatni a városi építészeti környezet és infrastrukturális rendszer megújítására, illetve fejlesztésére, hanem ezek finanszírozására az állami eszközök mellett *új megoldásokat* kell kikísérletezni (például városi kötvény, helyi PPP konstrukciók, helyi adórendszer megújítása), és bevezetni.

Kulcsszavak: *város, város-vidék, városhálózat, városfejlődés, növekedési pólus, regionális központ, klaszter, pólus-program*

IRODALOM

Boudville, Jacques (1966): *Problems of Regional Economic Planning*. Edinburgh University Press, Edinburgh

Lasuén, José Ramón (1969): On Growth Poles. Urban Studies. 2. 137–161.

Lasuén, José Ramón (1973): Urbanization and Development. The Temporal Interaction between Geographical and Sectoral Clusters. Urban Studies. 2. 163–188.

Castells, Manuel (2005): *A hálózati társadalom kialakulása*. Gondolat-Infonia, Budapest

Cohesion Policy and Cities: The Urban Contribution to Growth and Jobs in the Regions. (2005) Commission Staff Working Paper. Commission of the European Communities, Brussels

Enyedi György (1997): A sikeres város. Tér és Társadalom. 4, 1–9.

Enyedi György (2003): *Városi világ-városfejlődés a globalizáció korában*. PTE Közgazdaság-tudományi Kar Habilitációs előadások, Pécs

European Spatial Development Perspective (ESDP). Postdam, 1999. http://europa.eu.int/comm/regional_policy/

Illés Iván (2002): *Közép- és Délkelet-Európa az ezredfordulón. Átalakulás, integráció, régiók*. Dialóg Campus, Budapest–Pécs

NORDREGIO (2004): *The Role, Specific Situation and Potentials of Urban Areas as Nodes in a Polycentric Development* [ESPON project 1.1.1] http://www.espon.eu/

Országos Területfejlesztési Koncepció. (2005) VÁTI Kht, Budapest

Rechnitzer János (2002): A városhálózat az átmenetben, a kilencvenes évek változási irányai. Tér és Társadalom. 3, 165–183.

Rechnitzer János (2004): A városhálózat és a régiók formálódása. Magyar Tudomány. 9, 948–959.

Storper, Michael (1997): *The Regional World: Territorial Development in a Global Economy*. The Guilford Press, New York–London

Új partnerség a kohézió érdekében. Konvergencia, versenyképesség, együttműködés. Harmadik jelentés a gazdasági és társadalmi kohézióról. (2004) Európai Bizottság, Brüsszel

Vision Planet. A közép-európai, a Duna menti és az Adria-térség integrált területfejlesztési stratégiája. Irányelvek és fejlesztéspolitikai javaslatok. (1999) Tér és Társadalom. 1–2. 195–251.

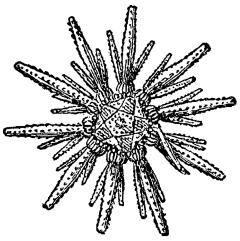

RÉGIÓKÖZPONTOK EURÓPÁBAN

Horváth Gyula
az MTA doktora, egyetemi tanár, főigazgató
MTA Regionális Kutatások Központja
horvath@rkk.hu

Nagyvárosok új szerepben

Regionális központoknak nevezzük azokat a nagyvárosokat, amelyek méretük és földrajzi elhelyezkedésük folytán nagy kiterjedésű, egy-hárommilliós népességű területi egység (régió) közigazgatási, ipari, közlekedési központjának szerepét töltik be. Ezek a városok kiemelkednek környezetükből, régiójuk erőforrásaiból népességarányuknál magasabb mértékben részesednek.

A nyugat-európai városfejlődési folyamatok hatására a regionális központok pozícióikat évszázadokon keresztül építették ki, funkcionális gazdagodásuk és erőforrásaik gyarapodása régiójukkal szoros kölcsönhatásban alakult. Fejlődésükben éppúgy szerepet játszott a gazdaság szerkezeti átrendeződése, mint a közlekedés és a szolgáltató szektor minőségi átalakulása. Az állami és az önkormányzati adminisztráció parancsnoki posztjainak megtelepülése, fokozatos kiépülése is természetesen közrejátszott abban, hogy az új gazdasági növekedési hajtóerők befogadásához kedvezőbb feltételek jöjjenek létre ezekben a városokban, azonban teljesítőképességük alakulásában, az adminisztratív tényezők csak másodlagos erőforrásként mutathatók ki. Dinamizmusukat meghatározóan az ipar és a szolgáltatások regionális és tágabb piacalakító szerepe befolyásolta. Nem véletlen tehát, hogy amikor a regionalizmus intézményesülése – az egyes országokban eltérő fejlődési szakaszokban – közigazgatási változásokhoz vezetett, a régiószékhely kijelölése szinte minden nyugat-európai országban egyértelműnek tűnt: a régió legnagyobb, funkciókban leggazdagabb, kiemelkedő gazdasági potenciálú városa lett a régió közigazgatási központja.

Sok országban a régióközpontok fejlődésében a nemzeti regionális politikák decentralizáló irányzatai, különösképpen a növekedési pólus koncepciók is fontos szerepet játszottak. A növekedési pólus stratégia alkalmazásának lényege az volt, hogy a regionális fejlesztési támogatásban részesített befektetéseket csak korlátozott számú helyszínre irányították (többnyire a regionális térstruktúra módosítására irányuló tervszerű koncepció részeként), megkísérelvén a gazdasági aktivitás támogatását, a régión belüli jólét színvonalának emelését.

A növekedési pólus formálását elsősorban komplex iparfejlesztéssel serkentették, a domináns új vagy korszerűsített iparágak váltak a fejlődés motorjává, majd folyamatosan megjelentek új gazdasági ágazatok és fejlett szolgáltatások is. A francia térgazdaságtani iskola gazdaságpolitikai alkalmazása a gazda-

sági térben a vállalat- és ágazatközi kapcsolatok jelentős erősödését eredményezte. Hasonló stratégiákat követtek több nyugateurópai országban is. A nagyvárosi központok strukturális megerősítését szolgáló programok – bizonyos idő elteltével – átlépték a nagyvárosi közigazgatási határokat, és egyre nagyobb figyelem fordult a városrégiók felé. E koncepció kiindulópontja a növekedési pólus aktivizálása volt. E mögött két eléggé különböző gondolatmenet állt. Az egyik annak felismeréséből táplálkozott, hogy a regionális és a nemzeti gazdaságban a fejlődés ok-okozati kapcsolatban áll a koncentráció és a polarizáció kiterjedésével. Erre bőséges történelmi tapasztalatok voltak. Továbbra is követendő szempont maradt, hogy a befektetések korlátozott számú központokba való koncentrált telepítése a hatékony fejlődést generálja. A másik gondolatmenet a tervezett növekedési pólust lényegében ágazati szempontokból közelítette meg, a térség fejlődését a nagyvállalati szektorhoz kötötte, abból a feltételezésből kiindulva, hogy az ösztönzi a pólusban a kapcsolódó iparágak fejlődését, és/vagy befolyási övezetében a növekedés terjedését idézi elő. A növekedési pólus koncepció alkalmazásában szerzett több évtizedes tapasztalatok természetesen sok ellentmondást tartalmaznak. A pólusként kezelt nagyvárosok fejlődésében elért vitathatatlan eredményekkel párhuzamosan a regionális átalakulásra gyakorolt hatás tekintetében a következmények már kedvezőtlenebbek. Nem minden országban sikerült a növekedési pólusokat a regionális fejlődés motorjává fejleszteni. Különösképpen azokban az országokban nyilatkoznak szkeptikusan e paradigma alkalmazásának eredményeiről, amelyek nem voltak képesek egységes rendszerbe foglalni területpolitikai, gazdaságpolitikai és közigazgatás-politikai stratégiájukat. A részpolitikák kidolgozása és megvalósítása nem ágyazódott egységes decentralizációs koncepcióba, hanem azok elszigetelt reformlépésekként jelentek meg, megvalósításuk pedig, éppen a szinergiák nem kellő érvényesülése miatt, nem kívánt hatásokat eredményezett, s nem volt hatékony.

A régióközpontok mérete

Európa országainak sokszínű közigazgatási berendezkedéséből következően régióközpontokról differenciált megközelítésben lehet beszélni. A föderalizált és a regionalizált berendezkedésű országokban a mezoszint közigazgatási központjai tényleges régióközpontokként működnek, a decentralizált és az unitárius országokban a NUTS2 egységek központjai korlátozott (tervezési, szervezési) funkciókkal rendelkeznek.

A régióközpontok kijelölésében és fejlesztésében az egyes országokban sok azonos és megannyi sajátos szempont játszott szerepet. Az általános tendencia azonban egyértelműen kirajzolódok: az európai régiók döntő többségében a legnagyobb város a régió központja. Az európai urbanizációs fejlődési folyamatok nyomán a nagyvárosok sűrűsége a kontinens országaiban és a százezer fő feletti városokban élő népesség az egyes országokban eltérő képet mutat. A vizsgált tizenhat ország népességének 8–34 %-a él százezer fő feletti városokban. (A vizsgálat a népességarány meghatározásában a fővárosok népességét nem vette számításba.)

A városok számát tekintve Németország áll a rangsor élén, 83 városa lépi át a százezres határt, majd az Egyesült Királyság (65 város), Spanyolország (55 város), Olaszország (49 város) és Franciaország (35 város) következik. A népességarányt tekintve a sorrend: Spanyol-

ország, Németország, Olaszország, Svédország és Hollandia *(1. ábra)*. Érdemes Magyarország rangsorban elfoglalt helyére is figyelmet fordítani. A közepes méretű európai országok sorában Magyarország pozíciója viszonylag a legjobbnak tekinthető. 8 nagyvárosunk az ország népességének 12 %-át teszi ki. A nagyvárosok népességarányát tekintve Magyarország az urbanizáltabb Franciaország szintjén van (természetesen a nagyvárosi központok átlagos népességszámát tekintve pozíciónk ez utóbbi összehasonlításban lényegesen kedvezőtlenebb). Közismert, hogy a magyar városhierarchia csúcsán elhelyezkedő városok mérete nem követi a nyugat-európai szabályszerűségeket, népességszámuk az európai nagyvárosokénak fele-harmada. E tekintetben lényeges változásokra nem is számíthatunk, hisz két évtizede lezárult a nagyvárosok növekedésének extenzív szakasza.

A régióközpontok népességszámát vizsgálva a kép további árnyalatokat mutat Az *1. ábrán* szerepelő 351 város közül mindössze másfél száznak vannak regionális hatókörű funkciói. A föderalizált és regionalizált országok (Spanyolország, Németország, Olaszország, Belgium, Franciaország és Ausztria) régióközpontjainak száma 64. A közigazgatási régiókkal nem rendelkező, de viszonylag kiépült regionális intézményrendszert felmutató országokban (Egyesült Királyság, Portugália, Magyarország) régióközpontjainak száma 25. A többi országban a régióközpontok definiálását szolgáló ismérvek kevésbé relevánsak. Ennek ellenére azt tapasztalhatjuk, hogy a dekoncentrált állami hivatalok, regionális hatókörű intézmények (egyetemek, konferenciaközpontok, technológiai parkok stb.) telepítésére például az unitárius skandináv államokban is elsődlegesen a 17 nagyvárosban került sor.

A nagyvárosi hálózat méreteiben megmutatkozó különbségek eltérő szerkezeti jegyekkel is párosulnak. A kiterjedt nagyvárosi hálózattal rendelkező Spanyolországban 22 kétszázezer lakos feletti város található. Ezek területi megoszlása nagy egyenetlenséget mutat. Vannak nagy népességű régiók (például: Andalúzia, Katalónia, Valencia és a Baszk-

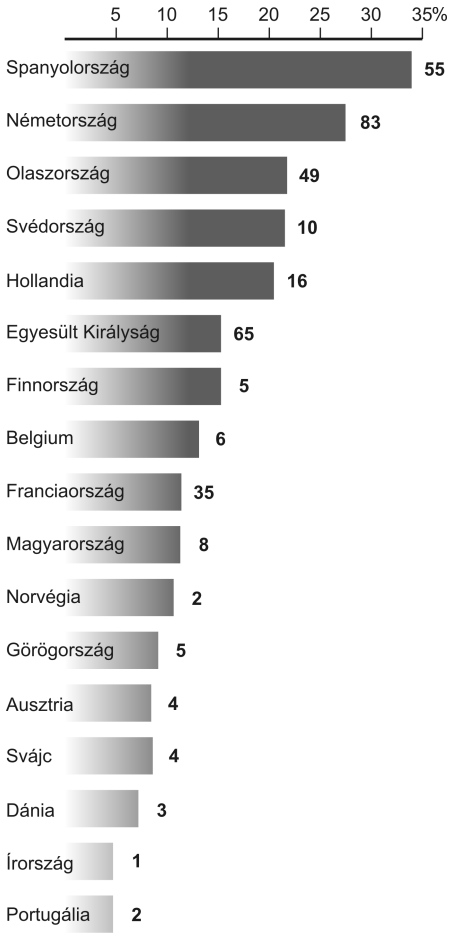

1. ábra • A százezer lakosnál nagyobb népességű városok népességen belüli aránya néhány európai országban, a fővárosok nélkül, 2004. (A szerző szerkesztése nemzeti statisztikai évkönyvek adatai alapján)

föld), amelyek területén hat-nyolc nagyváros is található, ezek fele-harmada legalább kétszázezer fő feletti népességszámú. Az elmaradottabb régiókban viszont egyetlen nagyváros áll a városhierarchia csúcsán. Aragon régió székvárosát, a 645 ezer fős Zaragozát követő másik megyeszékhely (Huesca) csak 48 ezer fős lakosságot számlál. A régiók adminisztrációs központjának kijelölése ebben az esetben nem okozott különösebb gondot. Spanyolországban is az általános nyugat-európai szabályszerűség érvényesül, a régióközpontok a régió legnagyobb városai. A Baszkföld kivételnek tekinthető, a régió fővárosa, az ősi baszk szabad királyi város, Vitoria-Gasteiz (226 ezer fő) kisebb népességszámú, mint a régió tényleges gazdasági és pénzügyi központja, Bilbao (353 ezer fő). A baszk parlament és kormány, illetve a régió számtalan egyéb intézménye ugyanakkor Bilbaóban építette ki központját.

Az Ibériai-félsziget másik országában, Portugáliában merőben eltérő helyzetet találunk. Az ország városhálózata szélsőségesen polarizált. Az egyik póluson az ország népességének több mint felét felölelő két nagy agglomerációs övezet (Lisszabon és Portó), a városhierarchia alján 42 tíz-húszezer fős népességű kisváros helyezkedik el. A 13 középváros (40–50 ezer fő) a tengerparti sávra koncentrálódik, és mindössze egy város (Braga) népessége haladja meg valamelyest a százezer főt, bár a városi övezetek népességszáma alapján a portugál statisztika a közép-portugáliai Coimbrát is százezer fő feletti településként veszi számításba. A lassú portugál régiószerveződés egyik oka a funkcionálisan gazdag régióközpontok hiányára vezethető vissza.

A nagyvárosi térszerkezet harmadik típusára Ausztria a jellemző példa. Ebben az országban a fővároson kívüli régiók (Landok) székhelyei három csoportba sorolhatók: az egyikbe a nagyvárosok (Graz: 235 ezer fő, Linz: 185 ezer fő, Salzburg: 145 ezer fő, Innsbruck: 115 ezer fő) tartoznak, a másikban két középváros (Klagenfurt: 91 ezer fő és Sankt Pölten: 49 ezer fő) jelenik meg, a harmadiknak szintén két tagja van, Vorarlberg fővárosa, a 25 ezer fős népességű Bregenz és Burgenland székvárosa, Eisenstadt (12 ezer fő). Az osztrák középvárosi hálózat is igen gyenge: mindössze néhány 40–60 ezer fős középvárosa van az országnak. A tartományi központok kijelölésében a hosszú történelmi múltra visszatekintően jelentős térségszervező funkciókkal rendelkező nagyvárosoknak riválisokkal nem kellett megküzdeniük.

A mezoszintű (NUTS2) közigazgatási egységekkel rendelkező európai országok régióközpontjainak méret szerinti megoszlását az *1. táblázat* mutatja.

Az adatok egyértelműen korábbi megállapításunkat támasztják alá: Spanyolország, Németország és az Egyesült Királyság kivételével minden országban a legnagyobb városok a régiók központjai. Németország sajátos helyzetének magyarázatához a második világháborút követő négyhatalmi ellenőrzés politikájához kell visszanyúlni. Két német tartomány esetében a szövetséges hatalmak a korábbi német birodalomban vezető szerepet játszott várost nem kívántak tartományi fővárosi funkciókkal felruházni. Ezért lett Hessen tartomány fővárosa Wiesbaden (lakosainak száma 2004-ben 274 ezer fő volt), s nem pedig a ma 643 ezer lakosú Frankfurt. Észak-Rajna-Vesztfália központja sem a legnagyobb népességű Köln (2004-ben 966 ezer lakossal), hanem a kisebb méretű Düsseldorf (572 ezer fő) lett. Az egyesülés utáni öt új keletnémet Land közül kettőben sem a legnagyobb város a tartományi központ.

Szászország fővárosa, Drezda (484 ezer lakos) és a valamivel nagyobb Lipcse (497 ezer fő) és Szász-Anhalt székvárosa, Magdeburg (227 ezer fő) és Halle (240 ezer lakos) között csekély méretbeli különbségek vannak. Az Egyesült Királyságban az egyetlen meg nem feleltetettségi példát Skócia szolgáltatja, ahol az ország történelmi fővárosa, Edinburgh (448 ezer fő) népessége alacsonyabb a legnagyobb népességű gazdasági és pénzügyi központnál, Glasgow-nál (577 ezer lakos).

Kelet-Közép-Európa nagyvárosi hálózata – Románia és Lengyelország kivételével – ritka (*2. ábra*). A regionális centrumok kijelölése ezért sokkal egyértelműbb lehetne. A kelet-közép-európai országok többségében a régióközpontok meghatározása körüli viták az európai uniós csatlakozás előrehaladtával váltak egyre intenzívebbé. Lengyelországban az új vajdasági közigazgatás bevezetése során az új régiók központjai a vezető nagyvárosok lettek. Az egyetlen kivétel Kujawsko-Pomorske vajdaság, ahol a régióközpont nem a 368 ezer lakosú ipari központ, Bydgoszcz város, hanem a 208 ezres, történelmi tradíciókkal rendelkező Toruń lett. A többi országban a városok közötti verseny ma még szinte kizárólag a fejlesztési tanácsok munkaszervezeteinek telepítéséért, illetve a NUTS2 régiók számának megváltoztatásáért folyik. Ez utóbbi különösen Romániában áll a viták középpontjában. Az ország több, hagyományosan erős térszervezői funkciókkal rendelkező nagyvárosa (Arad, Nagyvárad, Nagyszeben, Marosvásárhely) elvesztette potenciális régióközponti szerepét. Ezek az ország regionális beosztásának megváltoztatását követelik. A tervezési-statisztikai régiókhoz tartozó megyék elégedetlenségét jelzi, hogy Romániában a regionális fejlesztési tanácsok székhelyei számtalan esetben kisebb megyeközpontokba kerültek. A vezető városok szerepének negligálására Bulgáriában is volt példa. Az 1970-es években végrehajtott közigazgatási reform – a kis területi egységek helyett hat oblasztot hoztak létre – eredményeképpen két régióban a vezető nagyváros helyett a régió geográfiai középpontjában található kisebb méretű város lett a régióközpont.

A nagyvárosi fejlődés hajtóerői

A 20. század utolsó másfél évtizedében a telepítési tényezők nagyfokú mobilitása következtében az egységes európai piacon a nagyvá-

Ország	A régióközpont a legnagyobb város	A régióközpont nem a legnagyobb város	A régióközpontok száma összesen
Ausztria	9	–	9
Belgium	3	–	3
Egyesült Királyság[1]	10	1	11
Franciaország	22	–	33
Lengyelország	16	1	16
Németország	11	4	15
Olaszország	20	–	20
Spanyolország	16	1	17

1. táblázat • Néhány európai ország régiószékhelyeinek méretnagyság szerinti megoszlása, 2004. *Megjegyzés:* Regionális kormányhivatalok központjai. (A szerző szerkesztése)

rosok és a régiók kölcsönhatásai egyre erőteljesebbé váltak. Ennek következtében nem csupán a kooperációs szálak erősödtek, hanem fokozódott a régiók és a nagyvárosok közötti verseny is. A hasonló szerkezeti problémákkal küszködő területek, például a depressziós (hanyatló, régen iparosított) térségek gazdasági fellendítésében a régiók közti együttműködés fontos szerephez jutott. A francia, a belga és a nyugatnémet nehézipari körzetek kooperációs programjai, a depressziós régiók európai szövetségének akciói is hozzájárultak e térségek gazdasági aktivitásának újraélesztéséhez.

Az érdekazonossággal jellemezhető másik régiócsoportot a határ menti tartományok alkotják. A közös piaci eszme – sokszor regionális politikai mozgalmak nyomására – az interregionális kapcsolatok fejlesztésére mindig nagy hangsúlyt fektetett. A gyakran nemzetiségileg vegyes lakosságú, történelmi-kulturális vagy gazdasági rokon vonásokat mutató tájegységek erőforrásainak együttes hasznosítása a közösségi politika preferált területe lett.

A piaci expanziós kényszer az érdekellentétek szaporodását váltja ki. A legtöbb nyugateurópai nagyváros két évtizeddel ezelőtt megkezdte a felkészülést az európai polgárok és vállalatok kegyéért folytatandó konkurenciaharcra. Fejlesztési stratégiáikban azzal számolnak, hogy:

1. a gazdasági növekedés determinánsai között első helyre kerül a lakóhely minősége, a település kulturális-tudományos-technológiai miliője, a lakókörnyezet kedvező állapota,
2. nő az európai városok közötti kapcsolatok intenzitása, fokozódik a városok elérhetőségének és megközelíthetőségének a szerepe,
3. a nemzetközi piacokon felértékelődnek a komplex kínálattal jelentkező s ezt megfelelően menedzselni képes városok,
4. a nemzeti kormányok befolyása csökken, és növekszik a regionális kormányzatok, valamint az európai szupranacionális intézmények jelentősége.

A piacgazdaságokban egy városnak a településhierarchiában elfoglalt helyét elsősorban funkciói és ezek gyakorlásának minősége, illetve hatóköre, ma már meghatározóan a nemzetközi munkamegosztásban betöltött szerepe határozza meg. Azok a nagyvárosok, amelyek gazdasági alapjuk és intézményi struktúrájuk megrendülését (az agglomeratív nagyipar átalakulását, a diverzifikált piac szükségleteit hatékonyabban kielégítő új vállalati szervezeti formák megjelenését, a gazdaság ágazati átrendeződését) tétlenül szemlélték, hagyományos fejlesztési filozófiákban gondolkodtak, versenyképességük csökkenésével, fejlődési adottságaik elértéktelenedésével találták magukat szemben.

Az új gazdasági paradigma ugyanis merőben másfajta telepítési követelményeket favorizál, a város mérete, az ország településszerkezetében elfoglalt pozíciója (az agglomeratív hatás) elvesztette korábbi dinamizáló szerepét, és a tercier ágazatok súlya, a fejlett szolgáltatások (az információs gazdaság, a termelő szolgáltatások, a K+F szektor) váltak a fejlődés, a jövedelemtermelés motorjává *(2. táblázat).* Az új fejlesztési erőforrások átrendezték az európai városok versenyképességi térképét is. Tradicionális növekedési központok indultak hanyatlásnak (Glasgow, Manchester, Dortmund, Torino, Genova, Lille), míg hajdanán csak másodlagos nemzeti regionális központok (Lyon, Bologna, Stuttgart, Graz) az európai munkamegosztás fontos csomópontjaivá váltak. Mindkét várostípusra jellemző

azonban, hogy a pozíciójuk megerősítésére vagy gazdasági alapjaik átalakítására átfogó fejlesztési stratégiákat dolgoztak ki.

A városfejlődést meghatározó tényezőkben bekövetkezett változások miatt új városfejlesztési stratégiákra lett szükség. A korábbi – központi ajánlásokat érvényesítő – városfejlesztési tervezésnek több alternatívája kínálkozott. A formális választás azonban nem volt könnyű feladat Nyugat-Európában sem. Egyrészt azért, mert a posztindusztriális átmeneti időszakban a városfejlődést befolyásoló folyamatok törvényszerűségeit kevésbé ismerték, hatásuk (az átalakulás bonyolultsága és a lehetséges fejlődési irányok sokfélesége miatt) egyértelműen nem volt kimutatható.

Másrészt – éppen az elágazási irányok sokasága következtében – a tervezők híján voltak azoknak a makroszabályozási és külsődlegesen meghatározó elemeknek, amelyekhez a város fejlődését mint a regionális munkamegosztás alakításának meghatározó tényezőjét igazítani tudták volna

Harmadsorban pedig még erősen hatottak a tradicionális városfejlesztés korábbi felfogásai is, amelyek – bár a 80-as évtizedben már jelentősen módosultak – a várost alapvetően műszaki létesítménynek tekintették, és a mennyiségi fejlődést a minőségi változások kiindulópontjának tartották. Emiatt is vallott kudarcot a város és környezete fejlődését egységben tervezni szándékozó fejlesztési elképzelés.

Az új városfejlesztési modellek gyökeresen szakítottak a hagyományos fejlesztési koncepciók alapirányzatával: azzal, hogy a városfejlesztés elemeit csupán a közigazgatási határokon belüli műszaki létesítmények mennyiségi fejlődéséhez kössék, és ennek nagy részét – a gazdasági bázisok fejlesztését és átalakítását pedig kizárólagosan – külső (városon és régión kívüli) forrásokból fedezzék. A külső erőforrásokra alapozott városfejlesztési stratégia átmeneti eredményekhez ugyan vezetett, hosszú távon azonban újabb fejlődési problémákat válthat ki. Ezt példázza azoknak a városoknak a gazdaságfejlesztési gyakorlata, amelyek a centrumból odatelepült ipari kapacitásaikat – termelési hagyományok és térbeli kooperációs kapcsolatok

1. Nagyipari csoportok irányító központjainak jelenléte
2. A termelési szerkezet diverzifikáltsága
3. Felsőoktatási-kutatási bázisok
4. Kísérleti fejlesztő helyek
5. A népesség és az információk gyors mozgását biztosító infrastruktúra jelenléte (légi közlekedés, autópálya, telekommunikációs hálózatok)
6. Az információk és az eszmék áramlását biztosító kapcsolati rendszerek (konferenciák, rendezvények, kiállítások) kiépültsége
7. A termelő szolgáltatási hálózatok (üzleti tanácsadás, marketing, reklám, számítástechnika) jelenléte
8. Pénzügyi erőforrások, támogatási rendszerek
9. Innovációorientált fejlesztési stratégia, rendezési tervek
10. Az oktatási, kulturális pihenési és sportlétesítmények könnyű megközelíthetősége
11. Magas színvonalú lakófunkciókat kielégíteni képes városrészek, negyedek

2. táblázat • A városhierarchiában elfoglalt pozíciót befolyásoló tényezők (A szerző szerkesztése)

hiányában – a szerkezetváltás során nagyrészt elveszítették.

Az új városfejlesztési modellek előnyben részesítették a belső termelési és humán erőforrásokat, a város és régiója kapcsolatait, az interregionális kooperáció erősítésére alapozó fejlesztési irányokat. Külső – nemzeti és külföldi – fejlesztési eszközöket a belső adottságokra építve, ezek preferenciáira alapozva vettek igénybe. Az ilyen szemléletű városfejlesztési politika képes volt megakadályozni, hogy megismétlődjön a korábbi gyakorlat, és az akut foglalkoztatási gondok megoldása, a város gazdasági szerkezetének átalakítása újból egy alapelemeiben egymáshoz nem illeszkedő, erős külső függésre épülő, sérülékeny gazdaság kialakulásához vezessen.

A város méretét, társadalmi és gazdasági szerkezetét, viszonylag kedvező minőségi állapotát, kialakult kapcsolatrendszereit figyelembe véve a városfejlesztés új *önirányító* modelljében az alábbi általános fejlesztési elvek érvényesülnek:

1. A városfejlesztés fő motiváló tényezője a strukturális változások megtervezése, a városi gazdasági bázis átalakítási irányainak megfogalmazása, a globális szerkezeti változások kedvező és kedvezőtlen adottságainak mérlegelése, az átalakulás várható hatásainak prognosztizálása. Szem előtt kell tartani, hogy a város gazdaságának fejlődése magában az üzleti-vállalkozási szférában gyökerezik, a piac által szabályozott szerves növekedés eredménye lehet. A helyi gazdaságfejlesztés alapelve a diverzifikáció, a több gazdasági ágazatra, a különböző méretstruktúrákra és az ezek közötti kooperációra építő, környezetkímélő fejlesztési politika. Ez a gazdaságszervezési elv – amennyiben a helyi gazdasági szereplők körében módszertanát sikerül megismertetni, alkalmazását pénzügyi ösztönzőkkel elősegíteni – hosszabb távon a várost az integratív gazdaság előnyeit élvező innovációs központtá alakíthatja.
2, A modell a belső erőforrásokat a város szűkebb és tágabb környezetébe ágyazza, a város vonzáskörzetét, a régiót, a tágabb körzetben elhelyezkedő kis- és középvárosokat nem passzív externáliáknak tekinti, hanem a közvetlen vonzáskörzetet a város kiszolgáló funkcióinak bővítési lehetőségeként, gazdasági alapjainak fejlesztési forrásaként veszi figyelembe, más európai városokkal pedig egyrészt munkamegosztási partnerként, másrészt pedig a gazdasági és kulturális tevékenységek letelepítésében versenytársként számol.
3. E stratégia a város fejlesztését sokszereplős folyamatnak fogja fel. A szereplők – az alapfunkcióikban, tulajdonviszonyaikban, piaci kapcsolataikban, teljesítőképességükben, profitorientáltságukban tapasztalható különbségek ellenére – sikeres működése egymás közötti és a városirányításhoz fűződő kapcsolataiktól is függ. A város működtetésében és fejlesztésében a különböző szereplők (a magán- és a közösségi szféra, az egyházi és a társadalmi szervezetek) kooperációjának, a partneri kapcsolatok széles körű, a szereplők között szerződéses formában vagy informális módon megjelenő hálózatának erőforrásszerepet tulajdonítunk. A szereplők társulásai, mind a fejlesztések előkészítésében, mind pedig a fejlesztési célkitűzések megvalósításában, a kooperációs hálózat kereteinek megteremtésében fontos szerepet játszhatnak a kölcsönös érdekkiegyenlítés elve alapján. A város megteremtésében a városi önkormányzat játssza a

Megnevezés	Pécs	Graz	Trieszt	Maribor	Montpellier	Liverpool	Groningen	Nagyvárad
Munkanélküliségi ráta, %	7,8	7,8	6,9	n. a.	18,7	11,1	6,4	6,0
Aktivitási ráta, %	52,9	66,5	n. a.	48,9	51,5	53,6	70,3	53,6
A külföldi népesség aránya, %	0,9	9,5	4,3	2,0	6,9	n. a.	3,3	0,2
Tőzsdén jegyzett nagyvállalati központok száma	1	14	30	1	5	7	0	n. a.
Az ipari foglalkoztatottak aránya, %	21,5	26,4	24,2	n. a.	7,9	8,9	n. a.	36,8
A pénzügyi és üzleti szolgáltatásokban foglalkoztatottak aránya, %	11,1	21,8	27,9	n. a.	17,7	17,8	n. a.	5,1
Egy vállalkozásra jutó foglalkoztatottak száma, fő	3,5	15,0	4,6	18,0	8,0	28,0	n. a.	11,0
A felsőfokú végzettségűek aránya az össznépességből, %	13,4	19,5	9,0	15,1	22,7	11,2	22,8	12,0
Egy főre jutó CO_2 kibocsátás	7,3	n. a.		n. a.	n. a.	0,9	6,6	n. a.
Ezer lakosra jutó személygépkocsi	269	n.a	551	446	469	267	349	n. a.
Légi megközelíthetőség, EU27=100	46	109	90	82	98	112	65	44
Közúti megközelíthetőség, EU27=100	57	104	89	77	91	103	132	51
Vasúti megközelíthetőség, EU27=100	54	86	91	77	101	108	135	51
Egyetemek száma	1	4	1	1	3	3	1	3
Színházak száma	3	8	n. a.	3	n. a.	7	9	2
Múzeumok száma	24	32	n. a.	n. a.	n. a.	13	7	2

3. táblázat • Néhány európai regionális központ fajlagos teljesítménymutatója. 2001. *Forrás:* http://www.urbanaudit.org/DataAccessed.aspx (2006. április 23.) és egyedi adatgyűjtés alapján a szerző feldolgozása.

Megnevezés	Pécs	Graz	Trieszt	Maribor	Montpellier	Liverpool	Groningen	Nagyvárad
Felsőfokú hallgatók száma, ezer fő	23	40	27	28	58	46	40	16
Repülőtéri utasforgalom, ezer fő	–	860	670	70	1750	3200	180	–
Állandó vásár- és kiállítási alapterület, ezer m²	–	110	87	–	120	79	46	–
Kongresszusi központ befogadóképessége, fő	–	1200	2300	–	2000	2500	1100	–
Külföldi képviseletek száma	1	18	16	–	5	–	–	–
Tudományos-kutatási parkokban foglalkoztatottak száma, ezer fő	–	8	17	–	14	6	8	–
Tercier foglalkoztatottak aránya, %	72	62	76	49	69	86	80	56
Népesség, ezer fő	158	226	208	94	245	469	181	2257

4. táblázat • Néhány európai regionális központ versenyképességének háttere, 2004. (Forrás: városi tájékoztató kiadványok alapján a szerző számításai)

kezdeményező szerepet, ahogy integrátori feladatokat vállal a sokcsatornás finanszírozás forrásainak felkutatásában, a pénzügyi támogatások megszervezéséhez szükséges előkészítő-szervező munka koordinálásában is.

Az új fejlődési hajtóerők alkalmazásának feltételei az egyes nagyvárosokban jelentős különbségeket mutatnak. A példaképpen bemutatandó 8 nagyváros teljesítménymutatói a 21. század elején még magukon viselték a korábbi gazdasági fejlődési paradigma alapvető jegyeit. A mutatókban jelentkező különbségek jelentős részét a nemzeti politikák sajátosságaival lehet megmagyaráznunk, mint ahogy néhány esetben a nagyvárost körülvevő régió szerkezeti problémáinak hatásai is megfigyelhetők. A példák közé két kelet-közép-európai regionális központot is választottunk, ezek mutatói értelemszerűen kevésbé kedvező képet illusztrálnak *(3. táblázat)*.

Ha megvizsgáljuk a nyugat-európai regionális központok területi fejlődést befolyásoló funkcióinak körét, a kelet-közép-európai nagyvárosok jelentős versenyhátrányát tapasztalhatjuk *(4. táblázat)*. E két városban ma még kevés nyomát láthatjuk a posztfordista városfejlődés elemeinek. Pécs városa egyébként 2006-ban jelentős lépést tett az új fejlődési pályára állás irányában: megnyílt a Pécs-Pogányi repülőtér, és a város elnyerte a jelentős kulturális ipari beruházásokkal és leendő nemzetközi funkciókkal kecsegtető Európa Kulturális Fővárosa 2010 rendezési jogát.

A nemzetközi beágyazottság intézményesülése – új régióközponti funkció

Ma már Európa nagyvárosainak többségében a nemzetközi stratégia a városfejlesztés eleme, a város versenyképességét és az európai településhierarchiában megszerzendő pozíciót befolyásoló tényező. Azért, hogy egy nagyváros az európai városhierarchia felső kategóriáinak valamelyikébe kerülhessen, nem csupán a hagyományos külügyi jellegű funkciók modernizálására volt szükség, hanem – s ez merőben más jellegű feladat – a város nemzetköziesedésének hosszú távú stratégiáját kellett kidolgozni. Bár a városok nemzetköziesedése hosszú folyamat, a nemzetközi kapcsolatok alakulásában számtalan új elem jelent meg az utóbbi évtizedekben, amelyek a nemzetközi városok számának bővülését eredményezték a 20. század végén. Az újonnan nemzetközivé vált városok kialakulásában három tényező játszott szerepet.

A nemzetköziesedést eseti, speciális tényezők vagy a már kialakult nemzetközi jelleg átalakítását ösztönző jellemzők alakították. Jelentős szerepük volt a minőségi tényezőknek, sok város a csúcstechnológia és a fejlett szolgáltatások megtelepítésével erősítette nemzetközi pozícióját. A nemzetközi kapcsolatok intézményesülésének kezdeti szakaszában számtalan új tevékenység honosodott meg, diplomáciai intézmények (konzulátusok), külkereskedelmi vállalkozások, nemzetközi jogi irodák, városmarketing-szervezetek stb. jöttek létre.

Az „új generációs" nemzetközi városok jellemzőit ebben az összefüggésben értelmezzük. E városok körének meghatározására tizenhárom gazdasági, pénzügyi, kereskedelmi és tudományos, kommunikációs és diplomáciai jellegű mutatót használtunk. Természetesen tisztában vagyunk azzal, hogy e mutatók segítségével a nemzetközi város nem definiálható teljeskörűen, nem lévén egységes modell a nemzetköziség leírására; a nemzetközi kapcsolatok szintje és térbeli hatóköre nagy különbségeket mutat. Éppen ezért talán szerencsésebb volna a városok nemzetközi funkcióiról, mintsem nemzetközi városokról beszélnünk, a nemzetköziségnek ugyanis sokféle formája van, az esetek többségében ezek ágazati jellegűek és különböző kiépítettségűek. E megállapítás a városok nemzetköziesedését a nemzetközi funkciók ágazati diverzifikációja és térbeli kiterjedtsége segítségével értékeli. Az első tényező figyelembe vételével „komplett" és „részleges" nemzetközi városokról beszélhetünk. Az előző várostípusban a nemzetközi funkciók széles köre található, míg az utóbbira korlátozott számú nemzetközi funkció a jellemző. A térbeli hatókör alapján kontinentális és globális jelentőségű nemzetközi városokat különböztethetünk meg. E két szempont alapján a nemzetközi városok jellemzőit az *5. táblázat* illusztrálja.

A nemzetköziesedés értelmezésének harmadik eleme a regionális és az ennél szélesebb hatókörű funkciók jelenlétével hozható összefüggésbe. Ez az elem a nemzetközi funkciók regionális beágyazottságának mértékét, a régió és a város gazdasági és társadalmi integrációjának színvonalát fejezi ki. E megfontolás alapján kétfajta várost különböztethetünk meg: Az egyik típusban a nemzetközi funkciók a helyi és a regionális kapcsolati hálózatra a szoros és rendszerszerű együttműködés a jellemző (a funkciók mélyen beágyazódnak a térség gazdaságába). A másik típusban a nemzetközi funkciók a helyi és a regionális gazdaságtól függetlenül, autonóm módon fejlődnek, a térség gazdasága nem kapcsolódik be a globális folyamatokba, a városi tér

duális jelleget ölt (a gyenge beágyazottság kifejeződése).

A nemzetközi funkciók helyi beágyazottságát regionális léptékben is elemezhetjük, a város szoros együttműködést épít-e ki régiójával, vagy attól elkülönülten önálló fejlődési pályát jár-e be. E második esetet példázzák az úgynevezett városállamok, amelyek fejlődésüket nemzetközi – első renden európai – kapcsolataiknak köszönhetik, lévén ezek inkább a kiválóság szigetei, mintsem nagy régiók fejlődési motorjai.

Végezetül, a nemzetközi városi funkciók helyi beágyazottságának kérdéskörét a szociális integráció szempontjából is megközelíthetjük. A nemzetközi város sem mentes ugyanis a szociális dualizmus jelenségétől. Ezt több szerző vitatja, azt állítván, hogy a társadalmi szinergiákat a városok nemzetköziesedésének folyamatában meghatározó tényezőkként kell kezelni, folyamatos társadalmi-gazdasági megújítása ugyanis a nemzetközi funkciók letelepedése szempontjából fontos feladat. Számos szerző jutott arra a következtetésre, hogy a nemzetközi szakmai elitet nagyfokú földrajzi mobilitás jellemzi, a menedzserek életkörülményeit jellemző lakóhelyi és munkakörülmények hatással vannak a nemzetközi városok társadalmi megosztottságának fokozódásában. Nem elhanyagolható a helyi szereplők nemzetköziesedéshez fűződő attitűdje sem. Kétfajta magatartásmód figyelhető meg:

1. Élénk helyi (vállalkozói, önkormányzati, magán- és közösségi) érdeklődés, ami megmutatkozik a nemzetközi funkciók stratégiáinak kidolgozásában, városfejlesztési erőként való értékelésében.
2. Általános érdektelenség a nemzetközi jellegű feladatok iránt, e funkciók csupán egyes egyéni célokban fogalmazódnak meg, a közösségnek nincs nemzetközi stratégiája, a város fejlődésében csak utólag regisztrálják a kedvező hatásokat.

A nemzetközi tényezők iránti fogékonyság és a szociális attitűd szoros kapcsolatban áll egymással. Egy város nemzetközi kapcsolatok iránti elkötelezettségét identitásának ereje, a helyi szereplők közötti kohézió erőssége, a nemzetközi funkciók regionális és városi beágyazottságának mértéke befolyásolja.

Piero Bonavero 1997-ben az olasz városhálózat nemzetközi funkcióit elemezte, húsz termelési, pénzügyi, kutatási és oktatási, légi közlekedési, vásár- és kiállításszervezési, politikai, valamint diplomáciai mutató felhasználásával. A tanulmány a nemzetközi funkciók diverzifikációs szintje helyett az e funkciókkal való ellátottság ágazati jellemzőit vizsgálta különféle összefüggésekben.

A nemzetközi funkciókat tekintve az olasz városhálózat jelentős területi különbségeket mutat. Az általunk választott változók és kritériumok alapján vizsgálva a városi településeket, 50 %-uknál találtunk valamilyen nemzetközi funkciót: a 748 város közül 415 városban

		A nemzetközi funkció jellege	
		Korlátozott	Széleskörű
A nemzetközi funkció térbeli kiterjedése	Kontinentális	Specializált kontinentális nemzetközi városok	Komplex nemzetközi városok
	Globális	Specializált globális nemzetközi városok	Globális városok

5. táblázat • A nemzetközi városok típusai (Forrás: Bonavero, 1997)

	exportáló	export/import	külföldi	EU	külföldi	szállodák	kiállítások	konzulátusok	európai	egyetemi	külföldön	üzleti	kutatási	külföldi	külföldi	városi	nemzetközi	külföldi	olasz	külföldi biztosító
Milánó	940	978	280	133	74	24	51	15	5	84	16	9	9	20	13	4	806	45	4	32
Róma	86	491	34	90	11	22	9	14	19	30	9	10	30	66	6	1	682	8	1	–
Torino	221	119	52	57	29	5	11	14	4	60	7	3	3	5	2	7	157	–	3	6
Genova	52	124	19	34	6	3	7	15	–	9	1	1		2	2	4	68	–	2	1
Firenze	115	313	14	33	7	16	14	12	2	31	1	2	1	2		2	96	–	1	10
Velence	59	29	7	12	2	17	3	15	2	24	–	1	1	2	1	1	159	–	–	–
Bologna	185	86	18	31	15	3	20	5	1	8	1	4	–	4	2	3	97	–	–	–
Nápoly	33	164	12	22	8	4	7	14	1	19	4	2	3	–	3	2	66	–	–	–
Bari	47	130	6	15	1	6	6	11	2	5	–	2	–	3	3	1	6	–		–
Trieszt	24	267	4	19	2	2	3	11	–	6	–	–	1	4	3	–	–	–	2	–
Palermo	12	12	2	4	–	5	6	11	–	7	3	–	3	–	3	1	2	–	–	–
Cagliari	7	11	7	10	–	–	1	9	1	1	–	3	3	–	–	2	11	–	–	–
Perugia	15	22	–	4	–	2	2	4	2	1	–	1	–	–	–	–	–	–	–	–
Ancona	12	13	1	4	–	–	4	5	–	8	–	1	–	–	–	–	–	–	–	–
Lucca	39	18	5	–	–	1	1	1	–	7	1	–	–	–	1	–	–	–	–	–
Messina	2	9	–	4	–	1	3	8	–	–	–	–	–	–	1	–	–	–	–	–

6. táblázat • Olasz régióközpontok nemzetközi funkciói (*Forrás*: Bonavero, 1997)

volt a 20 vizsgált tényezőből legalább egy található. A funkciók döntő többsége Észak- és Közép-Olaszországra koncentrálódik, az Alpok környékén még találkozhatunk néhány funkcióval, az Appenninek térsége azonban teljes egészében fehér foltnak tekinthető. Hasonló a helyzet Dél-Toscanában, Észak-Lazióban és Umbriában. A Mezzogiorno sajátos helyzetben van, az Adria menti régiók (Puglia és Abruzzo) ellátottsága jónak mondható, Basilicata és Calabria pedig gyenge fejlettséget mutat. Átmeneti helyzetben van ugyanakkor Campania régió, ahol a nemzetközi funkciók az északi és a középső tengerparti térségekre koncentrálódnak. A szigetek (Szicília és Szardínia) városainak nemzetközi orientációja szintén gyenge, internacionális funkciókat kizárólag a nagyvárosi térségekben és néhány kiemelt üdülőközpontban találunk.

A *6. táblázat* mutatja a legtöbb nemzetközi funkcióval rendelkező várost. Láthatjuk, hogy a tevékenységek megjelenése a különböző városokban lényeges különbségeket mutat. A legtöbb nemzetközi funkció a termelési szférában regisztrálható, különösen magas a termék- és szolgáltatásexporttal foglalkozó szervezetek száma, viszonylag jelentős számú a külföldi működő tőkét reprezentáló szervezet az olasz városokban, és szép számmal találhatunk EU-s kutatási programokban részt vevő intézményeket. Erőteljes területi koncentrációt mutatnak a nemzetközi pénzügyi szervezetek és a külföldi légi járatokat üzemeltető repülőterek. Padova, Verona és Trieszt kivételnek számít, pozíciójuk Északkelet-Olaszország többközpontú városhálózatának köszönhető. Ez a 15 város alkotja az olasz településrendszer agglomerációs szintjét is.

Az agglomerációs szint is hierarchikusan tagolt. A rendszer csúcsán Milánó és Róma helyezkedik el. E két városban valamennyi vizsgált tevékenység megtalálható. Ugyanakkor a két város között mind a tevékenységek számát, mind pedig ezek ágazati szerkezetét tekintve lényeges különbségek vannak. Milánó súlya és szerepe sokkal fontosabb, mint Rómáé. Milánó vezető pozíciója tizenhat mutató esetében érzékelhető, különösen szembeötlő vezető szerepe a piaci jellegű termelő tevékenységekben (külföldi vállalati központok, külképviselettel rendelkező olasz vállalatok, exportáló vállalkozások, import-export cégek), a pénzügyi szolgáltatásokban (külföldi bank- és biztosító társaságok központjai), a vásár- és kiállításszervezésben. Róma vezető szerepe néhány intézményi és kvázi intézményi funkcióban (külföldi és nemzetközi intézetek, külföldi ösztöndíjtestületek, tömegkommunikációs szervezetek) érvényesül. Végül, figyelemreméltó a két város nemzetközi légi összeköttetéseiben megmutatkozó különbsége is. Milánó funkcionális profiljából látható, hogy a város a tevékenységi skála minden elemében erős pozíciókat mutat, öt-hat kategóriában szinte kizárólagos szerepe van az ország egészét illetően, s Róma csupán politikai-diplomáciai funkciókban előzi meg.

A második agglomerációs szinten Torino, Genova, Firenze, Velence, Bologna és Nápoly található. Torino, Genova és Nápoly politikai-diplomáciai, tudományos és oktatási funkciói tekinthetők kiemelkedőnek. E közös elemek mellett az egyes városoknak számos sajátosságuk is van: Torino még négy kategóriában ér el kiváló helyezést; Genova a pénzügyi tevékenységekben mutat jó képet, miközben egyéb funkcióit tekintve viszonylag gyenge helyen áll; Nápoly ugyanakkor a vásárszervezésben, a szállodai szolgáltatásokban és a termelési funkciókban erős, pénzügyi funkciói és nemzetközi légi közlekedési kapcsolatai azonban gyengék.

Firenze, Velence és Bologna egyaránt a vásárszervezésben és a szállodai szolgáltatásokban, valamint a politikai-diplomáciai funkciókban és a tudományos kutatásban-oktatásban ér el kedvező helyezést. E három város között is felfedezhetők azonban különbségek. Firenzének kiemelkedően jó a helyzete a nemzetközi vásárszervezésben és a magas kategóriájú szállodai ellátottságban; Bologna tekinthető Olaszország második legjelentősebb vásár- és kiállítóvárosának, ám érdekes módon ez nem tükröződik a város szállodai kapacitásaiban; Velencében pedig éppen fordított a helyzet – Velencének jók a nemzetközi légi közlekedési kapcsolatai, termelési funkciói azonban gyengék, Bologna és Firenze az előbbiben gyenge, az utóbbiban viszont kifejezetten kedvező helyzetben van. Mindhárom város sajátossága a pénzügyi szolgáltatások gyenge megtelepültsége, e megállapítás különösen Bolognára és Velencére igaz, Firenzére már kevésbé.

A nagyvárosi szint harmadik elemét Verona, Padova, Trieszt, Bari, Palermo, Catania és Cagliari alkotja. Az első három város funkcióinak profilja az észak- és közép-olaszországi városhálózatban megmutatkozó munkamegosztás tipikus példája, az e városokban található nemzetközi tevékenységek a térség többi nagyvárosának funkcióit egészítik ki. Verona nemzetközi funkciói összességükben elég korlátozottnak minősíthetők, gyakorlatilag azonban Velence kiegészítésére szolgálnak, például a termelési funkciókban és a nemzetközi pénzügyi szolgáltatásokban. Veronának fejlett a szállodaipara és a vásárszervezési kapacitása is. A két város ezért jól kiegészíti

egymást. Padovának nincsenek sem diplomáciai intézményei, sem pedig légi közlekedési összeköttetései, vannak azonban kiváló szállodai és kiállítás- és vásárszervező intézményei, gyengébbek viszont a nemzetközi kutatási és oktatási ellátottsági mutatói. Triesztnek szinte valamennyi tevékenységben jónak tekinthető az ellátottsága, kivétel egyedül a légi közlekedés, kelet-európai kapu szerepe miatt diplomáciai intézményekben (konzulátusokban és külföldi intézetekben) gazdag.

Barinak és Palermónak közel azonos profilú intézményei vannak. Barira a fejlett diplomáciai és a szállodai kapacitásokon kívül kiépült kutatási és oktatási rendszere (mindenekelőtt az európai uniós programokban való aktív közreműködés miatt) és termelési kapacitása jellemző; Palermo gyenge ugyan az oktatási-kutatási és a termelési funkciókban, három palermói banknak azonban kiterjedt külföldi fiókhálózata van. Az utóbbi két városnak szerény nemzetközi légi kapcsolatai vannak. Catania és Cagliari korlátozott nemzetközi kapcsolatokkal rendelkezik, diplomáciai funkcióik tekinthetők figyelemreméltónak. Az egyéb tevékenységek közül csupán az oktatást és a kutatást említhetjük (Cagliari jobb pozíciót foglal el).

Záró megjegyzések

Az európai régióközpontok méretének és fejlődési jegyeinek vázlatos elemzéséből levonható következtetéseink egyrészt arra irányulhatnak, hogy rámutassunk e nagyvárosok erőteljes térszervező funkcióinak gazdagodására. Az utóbbi másfél évtizedben e városokban bekövetkezett strukturális változások döntő része olyan funkciókhoz kapcsolódott, amelyek nem kizárólag a város és szűkebb környéke fejlesztési érdekeit szolgálták, hanem a tágabb régió gazdasági növekedésének előfeltételeit is meg kívánták teremteni. Az egész régiót átszövő hálózatok megszervezése hozzájárult a régió gazdasági vállalkozásainak dinamizálódásához is. A régióközpontban megtelepülő funkciók előnyeit – bár az adott városban hoznak létre új munkahelyeket – a gazdasági és szociális tér számtalan pontján érzékelni lehet. E kisugárzó hatás gazdasági következményei kimutathatóak, mérsékelhetik a városok közötti konkurencia kedvezőtlen hatásait, erősíthetik a hatékony együttműködést. A régióközpontok gazdasági ereje jelentős, az ide települt nagyvállalatok és üzleti szolgáltatások különböztetik meg e nagyvárosokat a városhierarchia egyéb szintjeinek elemeitől. A nagyvárosokban a humán erőforrások magasabb kvalifikációja a csúcstechnológiai ágazatok és a technológiai-kutatási szolgáltatások fejlődésének vonzerejét jelentik. Ehhez értelemszerűen társulnia kell e központok kiváló megközelíthetőségének, ami nem kizárólag a kívülről való elérhetőséget jelenti, hanem a régión belüli növekedési pontok közötti fizikai kapcsolati rendszereket is.

E nagyvárosok régiójuk szellemi centrumai is. Kulturális és felsőoktatási intézményei az egész térség szükségleteinek a kielégítését szolgálják, hatásaik rendszeres gyakorisággal érezhetők a régió szellemi potenciálján.

A régióközpontok a nemzetközi munkamegosztásban való regionális közreműködés motorjai. Magas exportpotenciájukkal, nemzetközi funkcióikkal szorosan kapcsolódnak az európai gazdaság, tudomány és kultúra fejlődéséhez, a nemzetközi innovációk befogadására alkalmas intézményeikkel hozzájárulnak a régió folyamatos megújulásához is.

A modern térformáló funkciók jelenlegi területi szerkezete Magyarországon nem felel meg az európai versenyfeltételeknek, ezért jelentős decentralizációra van szükség. Buda-

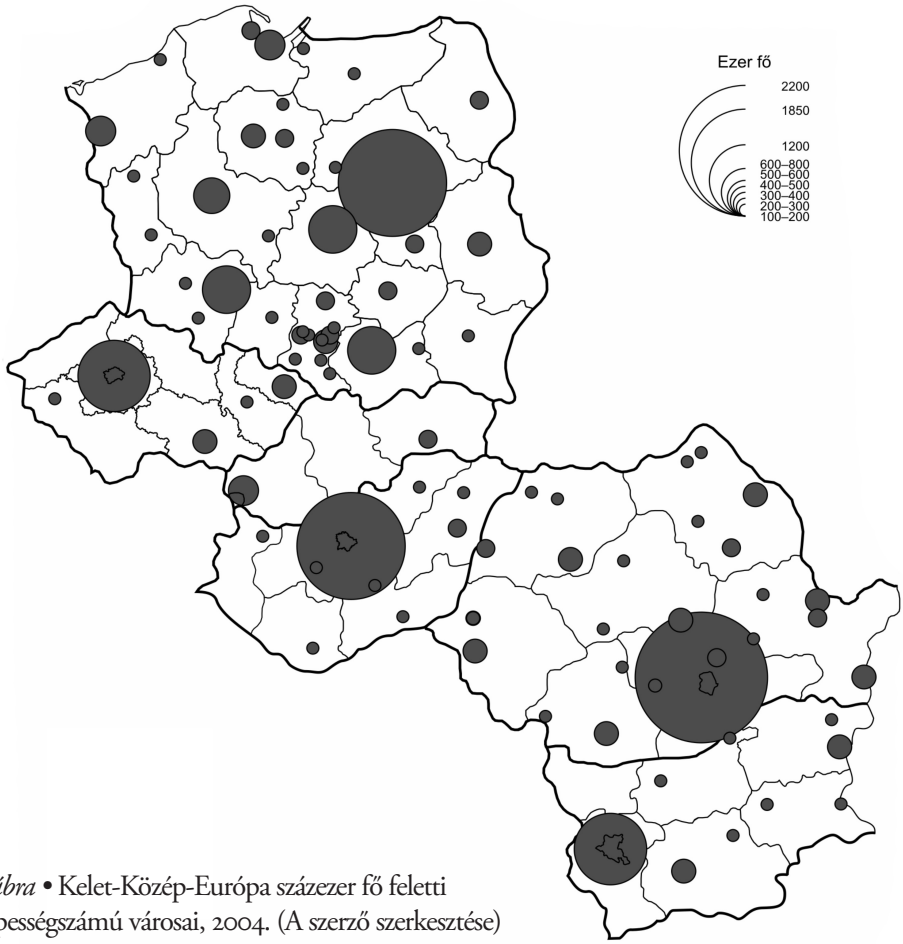

2. ábra • Kelet-Közép-Európa százezer fő feletti népességszámú városai, 2004. (A szerző szerkesztése)

pest és az európai fővárosok funkcionális gazdagsága között sokkal kisebb a különbség, mint vidéki nagyvárosaink és a nyugat-európai regionális központok között. Régióközpontjainkban gyengék az üzleti szolgáltatások, nincsenek repülőtereik, konferencia- és vásárközpontjaik, tudományos-technológiai parkjaik, országos vagy nemzetközi funkciókat is csak elvétve találhatunk.

A főváros dominanciáját célszerű mérsékelni. Az ország érdeke azt kívánja, hogy új fejlesztésekre elsősorban a regionális központokban kerüljön sor. Szeged, Pécs, Debrecen Miskolc és Győr rendelkeznek kedvező adottságokkal a regionális igényeket kielégítő funkciók telepítéséhez. E pólusokban az innováció teljes vertikumát (alap- és alkalmazotti kutatások, termék- és folyamatfejlesztés, termelési innováció, üzleti szolgáltatások) érdemes fejleszteni. A regionális központban működő szervezetek feladata a régió kutató-fejlesztő tevékenységének és a vállalkozások fejlesztési igényeinek összehangolása lehet.

Kulcsszavak: *nagyvárosi funkciók, városfejlődés, régióközpont*

IRODALOM

Berg, Leon van den – Braun, E. – Meer, J. van der (eds.) (1998): *National Urban Policies in the European Union. Responses to Urban Issues in the Fifiteen Member States.* Ashgate, Aldershot

Bonavero, Piero (1997): L'apertura internazionale del sistema urbano italiano nel contesto europeo. In: Dematteis, Giuseppe – Bonavero, Piero (a cura di): *Il sistema italiano urbano nello spazio unificato europeo*. Il Mulino, Bologna. 243–297.

Cheshire, Paul (1999): Cities in Competition: Articulating the Gains from Integration. *Urban Studies*. 5–6. 843–864.

Cities in the New EU Countries. Position, Problems, Policies. (2004) Ministry of the Interrior and Kingdom Affairs, Amsterdam

Domanski, Boleslaw (2003): Industrial Change and Foreign Direct Investment in Then Postsocialist Countries. European Urban and Regional Studies. 2. 99–118.

Enyedi György (2003): *Városi világ - városfejlődés a globalizáció korában*. Pécsi Tudományegyetem Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola, Pécs

Faludi, Andreas – Waterhout, Bas (2002): *The Making of the European Spatial Development Perspective. No Masterplan!* Routledge, London

Illner, Michal (2000): Issues of Decentralization. Reforms in Former Communist Countries. Infomationen zur Raumforschung. 7–8. 391–401.

Le Galès, Patrick (2002): *European Cities. Social Conflicts and Governance*. Oxford Univ. Press, Oxford

Potentials for Polycentric Development in Europe. Annex Report A. (2004) Critical Dictionary of Polycentricity European Urban Networking. Norfic Centre for Spatial Development, Stockholm. August 2004.

Potentials for Polycentric Development in Europe. Annex Report B. (2004) Norfic Centre for Spatial Development, Stockholm. August 2004.

Rodrigues, Maria Joao (ed.) (2002): *The New Knowledge Economy in Europe. A Strategy for International Competitiveness and Social Cohesion*. Edward Elgar, Cheltenham

Schindegger, Friedrich – Tatzberger, Gabriele (2002): *Polyzentrismus – ein europäisches Leitbild für die räumliche Entwicklung*. ÖIR, Wien

www.urbanaudit.org (2006. április 26.)

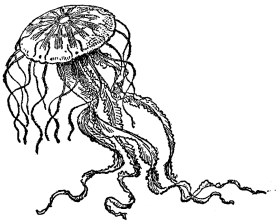

A REGIONÁLIS KÖZPONTOK KIALAKULÁSA MAGYARORSZÁGON

Beluszky Pál

a földrajztudomány doktora
MTA RKK Közép- és Észak-magyarországi Tudományos Intézete
fenyvesi@rkkmta.hu

A Kárpát-medence földrajzi konfigurációja (térszerkezete), az indusztriális korszak késői kibontakozása (a 19. század végén) s Magyarország közjogi hagyományai nem kedveztek „vidéki" nagyvárosok, országrészközpontok kialakulásának. A markáns orográfiai határokkal közrezárt Kárpát-medencében a központi fekvésű Pest-Buda oly erős helyzeti energiákkal rendelkezett, hogy már a középkor végén magához ragadta az adott korban nagyvárosinak tekinthető funkciók tekintélyes hányadát (például a 15. században az importáruk háromnegyede budai kereskedők révén, közreműködésével került az országba), olyan sugaras térszerkezetet alakítván ki, amelyben az ország egésze Buda felé fordult, gátolva a jelentősebb országrészközpontok kialakulását. Csupán Erdély különült el orográfiailag az ország többi részétől, bizonyos – változó tartalmú és erősségű – közjogi önállóságot is élvezett, ám az erős domborzati, nemzetiségi, vallási, közjogi tagoltsága meggátolta egy, az egész Erdély központjául szolgáló nagyváros kialakulását (Kolozsvár a „vármegyés", a közép- és kora újkorban többségében magyar ajkú Észak-Erdély központja, a szász székek több város felé fordultak – Nagyszeben, Brassó, Segesvár stb. –, az autarkiához közel álló székely székek pedig jelentősebb várost nem voltak képesek felnövelni). Magyarországon Erdélyen kívül nem alakult ki tartományi igazgatás, a vármegyék széleskörű autonómiája is gátolta nagyobb területek, országrészek egybeszerveződését, a kerületi igazgatás meghonosítását (a kerületi igazgatás bevezetésére tett – egyébként abszolutista – kísérletek rendre elbuktak). Végül a gazdaság adott színvonalán a helyi piacközpontok, kézműves központok is kielégítették a városi funkciók iránti igényt. Pest-Buda is csak a 18. század második felében kezdte gazdasági kapcsolatait az ország távolabbi tájaira kiterjeszteni. Így a rendi korszak végéig Pest-Budán kívül nem is alakultak ki olyan városok, amelyek több vármegyényi kiterjedésű országrészek sokoldalú központjaiként funkcionáltak volna, noha néhány vidéki városunk kapcsolatrendszere – vonzása – kétségtelenül túllépett egy-egy vármegye határain. (Debrecen Északkelet-Magyarország kézműves központja, vásárait az ország keleti harmadának lakossága látogatta, a református egyház intézményei szintén országrésznyi terület szellemi központjául szolgáltak; az országgyűlésnek helyet adó Pozsony országos jelentőségű politikai központ; Kolozsvár a „magyar ajkú" Erdély spirituális központja; Zágráb a közjogi önálló-

sággal rendelkező Horvátország „fővárosa"; a 19. század elején formálódtak azok a terménykereskedő városok – Győr, Komárom –, melyeknek kereskedői már távoli vidékek gabonáját vásárolták fel stb.) Ám e városok vonzása „nem fedte le" az ország egész területét, az országrésznyi vonzással rendelkező funkciók egyoldalúak, esetlegesek voltak.

A polgári korszak, kiváltképp a *dualizmus kora* azonban már többé-kevésbé szisztematikusan és *szükségszerűen* kiemelt egy-egy várost az egyes országrészek települései közül, melyek a 20. század elején már a többi várostól meglehetősen egyértelműen elkülönülő *hierarchikus szintet* képeztek. E folyamatot egyrészt a több megyére kiterjedő hatáskörű államigazgatási intézmények – például királyi főügyészségek, tankerületi főigazgatóságok, királyi ítélőtáblák, közúti felügyeletek, hadfoglaló kerületek, állategészségügyi felügyeletek stb. – székhelyeinek kiválasztása ösztönözte, noha e hatást mérsékelte, hogy az általános közigazgatás a megyénél nagyobb igazgatási egységet („kerület") a dualizmus korában nem ismert. Megjegyzendő az is, hogy az egyes kerületi hatáskörű intézmények száma meglehetősen eltérő volt – például 8 közúti felügyelet, 11 királyi főügyészség, 28 ügyvédi kamara, 41 gazdasági felügyelőség stb. –, már csak ezért sem lehetett egységessé tenni az egy-egy városba koncentrált területi hatásköröket, de láthatólag nem is törekedett következetesen az állami vezetés ezen intézmények területi „egyeztetésére". E magas presztízsű intézmények megtelepedésének feltehetően nem is az volt a legfontosabb következménye, hogy néhány építőkövet hozzáadtak a városi funkciók „épületéhez", hanem orientációs pontokat jelentettek más – piaci alapú – városi funkciók telepítésekor. Másrészt a magas hierarchikus értékű városi funkciók *hierarchikus terjedési modellje* játszott közre a regionális központok kialakulásában; e városi szerepkörök a „városlejtőn" meglehetősen szisztematikusan ereszkedtek alá, s az elért településeket eléggé egyveretűvé formálták. Az országos és a nemzetközi piac részévé váló helyi gazdaságok is egyre inkább igényelték a gazdaságszervezés nagyvárosi központjait: pénzügyi központokat, gazdasági kamarákat, gazdasági bíróságokat, a hirdetéseiknek helyet adó sajtót stb. A gyáripar terjeszkedése is figyelembe vette a „hierarchikus lejtőt" (a helyhez kötött kitermelőipartól eltekintve), a 20. század elején Budapest után (ahol a későbbi Nagy-Budapest településeit is figyelembe véve 1910-ben 148 322 gyáripari alkalmazott dolgozott) a legtöbb gyáripari kereső Pozsonyban (11 417 fő), Temesvárott (7155 fő), Fiumében (5256 fő), Győrben (5281 fő), Debrecenben (5020 fő) dolgozott. Végül a közlekedési hálózatok – mindenekelőtt a vasút – kiépülése tette lehetővé, hogy egy-egy város nagyobb, több vármegyényi területtel intenzívebb kapcsolatokat építhessen ki. (Noha a magyarországi vasutak is szélsőségesen Budapestre koncentrált hálózatot képeztek, jellemző, hogy még a fővárostól távol fekvő, attól a természeti tényezők által markánsan elkülönített Erdélynek sem alakult ki egyértelmű forgalmi központja, vasút csomópontja; a vasúti fővonalak az ország belseje felé nyíló „kapukon" keresztül – Maros- és Szamos-völgy, Királyhágó – Budapest felé tartottak. Közismert Baross Gábor bonmotja a fővárosnak kedvező tarifarendszer bevezetésekor: „Azt akarom, hogy a brassói ténsasszony is Budapesten vásároljon kalapot".) A 20. század elejének regionális központjai tehát, szemben a 19. század elejének jelentősebb városaival, már többé-kevésbé azonos szerepköröket láttak el,

bennük a városalkotó elemek meglehetősen *összerendeződtek,* jelezvén, hogy egy integrálódó országos rendszer részei e városok.

A 20. század elejének városhálózatára elvégzett *hierarchiavizsgálatok* (melyek azt kívánják feltárni, hogy egy-egy városban milyen volumenű és választékú városi intézmény koncentrálódik) mintegy tucatnyi regionális központ létét mutatták ki az országban. A „mintegy" szóval kifejezett bizonytalanságot az magyarázza, hogy a végül a regionális központok közé sorolt Arad és Brassó csak részben felelt meg az országrészközpontokkal szemben támasztott követelményeknek; Arad gazdasági szerepkörét tekintve az ország vezető városai közé volt sorolható (például Budapest és Zágráb után Arad pénzintézetei rendelkeztek a legnagyobb betétállománnyal az országban), elsősorban mennyiségi mutatói alapján, azonban a város igazgatási-oktatási-kulturális szerepköre már korántsem ilyen kiemelkedő jelentőségű. Másrészt a tizenkét regionális központon kívül is több város látott el néhány regionális funkciót, rendelkezett ilyen intézményekkel (például Szombathely, Sopron, Marosvásárhely, Nagyszeben, Miskolc stb.). Végül is Zágráb, Pozsony, Temesvár, Kolozsvár, Nagyvárad, Debrecen, Szeged, Kassa, Pécs, Győr, Arad és Brassó tekinthető a 20. század elején országrészközpontnak (regionális centrumok) a regionális hatáskörű funkciók súlyát és választékát tekintve, ebben a (hierarchikus) sorrendben. (Természetesen a városcsoporton belül is jelentős különbségek mutatkoztak a nagyvárosi funkciók volumenét tekintve; például Zágráb pénzintézeteinek betétállománya 118 millió, Pozsony 70 millió korona volt 1909-ben, Győré csak 28, Pécsé 25 millió korona. De jelentős különbségek mutatkoztak a várostörténeti múltjukban, a városképben, a lélekszámban stb. is.)

A regionális központokban 1870-ben átlagosan 34 ezren, 1910-ben 66 ezren éltek – de Kassán és Győrben csak 44 ezren, Pécsett kereken 50 ezren –, vagyis a korabeli európai mércével mérve legfeljebb középvárosoknak tekinthetők. A kisebb régióközpontokban élők csekély száma korlátozta a sokszínű (a „kötelezően" jelen lévő intézményeken túli) nagyvárosi élet kibontakozását. A regionális központok potenciális vonzáskörzeteinek lélekszáma ritkán lépte túl az egymilliót; ez azt is jelenti, hogy a dualizmus végén a 18 milliós (Horvát-Szlavónországgal együtt több mint 20 milliós) országban meglepő

Mutatók	Értékük az országban	Értékük Budapesten	Budapest részesedése, %
1. Lakosságszám	18 064 533	880 371	4,8
2. A felsőoktatás hallgatóinak száma	14 021	8 675	61,9
3. Épületre adott jelzálog, 1000 korona	1 196 376	733 373	61,3
4. Telefonbeszélgetés, 1000 hívás	171 951	71 396	41,5
5. Egyenesadók (a földadók nélkül)	–	–	34,5
6. Iparvállalati alkalmazottak	392 939	128 358	32,7
7. Feladott távirat, 1000 db	9 209	2 427	26,4
8. Kereskedelemből élő kereső	278 104	64 881	23,3
9. Takarékbetét-állomány, 1000 korona	3 861 277	768 496	19,9

1. táblázat • Budapest súlya az országban, 1910 (Horvát-Szlavónország nélkül)

módon nem alakultak, nem alakulhattak ki olyan 2,5–3 milliós, egy-egy városhoz integrálódó országrészek, amelyek biztosították volna „valódi" vidéki nagyvárosok (több száz ezres, félmilliós) felnövekedését. Ehhez hozzájárult az is, hogy Budapest a dualizmus korában mit sem vesztett kiemelkedő „súlyából"; sőt azt az országos hatáskörű intézményhálózat bővülése, a fővárosközpontú közlekedési hálózat kiépülése, a modernizáció fogadásában betöltött „hídfőállás" szerepe még fokozódott is; Budapest vált a külföldi tőke, a technikai civilizáció, a modern gazdaság, a gyáripar, az innovációk, az új társadalmi eszmék, művészeti irányzatok Kárpát-medencei fogadóállomásává, hídfőjévé a századelőre, amikor a modernizáció „alközpontjai" – a regionális centrumok, középvárosok – még csak korlátozott számban és kifejletben jöttek létre az országban *(1. táblázat)*.

Így a főváros sokat emlegetett „vízfej volta" (?), aránytalanul nagy súlya az országhoz, még inkább a városhálózathoz képest *nem* Trianontól datálódik.

Az viszont nyilvánvaló, hogy az első világháborút lezáró békekötés drasztikusan megváltoztatta Magyarország politikai helyzetét, geopolitikai viszonyait, gazdasági potenciálját.[1] Az új országhatárok strukturális változást idéztek elő az ország településhálózatában. Budapest *súlya tovább növekedett*. 1930-ban már az ország lakosságának 11,6 %-a élt a fővárosban (1910-ben csupán 4,8 %-a), Nagy-Budapest területén 16,4 %-a. Budapest helyzete felemásan alakult a két világháború között: nemzetközi presztízse csökkent, Európa társadalmi-gazdasági innovációs központjainak sorában szerényebb helyet foglalt el, mint korábban. Felvevőpiacainak és nyersanyagszállító területeinek, állami és gazdasági intézményei (bankok, nagykereskedelmi cégek, tőzsde stb.) működési területének csökkenése erőteljesen fékezte növekedését, fejlődését; kapacitásai kihasználatlanul álltak. Ugyanakkor a korábbi innovációs hullám utóhatásaként több modern iparág továbbfejlődött (gyógyszergyártás, izzólámpagyártás, híradástechnikai ipar). Budapest továbbra is majd egymaga képviselte a „modern" Magyarországot. Ám a polgári társadalomfejlődés útján megtorpanó Magyarországon Budapest modernsége, mássága már sokak szemében szálka; ekkor szaporodnak meg a főváros elleni támadások.[2] Budapest relatív súlyát növelte, hogy a trianoni határok a kialakulóban lévő regionális centrumok többségét – épp a legjelentősebbeket, Zágrábot, Pozsonyt, Kolozsvárt, Temesvárt – kívül rekesztették az országon. A megmaradt országterület regionális központjainak háttere – hin-

[1] A szűkebb értelemben vett országterület 67,2 %-a (Horvátországgal is számolva 71,5 %-a), népességének 58,3%-a (Horvátországot is figyelembe véve 63,6%-a) került más államok fennhatósága alá. Magyarország Európa kisállamai közé került, megszűnt természeti földrajzi egysége. Az új országhatárok összekuszálták az ország gazdasági kapcsolatait, közlekedési hálózatait, a kialakult földrajzi munkamegosztást.

[2] Táncsics Mihály a kiegyezés körüli években még úgy vélte, hogy „A mily mértékben teremtitek a fővárost nagyszerűvé, oly mértékben válik a hon hatalmassá, dicsövé". A két világháború közötti szerző, Szombatfalvy György azonban már nem állt egyedül véleményével: „Mindent, ami szép, ami drága, az egyetlen kedvencre halmoztunk s a külsőségeken túl nem terjedt vágyunk, akár egy hiú parvenűnek. Arra senki sem gondolt, hogy mi a főváros, a főváros hivatása a nemzet egésze szempontjából s mik a feltételei annak, hogy jól betölthesse ezt a hivatását. Öncélú városiasodás és városimádat vett erőt a nemzeten s az ország népe mintegy bűvölten hordta kincseit a városba, hogy áldozhasson kedvenc oltárán… Nem bánta, hogy a város a magyar nép természetes kivirágzása-e vagy idegenlelkű Moloch…" (Szombatfalvy, 1938).

terlandja – csonkult, különösen Szegedé. Potenciális országrészközponttá lépett elő Miskolc, Kassa szerepkörét pótolandó. A megcsonkult vonzásterületek kicsiny volta mellett épp Budapest megnövekvő súlya, illetve közelsége gátolta a vidéki „nagyvárosok" kivirágzását. A főváros már a két világháború között az ország városaiból egy nap alatt megjárható volt, „sugárnyomása" szinte az országhatárokhoz préselte a regionális központok vonzáskörzeteit. Ezt még az sem ellensúlyozta, hogy több, a határon kívül maradt város versenyétől megszabadultak: Debrecen Nagyvárad, Szeged Temesvár és Arad, Győr Pozsony, Miskolc pedig Kassa konkurenciájától mentesült.

Az állam törekvései között felfedezhető a vidéki nagyvárosok fejlesztésének szándéka: az elveszített országrészek egyetemei helyett, azok jogutódjaként egyetemhez, ezzel együtt magas szintű egészségügyi intézményekhez, kutatóintézetekhez jutott Szeged – a kolozsvári egyetem „áttelepítése" révén – és Pécs (a pozsonyi egyetem jogutódjaként). Az első világháború előtti években szervezett debreceni egyetem elhelyezése céljából nagyszabású építkezéseket folytattak a városban. Fejlesztették e városok idegenforgalmát. De a főváros valódi ellenpólusaivá ekkor sem válhattak. Kassa regionális hatáskörű intézményeinek egy része Miskolcra költözött, de az egykori mezővárosból – illetve a tőle akkor még közigazgatási határokkal elválasztott kohászati-nehézipari központból, Diósgyőrből – nem vált jelentősebb oktatási-kulturális-szellemi központ. Az Észak-Dunántúlnak (Kisalföldnek!) nem alakult ki ekkor sem (amikor Pozsony, sőt Bécs versenye megszűnt) egyértelmű regionális központja: Sopron az igazgatási-oktatási-kulturális központ – ezen funkcióját a selmecbányai erdészeti és bányászati akadémia átköltöztetése is erősítette –, Győr gyáripari és kereskedőváros, Szombathely a Kisalföld forgalmi központja. A regionális funkciók ezen szétforgácsoltsága máig fennmaradt, Győr ezért még ma is csak hiányosan tölti be a regionális központok funkcióit, s időnként fellángol a vita a régió „hivatalos központjának", illetve egyes regionális hatáskörű intézményeknek az elhelyezése körül. Végül a két világháború közötti rövid két évtized nem formálta át a magyarországi városhálózatot, annak felső szintjét sem – a településhálózat lassú reagálású rendszer! – annak ellenére, hogy a korábban formálódó regionális központok többsége határainkon kívülre került. Elveszett viszont annak a lehetősége, hogy valódi nagyváros alakuljon ki a magyar impérium területén (ily lehetőséggel rendelkezett Kolozsvár, Pozsony, Zágráb, esetleg Temesvár). (Az utódállamok városfejlődése természetesen merőben más keretek, feltételek között folyt, folyik, így nem is igazolja vissza fenti feltételezésünket.) Mindeközben bizonyos fokú mennyiségi gyarapodás megfigyelhető a regionális központok körében; 1949-re Debrecen és Miskolc lélekszáma meghaladta a 100 ezer főt – az 1949-es népszámlálás adatközlése már figyelembe vette az 1950-es közigazgatási határmódosításokat, amely létrehozta Nagy-Miskolcot, de Szegedről és Debrecenről leválasztotta népes tanyavilágukat –, ám Győr lélekszáma továbbra sem érte el a 60 ezer főt.

1948 után merőben új viszonyok közé került a magyar társadalom, gazdasága, a településhálózat alakulásának körülményei is. A piaci elvek alapján működő gazdasággal rendelkező polgári társadalmat „egy tollvonással" megszüntette a hatalomra került totalitárius rendszer. A városfejlődés szempontjából

alapvető változást jelentett az állami túlhatalom kialakulása – diktatorikus hatalomgyakorlás, a termelőeszközök állami tulajdonba vétele, a politika uralma a gazdaságon stb. –, melybe a megtermelt javak szélsőséges koncentrálása és központi újraelosztása is beletartozott. Ez lehetővé tette a településhálózat alakulásába való közvetlen beavatkozást, a tervgazdálkodás részeként a település- és területi tervezés bevezetését. A városfejlesztés legfontosabb eszköze az erőltetett gazdaságfejlesztés részeként az iparosítás volt (s fordítva: a településfejlesztés célja az ipartelepítésre alkalmas települések kialakítása). Ám az ötvenes években még jórészt a „tehetetlenségi erő" irányította a városfejlődést (eltekintve az ún. szocialista városok, Sztálinváros, Komló, Kazincbarcika, Oroszlány, Ajka stb. építésétől). A korai településhálózat-fejlesztési koncepciók – 1949–1951-ben – nem váltak a településfejlesztés hivatalos zsinórmértékévé, majd az ötvenes években nem is készültek további településfejlesztési tervek. Így elsősorban a meglévő kapacitások bővítésére került sor, Budapest – ahol a két világháború között s az ötvenes évek elején az ipari termelés 50–60 %-a koncentrálódott – ipari keresőinek és lakosságának a száma tovább növekedett (a lélekszám az 1949-es 1590 ezerről – Nagy-Budapest! – 1980-ra 2059 ezerre), miközben gyorsan terjeszkedett s növelte lélekszámát a főváros agglomerációja is.

Az ötvenes években a vidéki városokban elsősorban az ipartelepítést támogatták, a bányászati és nehézipari központok rohamosan növekedtek, így a regionális központok közül Miskolc és Pécs is – de Debrecenben is jelentős beruházások történtek, s némi késéssel Győr is felkerült a támogatandó városok közé –, mellettük Tatabánya, Salgótarján, Ózd és az ún. szocialista városok növekedése látványos. Csak Budapest kapacitá-

1. ábra • A magyarországi városok hierarchiája 1910-ben (saját szerkesztés)

sainak – termelőeszközök, infrastruktúra, munkaerő – kimerülése vetette fel a főváros növekedése visszafogásának, „ellenpólusai" tervszerű kialakításának szükségességét. Ezen elképzelések a hatvanas évek elején újrainduló településhálózat-tervezés anyagaiban is megfogalmazódtak – a fejlesztési kategóriák között megjelent a „kiemelt felsőfokú központok" szerepére kijelölt városok köre, melyek a mai regionális központokkal azonos városokat jelentettek –, Budapest növekedésének visszafogása érdekében a fővárosban és agglomerációjában ipartelepítési tilalmat vezettek be, iparkitelepítési akciókat indítottak, adminisztratív úton korlátozták a Budapestre való beköltözést és így tovább. Ami a főváros növekedésének visszafogását illeti, ezek a törekvések bizonyos eredményt értek el: lelassult a népességnövekedés, majd a nyolcvanas években lassú csökkenés következett be, a szocialista korszak végére 20 % körüli értékre csökkent Budapest részesedése az ország ipari foglalkoztatottjaiból. Ám nem csökkent a főváros súlya a növekvő jelentőségű tercier szektor nagyvárosi szegmensében, a társadalom- és a gazdaságirányításban (a szocialista korszakban szinte mindvégig csak Budapesten működött nemzetközi repülőtér, csak itt intéződött mindenfajta nemzetközi pénzügyi tevékenység – például a külföldi kiküldetésre induló „vidékiek" csak a főváros kijelölt bankjaiban vehették át a számukra kiutalt valutát –, az országban egyedül itt „osztogatták" a kiutalt személygépkocsikat, egy sor főiskola-egyetem csak Budapesten működött, a külkereskedelmi vállalatok kizárólag a fővárosban tartották székhelyeiket; 1970-ben a fővárosban dolgozott a K+F intézmények foglalkoztatottjainak 61,5 %-a stb.). Ez önmagában is gátolta a „kiemelt felsőfokú központok" nagyvárosi funkcióinak számottevőbb bővülését. De az irányítás-elosztás-igazgatás egész akkori területi szisztémája ellentmondott a „kiemelt" városok „kiemelt" fejlesztésének. Az említett szisztéma alapegységét a megyék képezték. A „tervszámok" lebontása megyékre történt, az országos újraelosztás alapegységei a megyék voltak (s ezen a szinten már a megyei szervezetekre – tanács, megyei pártbizottság stb. – hárult a továbbosztás a települések között). A megyei jogú regionális központok – kezdetben Miskolc, Debrecen, Szeged és Pécs, majd az e rangra emelt Győr – csak a számukra kiutalt javakkal gazdálkodhattak; a megyeszékhelyek az egész megyére jutó javakkal. Érthető – „minden szentnek maga felé hajlik a keze" –, hogy a megyeszékhelyek gyarapodása arányaiban meghaladta a regionális központokét; a magyar településhálózat leggyorsabban növekvő városainak a megyeszékhelyek – mindenekelőtt Zalaegerszeg, Veszprém, Nyíregyháza, Kecskemét, Székesfehérvár, Salgótarján, Tatabánya – bizonyultak. Mindenféle intézményt s egy sor termelő tevékenységet megyei keretekbe szerveztek, a szűkebb értelemben vett közigazgatáson kívül is, a múzeumigazgatástól az idegenforgalom szervezésén, ismeretterjesztésen, könyvtárügyön át a közegészségügyig, a hulladékgyűjtéstől a vendéglátáson, kiskereskedelmen, a „pékipari tevékenységen" – megyei sütőipari vállalatok! – át a pénzintézetekig. Megszüntették a több megyére kiterjedő hatáskörű intézményeket. Így érdemi elmozdulás nem történt a regionális központok és Budapest feladatmegosztásában, viszonyában, a regionális központoknak környezetükben betöltött szerepében, sőt a megyeszékhelyek funkcionális gyarapodása és lélekszám-növekedése gyorsabb ütemű volt, mint az öt vidéki nagyvárosé. Továbbra is fennmarad a

csekély lélekszámú potenciális vonzáskörzetek – 1–1,2 millió lakos – a nagyvárosi fejlődésre gyakorolt korlátozó hatása. Nem változott a regionális központok köre sem, továbbra is három város töltötte be e szerepkört többé-kevésbé maradéktalanul: Szeged, Debrecen és Pécs. Miskolcot ugyan elsősorban mint nehézipari várost fejlesztették, de egyetem szervezésével, az egészségügyi intézmények fejlesztésével stb. nagyvárosi funkciói is bővültek, s a hiányos funkciójú regionális központok sorába került a város. Győr a szocialista korszakban csak részlegesen töltötte be e szerepkört; a Kisalföldön fennmaradt a nagyvárosi funkciók megosztottsága: Sopron továbbra is egyetemi város, jelentős kulturális s növekvő idegenforgalmi szerepkörrel (Mosonmagyaróvár is rendelkezett felsőfokú oktatási intézménnyel), Szombathely egészségügyi funkcióinak működési területe terjedt ki több megyére; Győr viszont csak későn jutott főiskolához, majd egyetemhez, s a felsőfokú képzés választéka ma is szűkös, hiányoznak regionális szintű egészségügyi intézményei stb.

Természetesen mindezek ellenére gyarapodtak a regionális központok; nemcsak termelő funkcióik (1979-ben Miskolcon 69 ezren, Győrben 51 ezren, Debrecenben 49 ezren, Pécsett 43 és Szegeden 42 ezren dolgoztak az iparban és az építőiparban), hanem a növekvő igényeknek megfelelően bővült középiskoláik választéka, a felsőoktatás hallgatóinak száma, a szaküzletek és szolgáltatások köre, növekedett idegenforgalmuk és így tovább. Kétszázezres várossá nőtt Miskolc és Debrecen, közelítette ezt a lélekszámküszöböt Szeged és Pécs. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy a városhálózat felső régióiban strukturális átrendeződés zajlott volna le.

Ennek lehetőségei – úgy véljük – a jövőben is korlátozottak; ezt vetíti előre Budapest rendíthetetlen súlya és szerepköre (annak ellenére, hogy a város lélekszáma drámaian csökken), a regionális központok rendelkezésére álló csekély kiterjedésű-lélekszámú hinterland, az ország csökkenő lakosságszáma (a regionális központok látványos növekedése a „vidék" kiürüléséhez vezetne). Az 1990 utáni „helyzetről", a jelen hálózatfejlesztési elképze-

Tevékenység	Budapest részesedése az országosból, %
Nemzetközi légiutas-forgalom	100,0
K+F intézetek ráfordításai	75,4
Vállalati K+F helyek ráfordításai	75,1
Közigazgatási foglalkoztatottak száma	63,3
Külföldi tőkebefektetések	58,1
Exportbevétel	53,5
GDP (becsült adat, 1991)	52,4
Felsőoktatási kutatói személyzet száma	49,6
Felsőfokú tanintézetek hallgatóinak száma	43,5
Beruházások	42,2
Pénzügyi szolgáltatásban foglalkoztatottak száma	41,4
Kórházi ágyak száma	30,3

2. táblázat • Budapest súlya az ország térszerkezetében 1993-ban

léseiről a lap további tanulmányai szólnak. A „kiinduló állapot” egyik figyelembe veendő aspektusát – egyben bizonyos átrendeződés lehetőségét – a *2. táblázat* tartalmazza.

Kulcsszavak: *várostörténet, településhierarchia, regionális központok*

IRODALOM

Beluszky Pál (1973): Adalékok a magyar településhierarchia változásaihoz, 1900–1970. Földrajzi Értesítő.

Beluszky Pál (1999): *Magyarország településföldrajza*. Dialóg Campus, Budapest–Pécs

Beluszky Pál (2000): A magyarországi településrendszer fejlődése. In: Enyedi György (szerk.): *Magyarország településkörnyezete*. – MTA, Budapest

Beluszky Pál – Győri Róbert (2005): *Magyar városhálózat a 20. század elején*. Dialóg Campus, Bp.–Pécs

Enyedi György (1984): Az urbanizációs ciklus és a magyar településhálózat alakulása. Akadémiai, Bp.

Gyáni Gábor (1998): Az urbanizáció Magyarországon a 19–20. században. Limes. 2–3. 87–100.

Hajdú Zoltán (2001): *Magyarország közigazgatási földrajza*. Dialóg Campus, Budapest–Pécs

Lengyel Imre – Rechnitzer János (2000): A városok versenyképességéről. In: Horváth Gyula – Rechnitzer János (szerk.): *Magyarország területi szerkezete és folyamatai az ezredfordulón*. MTA RKK, Pécs

Makkai László (1961): A magyar városfejlődés történetének vázlata. In: Borsos József (szerk.): *Vidéki városaink*. Közgazdasági és Jogi, Budapest

Rechnitzer János (1993): *Szétszakadás vagy felzárkózás. A térszerkezetet alakító innovációk*. MTA RKK, Győr

Szombatfalvy György (1938): Város – magyar város. In: Mártonffy Károly (szerk.): *A mai magyar város*. Budapest

Vörös Károly (1972): *A magyarországi városfejlődés a dualizmus korában*. Somogy megye múltjából, 4. Kaposvár

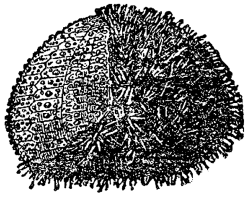

A TÁRSADALOM ÉS A GAZDASÁG TELEPÜLÉSI (TÉRBENI) KONCENTRÁLÓDÁSA, ENNEK HATÁSAI ÉS MEGÍTÉLÉSE

Bartke István

a közgazdaságtudomány doktora, c. egyetemi tanár

Az emberiség történetét végigkíséri a társadalom és a gazdaság sajátos térségi viszonya, amelynek egyik alapeleme a térbeni koncentrálódás. Ez elméletileg mind a társadalomra, mind pedig a gazdaságra külön-külön is értelmezhető, gyakorlatilag azonban a kettő egymásra hatásában valósul meg. A kezdeményezés kiindulhat a társadalom oldaláról, amely emberek, embercsoportok együttes letelepedésében, települések kialakulásában ölt formát. A települési funkciók közül elsődleges érdek fűződhet a hatalmi bázis kiépítéséhez, a védelemhez, a szervezéshez, az ideológiai irányításhoz: a gazdasági funkció ebben a közelítésben másodlagos, mivel a település nem gazdasági céllal jött létre. Ugyanakkor az elsődleges funkciók kiépülése és folyamatos fenntartása nem valósulhat meg a gazdaság úgyszólván azonnali megjelenése nélkül, gondoljunk csak a jelzett funkciókat ellátó embercsoportok számára nyújtott szolgáltatásokra stb. Más oldalról viszont lehet gazdasági szervezetek, ipari üzemek, szolgáltatóegységek letelepítése a cél, és a koncentrált formában megtelepült üzemekkel együtt, vagy időben kissé eltolódva jelennek meg az azokat működtető társadalmi csoportok. Mindkét irányból közelítve el lehet jutni tehát a hagyományos értelemben vett településhez mint a társadalom és a gazdaság térben koncentrált szervezeti egységéhez. Ebben a gazdaság – kevés kivételtől eltekintve – a település egyik elmaradhatatlan funkcióját jelenti, jóllehet viszonylagos szerepe időben, a településtípustól stb. függően változik. A gazdaság területi összpontosulása és a társadalmat térben koncentráló hatása az árutermelés jellemzővé válásával erősödött, majd pedig az ipari forradalom kezdetétől minőségi változáson ment keresztül. Ez az időszak gondolatmenetünk kiindulópontja. Előtte azonban rövid pillantást vetünk a települési koncentráció mozgatórugóira.

1. A társadalom és a gazdaság települési szintű összpontosulása

A koncentrálódásra ható tényezőket keresve logikailag és gyakorlatilag is elsőként a földfelszín bizonyos sajátosságaiból indulhatunk ki. Ezek közül meghatározó jelentőségű, hogy az nem mindenütt alkalmas a társadalom és különféle tevékenységeinek megtelepedésére. Kizáró hatása lehet a magashegységi, a szélsőséges klímájú stb. övezetnek. Az alkal-

mas térségek is jelentősen különböznek aszerint, hogy viszonylag kedvezőbb vagy kedvezőtlenebb feltételeket nyújtanak-e a társadalmi-gazdasági tevékenységek számára. Ehhez csatlakozó és ezzel együtt ható emberi törekvés, hogy életfeltételeit egyre kedvezőbbé tegye, illetve a megélhetéséhez szükséges anyagi javakat minél kisebb munkaráfordítással szerezze meg. A hatékonyság elve nemcsak az egyes emberek tevékenységét irányítja, hanem a kisebb-nagyobb társadalmi csoportokét is, sőt nagyobb közösségekben – egyéb tényezőktől eltekintve – a hatékonysági elv, főként a gazdaság magasabb fokú szervezésének lehetősége miatt, nagyobb valószínűséggel valósulhat meg, mint kisebb társadalmi csoportokban, településeken. Ehhez járul, hogy a termelés tömegszerűségének vállalati (és települési) szintű növelésével, az esetek nagyobb részében, csökken a termékegységre jutó munkaráfordítás. A földfelszín jelzett adottságai és a hatékonysági elv – ha más tényezőt nem is veszünk figyelembe – együttesen a társadalom és a gazdaság letelepedését koncentrált formában a tevékenységük szempontjából legkedvezőbb földrajzi pontokra (térségekre) irányítja. Kezdetben tehát a legkedvezőbb térségeket foglalják el, amelyek a teljes földfelszínnek viszonylag kis hányadát képviselik. Később, a gazdaság fejlődésével, a népesség gyarapodásával fokozatosan sor kerül újabb, talán kevésbé alkalmas területek, földrajzi pontok igénybevételére is. Bonyolítja a folyamatokat, hogy a technikai fejlődés hatására, a társadalmi igények változása és más tényezők miatt a történelmi folyamatban gyökeresen átalakulhat az egyes földrajzi pontok, térségek alkalmassága a társadalom és a gazdaság letelepedésére. Ugyanakkor sajátos tényezők – mindenekelőtt a gazdasági fejlettség előrehaladottabb fokán – stabilizálhatják a kedvező telephelyi-települési adottságokat.

A gazdaság térbeni koncentrálódásának jelei már a fejlődés korai fázisaiban megmutatkoztak. Az ókori manufaktúrák kétségtelenül az ipari tevékenységek bizonyos területi összpontosulását jelentették, azonban a kézműves jelleg, az alacsony fokú munkamegosztás, valamint a szükségletek korlátozottsága nem vezethetett a területi koncentráció magasabb fokához. Hasonlóképpen korlátozott hatásúak, helyi jellegűek maradtak a közvetlenül hasznosítható természeti adottságokra (mint például a vízerő) épült üzemek. Az ipari forradalom, amelynek fő ismérve a fejlett munkamegosztáson alapuló gépi nagyipar létrejötte és az ipar különböző ágaiba való behatolása, korábban elképzelhetetlen mértékű üzemi (és területi) koncentrációkat hozott létre. Mindezek társadalmi háttere a feudális kötöttségek megszűnése, a piaci viszonyok gyors fejlődése, a gazdasági liberalizmus ideológiája stb. volt. Az ipar és a népesség nagyarányú területi összpontosulásának fizikai hátterét a gazdasági ág természettől (mindenekelőtt a biológiai folyamatoktól) való viszonylagos függetlensége, a szállítási technika fejlődése és ennek nyomán a termelési tényezők mobilitásának nagyarányú növekedése, egyáltalán azok gazdaságos térbeni koncentrálhatósága jelentette. A termelési tényezők (tőke, munkaerő, nyersanyag) mozgása a termelés telephelyére irányult, hangsúlyozva annak mint térségi összpontosulásnak gazdasági szerepét, illetve társadalmi hatásait. A gyorsan fejlődő települések telephelyein működő ipari üzemek hatékony gazdálkodása és az általuk nyújtott kooperációs lehetőségek további ipari üzemeket (és más gazdasági tevékenységeket is) vonzottak, ennek nyomán hatalmas ipari központok jöt-

tek létre. A városfejlődés ugrásszerűen felgyorsult, mivel az ipari központok részben a közvetlen munkaerő-keresleten, részben a szolgáltatások iránti igények előbb lassú, majd gyorsuló ütemű fejlődésén keresztül vonzották a népességet, az ipar mellett egyéb gazdasági, illetve társadalmi koncentrációt is indukálva az érintett településeken. A vázolt logikai sorrend természetesen nem jelentett gyakorlatit is, mivel az ipari forradalom által keltett fejlődés nem légüres térben, hanem már kialakult, a korábbi társadalmi-gazdasági viszonyokat tükröző településhálózatban valósult meg. Az ipar többnyire a meglevő települések közül választotta ki a számára legkedvezőbbeket, és indította el a gyors fejlődés útján. Ilyen közelítésben is tehát a gazdaság és a társadalom térbeni egymásra hatása jelenik meg.

Az ipari forradalom a Föld különböző területein, országaiban nem egyszerre bontakozott ki. Kiindulási pontjától, Angliától fokozatosan terjedt át Európa és Észak-Amerika stb. meghatározott térségeire, attól függően, hol jöttek létre a már említett társadalmi-gazdasági feltételek. Ebből a szempontból külön ki kell emelnünk a feudalizmus hagyományainak felszámolását, a korszerű mezőgazdaság technikai bázisának létrehozását, amelynek révén az ipar és a szolgáltatás növekvő munkaerőigénye – ágazatközi átcsoportosulással – kielégíthetővé vált. Azokban az országokban tehát, amelyekben később került sor a szükséges társadalmi átalakulásra, a korszerű nagyipar kialakulása is megkésve kezdődött el, a belőle eredő problémák is később jelentkeztek, illetve jelentkeznek. A nagy települési agglomerációk kifejlődésének taglalásához két megjegyzés kívánkozik. Az egyik: az utóbbi néhány évtizedben a Föld néhány fejlődő országában olyan hatalmas népességtömörülések jöttek létre, amelyek népességszáma nem tükrözi az adott városok gazdasági jelentőségét. Ezek esetében tehát a gazdaság és a népesség települési koncentrációja nincs funkcionális kapcsolatban egymással. Az esetek nagyobb részében nem a foglalkoztatás konkrét lehetősége, hanem annak reménye vonzotta az embereket. Más oldalról viszont a nagy agglomerációk között kitüntetett helyet foglalnak el azok, amelyek az ipari forradalom korai periódusaiban indultak gyors gazdasági fejlődésnek. Közülük kerülnek ki a világ jelenlegi vezető agglomerációi, jóllehet ezek stabilizálásában nemcsak szűken vett gazdasági, hanem tágan értelmezett társadalmi, fizikai tényezők is szerepet játszanak.

Itt kiemelünk egy tényezőcsoportot, amely jelentős mértékben hozzájárult a nagy gazdasági és népességi koncentrációk, vezető világvárosok, általában a kiegyensúlyozott társadalmi-gazdasági szerkezetű agglomerációk stabilizálásához. Kérdés ugyanis, hogy a nagy gazdasági és népességi koncentrációk fejlődése miért nem torpant meg a közvetlen helyi erőforrások (földrajzi adottságok, munkaerő) egyre növekvő kihasználásával, és mint elméletileg várható lenne, miért nem helyeződött át a fejlődési impulzus a letelepülés szempontjából nem sokkal kedvezőtlenebb még szabad térségekre? Három tényezőt nevezünk meg, amelyek számottevően hozzájárulhattak a vezető világvárosok mint gazdasági és népességi koncentrációk fenntartható mennyiségi fejlődéséhez. Elsőként említhető a gazdasági tevékenység és a társadalmi élet háttérfeltételeinek (infrastruktúra) magas színvonalú kialakítása és folyamatos korszerűsítése. Az ilyen világváros gazdaságát főiskolai, egyetemi oktatással, szakképzéssel, kutatási intézmények munkájával, prog-

resszív pszichikai légkörével támogatja: előmozdítja a gazdaság szereplőinek innovatív kezdeményezéseit, magas színvonalú munkáját. A város művi környezete kielégíti a gazdaság és a népesség – különféle szolgáltatásokkal szemben –megnyilvánuló igényeit, vonzza a középosztályt (Enyedi, 1997). Másodszor a gazdaság profiljainak megújításával folyamatosan magas foglalkoztatási szintet tarthat fenn. Kedvező munkahelyi környezetet teremt, magas hatékonysággal működik, további befektetőket vonz, a jövedelemszintet optimalizálja. A harmadik tényező, amely a világváros mennyiségi növekedésére hat, hogy a betelepülő egyedi vállalkozó költségei egy részét áthárithatja az agglomerációs közösségre (Illés, 1975). Erre később visszatérünk.

A gazdaság és a népesség nagyvárosi koncentrációja elérhet olyan nagyságot, amelynél kifejezetté válik a különböző költségviselők (a betelepülő vállalat és az agglomerációs közösség, illetve az állam) közötti érdekellentét. Európában a második világháború után felerősödött a korábban néhány világvárosban (London, Párizs) megjelent probléma, amelynek fő oka a háború utáni újjáépítési periódusban extenzív módon létesült rendkívül sok új munkahely volt. Ezek – a vállalkozók számára – kedvező települési környezet miatt a nagyvárosokban helyezkedtek el. A munkaalkalmakat követve erőteljesen felduzzadt az érintett városok népességszáma. A nagyvárosok népességének gyors fejlődése kapcsán fogalmazódott meg az optimális városnagyság problémája. Nagy-Britanniában még a gazdaság extenzív fejlődésének időszakában pozitív jellegű beavatkozással (tehát nem adminisztratív tiltással) tehermentesítették a legnagyobb városokat a tömeges bevándorlástól, alvó-, bolygó- és újvárosok építésével. Az egykori szocialista országokban adminisztratív korlátokat alkalmaztak, nem sok sikerrel. A gazdasági fejlődés irányultságának megváltozásával, az intenzív fejlődésre való áttéréssel azonban Nyugat-Európa-szerte jelentősen csökkentek a nagyvárosok társadalmának túlzott koncentrálódásából eredő problémák. További tapasztalatok is arra utalnak, hogy az optimális városnagyság is a társadalmi-gazdasági viszonyok alakulásától függő kategória.

Megerősítik ezt a következtetést a világvárosok, agglomerációk fejlődésének a gazdasági globalizációval összefüggő legújabb fejleményei. A 20. század utolsó harmadában a szállítási, főként azonban a hírközlési technika fejlődésének rohamos felgyorsulása teljesen kitárta a világot a gazdasági folyamatok terjedése számára. Lehetővé vált, hogy az irányítás parancsnoki posztjai a világvárosokban épült és hagyományosan ott működő gazdasági központokban maradjanak vagy oda településjenek, onnan irányítsák világszerte elszórtan üzemelő telephelyeiket, a gazdaság új térbeni szerveződését hozva létre. Tovább erősödik a centrum-periféria viszony, amelynek gazdaságilag kedvező hatásai között említhetők a termelés, a jövedelmek dinamikus növekedése, az innovációs költségek csökkenése (Lengyel – Rechnitzer, 2004). Az 1980-as évek közepén húsz nagy agglomerációban üzemelt a kb. háromszáz legnagyobb transznacionális cég központja (a bankok figyelembe vétele nélkül). Közülük New York, London, Tokió, Párizs, Chicago és a Ruhr-vidék közel kétszáznak szolgált telephelyül (Asworth – Bora, 1999, 133).

Kérdés, hogy a gazdasági globalizáció tehermentesíti-e a szóban forgó agglomerációkat a népesség további nagyarányú növekedése alól. Bár a különböző adatok részben ellentmondóak, nagy valószínűséggel állítha-

tó, hogy igen. A világ 35 legnagyobb agglomerációjának népességi sorrendjében az említett világvárosok 1980. évi helyezése 2000-re romlott, ami népességszámuk szinten maradásának tudható be. (New York 1980-ban 15,6 millió, 2000-ben 15,5 millió; továbbá: London 10,0, illetve 9,1; Tokió 17,0, illetve 17,1; Párizs 8,8, illetve 9,2, Chicago 6,8, illetve 7,2, Ruhr-vidék 9,3, illetve 8,6.) (Barclay – Blane, 1990, 91. becsült 2000. évi adatok).

2. Telephelyelméletek, optimális városnagyság

A piaci környezet európai kibontakozása, a piaci hatások erősödése társadalmi szükséglettét tette a termelés (általában a gazdaság) bizonyos térbeni folyamatainak megszervezését, amelynek eszmei hátterét a telephelyelméletek adták. Ezekben kimondatlanul vagy inkább kimondva megjelenik a társadalom, a piac, majd a termelés térbeni koncentrációja, részben mint a termelés szervezésének feltétele, valamint a népesség térbeni összpontosulásának motiválója. Johann Heinrich von Thünen 1826-ban publikált, a mezőgazdaság területi szervezését kapitalista feltételekre (ár, munkabér, járadék, szállítási költség) alapozó munkája központjában egy társadalmi-gazdasági koncentráció – a város áll. Ez képviseli a központ körül meghatározott rendben folyó mezőgazdasági termelés piacát, és magában összpontosítja a gazdaság más ágait. A szállítási költség nagy szerepet játszik a különféle mezőgazdasági termékek termelésének piachoz viszonyított elhelyezésében.

A szállítási költségtényező a 19. század során jelentős maradt, és Alfred Weber ipartelepítési modelljében központi tényezőként jelent meg (költségminimalizálási telephelyelmélet). Ugyanakkor – 1909-ben kiadott munkájában – a szerző már számításba vette a munkaerőforrások, illetve az „agglomeratív tényező" telephelyet eltérítő hatását a szállításikiöltség-minimumponttól. Álláspontja szerint ugyanis az ipari üzem „agglomerációba" települ, ha az ott nyerhető üzemelési előnyök meghaladják a szállítási költségek növekedéséből származó hátrányokat. (Ez az elv ma is, a szállítási költségek telepítési hatásának erőteljes csökkenése mellett is érvényes.) Jelentős fejlemény volt, hogy az agglomeráció, még ha csökevényes formában is, bekerült a telephelyválasztás tényezői közé. A korabeli gondolkodásban agglomerálódáson ugyanis részben az üzem termelésének növekedését (amely az előállított termékek önköltségének csökkenését vonja maga után), valamint több ipari üzem egymás mellé települését értették. Ez utóbbi – a járulékos és kapcsolódó létesítmények közös használatán keresztül – tovább csökkenti a fajlagos termelési költségeket. A 20. században a szállítási költség szerepe csökkent, az agglomeratív tényezőé pedig erőteljesen nőtt, miközben tartalma is minőségileg átalakult.

A weberi elmélet továbbfejlesztése során egyrészt értelmezték az ipar települési koncentrációjának elméleti határát. A termelés önköltségcsökkenést eredményező mennyiségi emelése egyúttal térben kiterjeszti az értékesítési szférát, ez pedig növeli a szállítási költségeket. Ezért meg kell találni a termelés és a szállítás optimális költségpontját. Ez két ellentétes irányban futó görbe találkozási pontjában lesz, amely mutatja a termelés gazdaságilag optimális települési koncentrációját. Mára a modell lehetséges orientáló hatása jelentősen gyengült, mivel az ipari termelés szerkezetileg átalakult, anyagigényessége mérséklődött, a szállítási technika a 20. század közepe óta is rohamosan fejlődött, a

több telephelyes nagyvállalatok korszerű termelésszervezési módszereket alkalmaznak stb. Más oldalról viszont lényegileg a weberi elmélet továbbfejlesztése alapján megfogalmazódott a társadalmilag racionális térségi koncentráció, az optimális városnagyság problémája.

A témakör kutatásai, amelyekben különkülön is számításokat végeztek az ipar (gazdaság) és a népesség települési összpontosulásának racionális mértékére, főként az 1960-as évtizedben élénkültek fel. Amerikai, európai, illetve szovjet kutatók is olyan megállapításra jutottak, amely szerint a népesség ellátása alapszolgáltatásokkal 50–100 ezer fős városnagyság esetén a leggazdaságosabb. Ezt el nem érő, illetve meghaladó létszám esetén a fajlagos (egy főre jutó) költségek növekszenek. Magyar kutatók számítása is hasonló eredményre vezetett: e szerint az optimális lakóközösségi egység 60 ezer fő létszámú, és amely térben egymás mellett többszörözhető (Perényi – Faragó, 1960). A jelzett számítások azonban csak a népesség települési koncentrációjára vonatkoztak, viszont más optimumokat eredményezett az iparral együttesen végzett számítás. Az 50–100 ezer fős lélekszámú településhez mint munkaerőforráshoz tartozó ipar nagysága ugyanis meg sem közelíti az ipari koncentráció racionális mértékét. Ha tehát az ipar (gazdaság) és a népesség együttes, illetve egymás által meghatározott települési összpontosulását vizsgálták, akkor a 300–500 ezres településnagyságot, sőt sajátos esetekben az egymillió fős várost sem értékelték gazdaságtalannak. Nézetük szerint ugyanis a város gazdaságának növekedéséből származó termelékenységi többlet – a gazdálkodás módosuló feltételei révén – ellensúlyozhatja a lakosság gyarapodásából adódó ellátási költségnövekedést. Az 1970-es évek elejére a korábbi nézetek tovább módosultak, az újabb számítások megengedték, hogy 3–5 milliós városok is gazdaságosak (Alonso, 1971).

Korábban röviden utaltunk arra, hogy a vállalati és az agglomerációs költségek viselőinek részbeni eltérése miatt a városnagyságot a piaci környezet nem szabályozza automatikusan. Ha például egy vállalkozó olyan nagyvárosban választhat telephelyet, amelyben már kiépült az anyagi, és természetesen jelen van a szellemi infrastruktúra, az nem zárható ki a településben nyújtott szolgáltatásokból. Így részben mentesül a kapcsolódó létesítmények kiépítésének költségeitől, továbbá profitálhat a szellemi háttérből stb., és ez úton jelentős megtakarítást érhet el a beruházási és üzemelési költségekben. Ugyanakkor a vállalkozás agglomerációba települése fokozza a zsúfoltságot a város területén, és káros kibocsátásai terhelhetik a már beépített üzemi és lakóterületeket. Az újonnan betelepülő vállalkozókat tehát vonzza a várhatóan elérhető költségmegtakarítás, így az extenzív városnövekedési tendencia tartóssá válhat, míg annak egyre fokozódó terheit az agglomerációs közösség viseli. Részben ennek a dilemmának a feloldását célozta a nagyjából azonos időszakban keletkezett, ún. növekedési pólus elmélet.

A nevezett elmélet a korlátozott települési koncentrációt mint az agglomerálódási folyamatot – a növekedési források egy részének átirányításával – lecsapoló, más oldalról mint a hátrányos helyzetű térségek fejlesztését szolgáló intézménynek tekinti. Az elmélet kezdeti formájában François Perroux (1955) nevéhez fűződik, aki a dinamikus gazdasági ágazatokat, azok növekedési pólusokba való tömörülését, innovációs potenciáljukat a nemzetgazdasági fejlődés motorjának fogta

fel. A gondolatot Jacques R. Boudeville (1966) települési szintre transzformálta, így a növekedési pólus térbeni kategóriává is vált. Lényege, hogy korszerű és gyorsan fejlődő üzemek (iparágak) elhelyezése egy településbe megalapozza annak folyamatos növekedését, új gazdasági tevékenységeket vonz oda, részben ágazatközi együttműködés alapján innovációt gerjeszt, vonzza a lakosságot és a szolgáltatásokat. A kezdetben külső (állami) támogatásra alapozott fejlődés öngerjesztővé és automatikussá válik, a település egy idő után tehát saját erőforrásai hasznosításával növekszik. A kedvező helyi és szűkebb környezeti hatásokon túl a növekedési pólus a gazdaság térbeni decentralizálásának (dekoncentrálásának) intézménye lehet a túlzsúfolt agglomerációk tehermentesítésére.

Az előbbiekben a telephelyelméletek rendkívül gazdag gondolatvilágából csak néhány tételt emeltünk ki, azokat, amelyek (egyéb tartalmi elemeik mellett) szorosabb kapcsolatot mutatnak a gazdaság és a társadalom települési összpontosulásával. A következőkben e jelenség társadalmi megítélését tekintjük át vázlatosan.

3. A települési koncentráció társadalmi megítélése és korrigálása

A jelenség tudományos megítélése részint tükröződik a telephelyelméletekben. Fontos továbbá annak tervezői, politikai szemlélete, valamint általános társadalmi értékelése, illetve az arra adott válasz. Kétségtelen, hogy az előbbiek elvileg kölcsönhatásban vannak egymással, a gyakorlatban jelentős eltérések lehetnek egyes konkrét feladatok megítélésében, egyrészt politikai, másrészt tudományos oldalról. Gyakran találkozhatunk azonban olyan típusú ellentmondással, amely a rendelkezésre álló források szűkössége miatt keletkezik az eszmeileg helyes és a ténylegesen megvalósítható megoldás között. Ez esetben tehát aligha a probléma tudományos megítélése kárhoztatható. A tervezésre hárul ilyenkor a feladat, hogy áthidalja az elvi és a politika által preferált szempontok közötti űrt. A nagyvárosok túlzottnak ítélt fejlődésének korlátozási módszerei közül – mint már utaltunk rá –, a valóságban a szerkezeti beavatkozások bizonyultak hatásosaknak. A nagy agglomerációk növekedését Nagy-Britannia mellett eredményesen mérsékelték Európa más országaiban is. Így Németországban is történtek decentralizációs intézkedések a kis- és középvárosok ipari fejlesztésével. Franciaországban a területi politika korszerűsítésének elvi alapjai között fontos szerep jutott a növekedési pólus elméletnek. A területfejlesztés egyik célja ott változatlanul Párizs extenzív fejlődésének korlátozása volt, de már pozitív állami politikával, eszközökkel. A településrendszer gyökeres átalakítását tervezték, városhierarchia-rendszert dolgoztak ki, ellenpólusvárosok kijelölésével stb. (Barta, 1992)

Összefoglalóan megállapítható, hogy a 20. század második felének településfejlődési folyamataiban sajátos változások történtek. Ezek közül néhányat említünk meg. Legjellemzőbb, hogy egyre messzebbre tolódott ki a koncentrálódás határa. A korábban egymással szorosan összefüggő tényezők szétváltak. A gazdaság (termelési érték, jövedelmek stb.) további folyamatos települési összpontosulása stagnáló vagy éppen csökkenő lakosságszám mellett ment végbe. A gazdasági hatékonyság fokozódásának ugyanis az „eredeti" helyi erőforrások szűkössége egyre kevésbé szabott határt, növekedett a telephelyre (agglomerációba) koncentrált újabb erőforrások (innovációs környezet stb.) szerepe, valamint a magas hatékonyságú gazdasági ágazatok

részesedése a település gazdaságában. Minderre jelentősen hatott a gazdasági globalizáció erősödése. További vizsgálatot igénylő kérdés, hogy az említett tendencia mennyiben változtatja meg a nagyobb térségekre (régiókra) érvényes korábbi összefüggéseket (Nemes Nagy, 2003, 9.).

4. A települési koncentrálódás hazai példái

Áttérve hazai területre, a nemzetközi viszonyokkal, mint nagyságrend, versenyképesség stb., egyedül a budapesti agglomeráció hasonlítható össze. 2002-ben itt koncentrálódott az ország népességének közel egynegyede, a nemzetközi tendenciákhoz hasonlóan a központ (Budapest) népességszáma az utóbbi években csökkent, az agglomerációs övezeté pedig nőtt. Az agglomeráció részesedése az ország GDP-jéből folyamatosan növekszik. A második világháború utáni területfejlesztési politika egyik alapkérdése volt a budapesti agglomeráció nemzetgazdasági, illetve regionális struktúrában betöltött szerepének helyes megítélése. Egy oldalról a relatíve kétségtelenül kimagasló arányú térbeli koncentráció mérséklésének feladata folyamatosan napirenden volt, más oldalról viszont az is egyértelműnek tetszett, hogy a főváros az ország vezető innovációs központja, a gazdasági fejlődés motorja, a nemzetközi kapcsolatok központja és bővítője, tehát fejlődésének korlátozása káros az ország gazdasága, társadalma számára. A tervgazdálkodás első évtizedeiben adminisztratív eszközöket alkalmaztak az ipari és a népességi növekedés mérséklésére, részben azzal az indokkal, hogy Budapest elvonja a fejlesztési forrásokat az ország hátrányos helyzetű területeitől. A korlátozás alig hatott a kedvezőtlennek ítélt folyamatokra. Az ipari foglalkoztatottak száma akkor kezdett érzékelhetően csökkenni, amikor a fővárosi munkaerőforrások elapadtak, és a gazdasági szabályozók által extenzív fejlesztésre ösztönzött vállalatok munkaigényes profiljuk egy részét vidéken létesített ipartelepekbe helyezték ki.

A területfejlesztési politika dekoncentráló törekvéseinek kifejezése és a növekedési pólus elmélet mintaként kezelése is megnyilvánult az országos településhálózat fejlesztési koncepcióban, amelyet az akkori kormány 1971-ben hagyott jóvá. A nevezett dokumentum az ország településeinek kategorizálása keretében öt kiemelt felsőfokú központot jelölt ki. Ezek növekedési pólusként, és mint Budapestet tehermentesítő nagyvárosok jöttek volna számításba. Kétségtelen, hogy átlagot messze meghaladó infrastrukturális fejlesztésben részesültek, elmaradt azonban korszerű iparágakkal való megerősítésük, így a gyakorlatban nem tölthették be Budapest perspektivikus ellenpólusainak szerepét. Az 1990. évi rendszerváltozás után a tercier szektor fejlődése felgyorsult a fővárosban. Budapest növekvő mértékben használta fel közvetlen környezetének extenzív erőforrásait: az agglomerációs övezet határai szakaszosan kitolódtak. A fejlődés a legkönnyebben elérhető erőforrásokat aktivizálja, és nem valósul meg azok (bővített) reprodukciója. Ez mutatkozik meg a közlekedési hálózat (általában az infrastruktúra) leromlott állapotában, a helyi szintű szolgáltatások hiányosságaiban stb. Ugyanakkor a budapesti agglomeráció versenyképessége jelentős mértékben az övezet erőforrásainak hasznosításától függ.

Megvizsgáltuk az élőmunka-termelékenység és a gazdasági fejlettség megyei, illetve budapesti szintű kapcsolatát. Az előbbit, jobb híján a versenyképesség mutatójának tekintve, az egy alkalmazásban állóra jutó GDP-vel, az utóbbit pedig az egy főre jutó GDP-vel mér-

ve. (Tisztában vagyunk az alkalmazott módszer hiányosságaival, azonban a publikus adatok más közelítésre nem adtak lehetőséget.) A két tényező közötti korrelációs kapcsolat szorossága 2002-ben 0,84 volt. Az elvégzett regresszióanalízis (y=1,38x+3,54) szerint Budapesten a gazdaság élőmunka-termelékenysége ténylegesen (8,21 MFt) kisebb volt, mint amekkorának gazdasági fejlettsége alapján lennie kellett volna (8,36 MFt). Ezzel párhuzamosan azonban jelentős termelékenységi „túlteljesítés" mutatkozott Pest megyében (5,54 MFt regresszió szerint és 7,51 MFt ténylegesen). Ez részben igazolni látszik azt a feltételezést, hogy az övezet számottevően növeli az agglomeráció egészének versenyképességét. A számítási eredmények a hazai gazdasági térben értelmezhetők. Ebben relatíve versenyképesnek mutatkozott még Győr-Moson-Sopron, Komárom-Esztergom, Tolna, Heves és Hajdú-Bihar megye.

A budapesti agglomerációt illető feladat a tárgyalt témakörben az övezet mindeddig extenzív növekedését intenzív fejlődéssé alakítani, pontosabban ehhez a keretfeltételeket (tervezés, szabályozás, fejlett infrastruktúra stb.) létrehozni. Meg kell szüntetni a „rablógazdálkodást" az agglomerációs övezet erőforrásaival (munkaerő, terület, infrastruktúra stb.). A térségre több rendezési terv is készült, azonban egy sem valósult meg (Gerle, 1975). Ezek több eleme jelenleg is figyelemre méltó, bár egyes javasolt megoldásaikat – az övezet többszöri kiterjesztése miatt is – újra kellene gondolni. Tovább nem folytatható az extenzív térbeni fejlesztés, az övezet további kiterjesztése. A jelen állapot szinte illuzórikussá teszi rövid időtávon az agglomerációs funkció és morfológia összehangolását, jóllehet a kulturált művi környezet a középosztály igénye, és azt vonzó tényező. Hosszú távlatú rendezés keretében azonban ez a feladat is értelmezhető lehet. Mindent egybevetve: jelentős erőfeszítést kíván az érintett szervezetektől a rendkívül bonyolult agglomerációs probléma mélyre ható áttekintése, a részletek alapos ismeretében a rendezés egyeztetett elveinek kidolgozása, a kormányzati támogatás megszerzése a tervezéshez és a megvalósításhoz stb. Mindez a budapesti agglomeráció versenyképességének fenntartása, fokozása szempontjából elengedhetetlen.

A nemzetközi szintű budapesti agglomeráció mellett még három hazai méretű agglomerációt definiált 2002-ben a statisztika, a miskolcit, a pécsit és a győrit. Ezek lakosságszám szerinti nagysága 150–250 ezer fő között van. A központi agglomeráció (2 millió 400 ezer fő) és a vidékiek között tehát nagyságrendi a különbség. Ez – egyebek mellett – azt sugallja, hogy a kutatás és tervezés a budapestit a racionális méret, illetve a fejlesztési-rendezési feladatok szempontjából elemezze, a három vidékit pedig lehetséges növekedési pólusként vegye számításba. Az utóbbiak közé célszerű felvenni Debrecent és Szegedet is mint viszonylag magas versenyképességű gazdasággal, ill. nemzetközi hírű felsőoktatással rendelkező városokat. Ezeket az 1971. évi országos településhálózat-fejlesztési koncepció ugyancsak Budapest ellenpólusaiként vette számításba. Elméletileg szó lehet még további néhány, a százezres nagyságot meghaladó, esetleg megközelítő városnak is e körbe sorolására. A kör túlzott kiterjesztése azonban a forrásokat nem kívánatos mértékig megoszthatná, veszélyeztetve hatékony felhasználásukat.

A hazai területfejlesztés eddigi gyakorlatának tapasztalatai azt mutatják, hogy a területi közelítésre irányuló gazdasági akcióprogramok egy központból vezényelve csak korlátozott hatásúak. Igaz ez akkor is, ha az 1990.

évi rendszerváltozás élesen megkülönböztette az azt megelőző, illetve követő időszak regionális folyamatainak irányát. Gazdasági-társadalmi súlypontot (Budapesttel szemben ellenpólust) képező településekre van szükség, hogy a decentralizációt célul kitűző területfejlesztési politika jelentős eredményeket érjen el. A közigazgatási régiók kialakítására vonatkozó, napirenden levő kormányzati kezdeményezés is új megvilágításba helyezi a növekedési pólusok szerepét. Versenyképes gazdaságuk kialakulásának ösztönzésével, fejlődésének támogatásával régiójuk növekedésének erőteljes előmozdítói lehetnek. Kedvező helyi, illetve regionális kisugárzásuk mellett azonban országos jelentőségük is meghatározó lenne. Létrehozásuk a politikai-gazdasági régiók kialakításával kölcsönhatásban új, korszerű alapokra helyezné a terület- és településfejlesztési politikát, és a területi struktúra modern átalakulási folyamatait indíthatná el. (Vö.: Horváth, 2005)

Kulcsszavak: *település, nagyváros, agglomeráció*

IRODALOM

Alonso, William (1971): *The Economics of Urban Size*. Papers of the RSA. Vol. XXVI. 67–83.

Asworth, Gregory – Bora Gyula (szerk.) (1999): *Térbeli elrendezés és a vállalat.* Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem, Budapest

Barclay, G. Jones – Blane, D. Lewis (1990): *The Four Basic Properties of Rank-Size Relationships. Their Characteristics and Interrelationships.* Papers of the RSA, Vol. 68.

Barta Györgyi (1992): Fordulóponton a magyar területfejlesztési politika, avagy szem elől veszítjük-e a francia mintát ? Tér és Társadalom. 1–2, 17–36.

Boudeville, Jacques R. (1966): *Problems of Regional Economic Planning.* Edinburgh

Enyedi György (1997): A sikeres város. Tér és Társadalom. 4, 1–7.

Gerle Ervin (1975): A budapesti agglomeráció hosszú távú területrendezési terve kidolgozásának tapasztalatai. Városépítés. 6, 7–9.

Horváth Gyula (2005): Magyarország térszerkezete és a régió intézménye. Területi Statisztika. 4. 309–323.

Illés Iván (1975): *Regionális gazdaságtan*. Tankönyvkiadó, Budapest

Lengyel Imre – Rechnitzer János (2004): *Regionális gazdaságtan*. Dialóg–Campus, Bp.–Pécs

Nemes Nagy József (2003): A regionális tudomány dualitása és paradigmái – hazai tükörben. Tér és Társadalom. 1, 1–7.

Perényi Imre – Faragó Kálmán (1960): *A racionális városnagyságok meghatározásának elvei*. Településtudományi Közlemények. 12.

Perroux, François (1955): Note sur la notion de pôle de croissance. Économie Appliquée. 1–2.

Thünen, Johann Heinrich von (1842): *Der isolierte Staat in Beziehung auf Landwirtschaft und Nationalökonomie*. Rostock

Weber, Alfred (1909): *Über den Standort der Industrien*. Tübingen

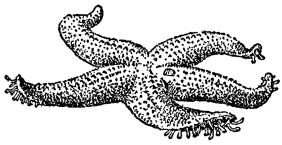

A MAGYAR NAGYVÁROS TÉRSÉGEK TÁRSADALMI JELLEGZETESSÉGEI

Szirmai Viktória

a szociológia tudomány doktora, egyetemi tanár
MTA Szociológiai Kutatóintézet
szirmai@socio.mta.hu

Bevezetés

A hazai nagyváros térségek mai társadalmi szerkezeti jellegzetességei, az átmenet, a globalizáció, az európai integráció területi, társadalmi hatásai kevéssé feltártak. A magyar nagyvárosi terek társadalmi folyamatainak megismerésére, a globális, az európai folyamatokkal való összevetésre jóllehet egyre nagyobb szükség van. A magyar társadalom jövője, az európai integrációval összefüggő (reményeink szerint) felgyorsult modernizáció attól is függ, mi történik a hazai nagyvárosainkban, milyen társadalmi egyenlőtlenségek strukturálják a városi térségeket. A hazai várostérségi társadalmi egyenlőtlenségek hasonlóak az európai városokban tapasztaltakhoz, vagy jellemzőbbek a különbségek?

A nemzetközi szakirodalmakból közismert, hogy a globalizáció, a globális gazdaság terjedése, a gazdasági élet centralizációja, a szolgáltató szektor, a szakképzett munkaerő, a multinacionális és transznacionális vállalatok nagyvárosi koncentrációja miatt Európában éleződtek a térbeli társadalmi egyenlőtlenségek. A különböző várostípusokban, a városokban, ill. városkörnyékeken, a különböző városrészekben élők gazdasági viszonyai és életkörülményei, a társadalmi integrációs lehetőségei közötti éles különbségek jöttek létre (Mollenkopf – Castells, 1993; Veltz, 1996). A nemzetközi kutatási eredményekből az is kiderült, hogy a térbeli társadalmi egyenlőtlenségek a társadalmi konfliktusok veszélyeivel is együtt járnak. S, hogy ezek a társadalmi problémák az európai fejlett gazdaságok hosszú távú dinamizmusát rontják, és a nagyvároslakók életminőségét kedvezőtlenül befolyásolják (Bagnasco – Le Gales, 1997). Nyugat-Európában ezért már az 1980-as évek óta törekednek a városi társadalmi problémák kezelésére (Helluin, 2001).

Ebben a tanulmányban a magyarországi nagyváros térségek, a nagyvárosok és környékeik, a különböző várostérségi övezetek társadalmi szerkezeti jellegzetességeinek a bemutatására vállalkozom. Az európai összevetésre csak érintőlegesen törekszem, ezt máshol részletesen is megtettem.[1] A magyarországi nagyváros térségek társadalmi szerkezetének a feltárására egy átfogó kutatási projekt ad módot, mégpedig a *Várostérségek, térbeli társadalmi egyenlőtlenségek és konfliktusok – az*

[1] Lásd a Szociológiai Szemle. 2004. 14. évfolyam, 4. számban megjelent *Globalizáció és a nagyvárosi tér társadalmi szerkezete* című tanulmányomat.

európai versenyképesség térségi társadalmi tényezői című Nemzeti Kutatásfejlesztési Program.[2] A 2004 és 2007 között megvalósuló alap, illetve alkalmazott kutatás fő célja, hogy feltárja a magyarországi várostérségek térbeli társadalmi egyenlőtlenségeit és társadalmi konfliktusait, hogy megvizsgálja a térbeli társadalmi problémáknak a városok társadalmi versenyképességére[3] gyakorolt hatásait.[4,5]

[2] A kutatási projekt konzorciumi keretben működik. A konzorcium központja az MTA Szociológiai Kutatóintézet. A konzorciumban részt vevő partnerek: MTA Regionális Kutatások Központja, Nyugat-dunántúli Intézet, Közép-dunántúli Kutatócsoport, Pestterv Pest megyei Terület, Település-Környezet Tervező és Tanácsadó Kft., Kodolányi János Főiskola, Székesfehérvári Regionális Vállalkozásfejlesztési Alapítvány. Projektvezető: Szirmai Viktória.

[3] A társadalmi versenyképesség fogalmát bővebben: Szirmai et al.: *Verseny és/vagy együttműködés*. 2002.

[4] A kutatás mintaterületét olyan várostérségek alkotják, amelyek centrumtelepülései településföldrajzi értelemben véve nagyvárosok (népességszámuk meghaladja a százezer főt), illetve azok háttértelepülései. A projekt mintaterülete a kilenc magyarországi nagyváros: Budapest és agglomerációja, a nyolc százezernél népesebb magyarországi nagyváros – Debrecen, Győr, Kecskemét, Miskolc, Nyíregyháza, Pécs, Szeged és Székesfehérvár – valamint térségeik. A nagyvárosok térségi lehatárolását Budapest esetében jogszabály (az agglomeráció 89/1997. (V. 28.) kormányhatározatban meghatározott területe: jelenleg 81 település), a vidéki városok esetében pedig a KSH agglomerációkra, agglomerálódó térségekre és településegyüttesekre vonatkozó elkülönítése adja.

[5] A kutatás többféle módszerre épít, társadalomstatisztikai vizsgálatokra, mélyinterjúkra, dokumentum- és sajtóelemzésre, ill. egy reprezentatív lakossági felvételre. A kérdőíves felvétel a felsorolt nagyvárosokban és a háttértelepüléseken, és két kontrolltelepülésen is zajlott. A személyes, kérdőíves adatfelvétel során 5248 sikeres interjú készült. Az adatfelvételre 2005. nov. 12. és dec. 12. között került sor. A lakossági felvételt az MTA Szociológiai Kutatóint. megrendelésére a TÁRKI Rt. végezte. A TÁRKI témafelelőse Sági Matild volt. Az adatfeldolgozásban és az első elemzésben részt vett az MTA SZKI munkatársa, Ferenc Zoltán. A további elemzéseket a konzorcium tagjai és a témavezető készítették.

Várostérségi társadalmi szerkezet

A centrum és periféria modell átalakulása

A magyarországi nagyvárosi terek térbeli társadalmi szerkezete történetileg a magas társadalmi státusú centrum és az alacsony társadalmi státusú periféria modellje szerint alakult.[6] A századfordulót követő időszakban például a budapesti jobb jövedelmű, magasabb társadalmi státusú csoportok a belső városrészekben, a szegényebb, alacsonyabb státusú rétegek az 1950 előtti Budapest külterületein, az ipari városrészekben és peremtelepüléseken helyezkedtek el.[7]

Az államszocializmus periódusában, a történeti centrum–periféria társadalmi egyenlőtlenségi modell jelentős mértékben módosult, e*gyrészt a belvárosok funkcionális és társadalmi átalakulása, másrészt a szuburbanizációs folyamatok miatt.*

[6] A centrum–periféria modellt társadalomföldrajzi, illetve szociológiai értelemben használom. Társadalomföldrajzi értelemben a centrum egy meghatározott földrajzi egység térbeli központját, a periféria pedig az adott földrajzi egység külső területeit jelenti. A központ és a külső területek között történetileg változó gazdasági, infrastrukturális, funkcionális és társadalmi különbségek, illetve egyenlőtlenségek is lehetnek. Ezek az egyenlőtlenségek a földrajzi egység térbeli központjának, illetve a perifériának az ökológiai pozícióit is kijelölik. Szociológiai értelemben a centrum és a periféria a fölrajzi térben elhelyezkedő népesség társadalmi hierarchiában elfoglalt helyzetét, a centrumban illetve a periférián élő népesség társadalmi státusát fejezi ki. Az általam „hagyományosnak" nevezett centrum–periféria modellben a lakosság társadalmi hierarchiában elfoglalt helyzete a földrajzi központban a legmagasabb, a városközpontból kifelé haladva tendenciájában fokozatosan csökken.

[7] Budapesten a jelzett centrum–periféria modell soha nem érvényesült tisztán, a belvárosban mindig laktak alacsonyabb státusú csoportok is, részben várostervezési, építészeti okok, részben a városi társadalmak összetétele miatt, a felső- és középrétegek alacsony arányai következtében is.

A magyar városokban az 1970-es évek óta érzékelhetőek a várospusztulás jelenségei, a belvárosi történeti műemlékek, a lakásállomány romlása, a slumosodás folyamata, a környezeti károk, a fizikai romlás társadalmi következményei, az alacsony jövedelmű, idősebb népesség, illetve a roma népesség belvárosi koncentrációja is (Lichtenberger et al., 1995; Ladányi – Szelényi; 1998). A fizikai, társadalmi leromlás jelenségei miatt a lepusztult belső városrészek tehetősebb, jobb érdekérvényesítési lehetőségekkel, magasabb pozícióval rendelkező társadalmi rétegei közül számosan az új lakótelepekre költöztek, amelyek a nagyobb városok centrumainak a környékén (az úgynevezett átmeneti övezetekben), vagy a külső övezetekben épültek. *A jelzett folyamatok megbontották a centrumból a perifériák felé irányuló fizikai és társadalmi státusromlás tendenciáját. A belvárosok ökológiai pozíciója visszaesett, az átmeneti övezet státusa az új lakótelepek, és azok társadalmi összetétele révén javult, a periféria pozíciója továbbra is alacsony maradt.*

Az 1990-es évek ellentmondásos változásokkal jártak. Egyrészt a belvárosok egyes részeinek a leszakadásával, fokozatos pusztulásával, a fizikailag és társadalmilag problematikus slumok kialakulásával, másrészt a városcentrumok meghatározott részeinek gyors és látványos fejlődésével. Az átalakulás kedvező jelenségei alapvetően a „citysedés" folyamataiból, a történeti funkciók átalakulásából, a lakóhelyi funkciók csökkenéséből, az üzleti, a kereskedelmi funkciók növekedéséből fakadtak. Az üzleti-piaci alapú ingatlanfejlesztések hatására minden nagyobb városban jellemzővé vált a pénzintézmények, a bankok, az irodaházak építése, az új vagy megújuló gazdasági, kereskedelmi centrumok és a kapcsolódó infrastruktúrák kialakítása, a szállodák felújítása, új szállodák építése, a nagy bevásárlóközpontok kialakítása. A városközpontokat gyors ütemben modernizálták az elegáns üzletek, új éttermek és kávéházak, a sétálóutcák, az átalakított közterek is. *A jelzett ellentmondásos trendek tehát egyrészt javították, másrészt rontották a belvárosok hagyományos centrum-periféria modellben elfoglalt ökológiai és társadalmi pozícióit.*

A magyar nagyvárosok központjaiból már az 1980-as évek óta egyre többen költöztek ki a város széli településekre. Az 1990-es évek a szuburbanizáció további dinamizálódását hozták. A szuburbanizációt nemcsak a nagyvároslakók meghatározott csoportjainak új lakáspiaci helyzete, a városkörnyéki lakóhelyek iránti igényei, a városi környezeti problémák, a légszennyezettség, a zajártalmak, a rehabilitáció hiánya indokolták, hanem a térben terjeszkedő gazdaság igényei, a gazdaság területi decentralizációja is. A nagyváros környéki önkormányzatok (településrendezési eszközökkel, fejlesztésekkel) szintén támogatták a szuburbanizációs folyamatokat.

Mindezek eredményeként a nagyvárosok és térségeik együttes lakossága 1993 és 2003 között 5 %-kal csökkent.[8] A csökkenés nagyobb volt, mint az országos átlag (1,6 %). Az egyik legnagyobb népességcsökkenés (közel 7 %) a budapesti agglomerációban történt. A városokban mutatkozik a nagyobb csökkenés. Budapest esetében 14,6 %, a többi vizsgált nagyvárosban együttesen 4,8 %. A városkörnyékeken a lakónépesség száma 15,7 %-kal nőtt (Balázsné, 2005).

[8] A folyamatok részletes leírását lásd: Balázsné Varga Margit: *A magyarországi nagyvárosok társadalmi jellemzői: társadalomstatisztikai elemzés*. Budapest, 2005. (készült a *Várostérségek, térbeli társadalmi egyenlőtlenségek és konfliktusok – az európai versenyképesség térségi társadalmi tényezői* című NKFP kutatás keretében).

A kilenc nagyváros térségben, 2005-ben megvalósított reprezentatív kutatásból kiderült, hogy a szuburbanizáció során főként a magas státusúak városon belüli területi átrendeződése, a belvárosból való fokozatos kifelé húzódása, majd a városkörnyékre való kitelepedése figyelhető meg. Elsőként a fejlett városkörnyékeket, majd a jobb külvárosokat, illetve a fejlettebb városkörnyékeket választották.[9,10]

A szuburbanizációban az alacsony társadalmi státuscsoportok területi mozgásai is megfigyelhetők; pl. Székesfehérvár esetében a szuburbanizáció a felső és felső középrétegeket a városi arányukhoz képest alig érinti, inkább az alsó közép- és alsó státuscsoportok költöztek (Szirmai et al., 2003).

Már több korábbi városkutatásból is kiderült, hogy a városlakók többsége, közte a városi középosztály magasabb státusú csoportjai nem gondolnak a kiköltözésre. A 2005-ben lebonyolított várostérségekre reprezentatív kutatás eredményei is azt bizonyították, hogy a nagyváros térségek lakosságának többsége, 79,6 %-a nem akar lakóhelyet változtatni. A városlakók csupán 13 %-a mondta azt, hogy biztosan el fog költözni, 7,3 % szeretné, de nincs rá lehetősége. A városkörnyékiek csupán 4,5 %-a állította, hogy biztosan költözni fog, 4,2 % elköltözne, de nincs rá módja. A biztosan költözők között magas a budapesti térségben lakók, a városokban, ezen belül a belvárosi és az átmeneti övezetben élők aránya. A belvárosi övezetekben a közép- és a felsőfokú végzettséggel rendelkező diplomások, a szellemi alkalmazottak, az átmeneti övezetben, de a külvárosokban is a középfokú végzettséggel bírók, a vállalkozó rétegek képviselnek magas arányokat a biztosan költözök között. A fejlett és a fejletlen városkörnyékeken ismét a közép- és a felsőfokú végzettséggel rendelkező diplomások, a vállalkozók, a szellemi alkalmazottak aránya magas. *Ez azt az érdekes jelenséget mutatja, hogy a várostérségi ökológiai hierarchia két végpontján, a centrumban és a periférián a legmagasabb társadalmi státusúak, míg a közbeeső városrészeken a középrétegek elvágyódása a jellemző.*

A költözni szándékozó városiak több mint fele az adott városban, közel 22 %-a pedig lakása környékén maradna. (A városkörnyékiek esetében ez 13 %.) A megkérdezett költözni szándékozó városlakók 27 %-a

[9] A kilenc vizsgált várostérségben részben előre megadott városszociológiai (humánökológiai) kritériumok, részben helyi tapasztalatok, a városok bejárása alapján jelöltük ki a különböző övezeteket. A főbb övezetek: a belvárosi övezet, a történelmi városközpont, a city, illetve az első munkahelyi öv, ahol a városközpont jellegadó munkahelyegységei (például közigazgatási szervek, pénz- és hitelintézetek, oktatási és kulturális intézmények, irodák stb.), az üzleti és kereskedelmi élet és a szórakoztatóipar létesítményei találhatók. Többszintes házak, intenzív beépítés jellemzi. Az átmeneti övezet: a belvároshoz közeli ipari üzemek és kereskedelmi egységek zónájából és az azt körülölelő lakóövezetekből áll. A külvárosi övezet, a nagyvárossal szoros funkcionális kapcsolatot tartó elővárosok, korábban közigazgatásilag is önálló települések. Legfőbb szerepkörük a lakófunkció (főként családi házas beépítéssel vagy lakóteleppel, újabban lakóparkkal).

[10] A lakossági kérdőíves vizsgálat mintájába várostérségenként a három legfejlettebb és a három legfejletlenebb háttértelepülés került. A háttértelepülések kiválasztása egy nemparaméteres próbával, az úgynevezett rangszám módszerrel történt. A rangsorolásnál a következő mutatócsoportokat vettük figyelembe: megközelíthetőség, lakáshelyzet, köz- és felsőoktatás, egészségügyi ellátás, vállalkozói aktivitás, adózás, jövedelmek, foglalkoztatás, munkanélküliség, mobilitás, szociális ellátás. A mutatócsoportonként elkészült rangsorok összesítéséből készült egy végleges fejlettségi rangsor, amelyből minden várostérség esetében a három–három legfejlettebb, illetve legfejletlenebb település került a mintába. Ennek alapján beszélünk fejlett és fejletlen városkörnyéki településekről.

törekszik a városokból kifelé. Adataink szerint az elköltözni igyekvő alacsony társadalmi státusúak átlagon felül választanak alacsony státusú városrészeket, egyrészt a belvároshoz közeli városias beépítésű környékeket, másrészt főként kertvárosi részeket, illetve falusias városkörnyéki negyedeket. A középrétegek főként magas státusú lakótelepekre, illetve magas státusú kertvárosokba és lakóparkokba vágynak. A legmagasabb státusú csoportok, a vezető beosztású diplomások szintén két nagy trend szerint választják (vagy remélik) az új lakóhelyüket. Egyrészt a városok magas státusú belső részeit, illetve a történelmi belvárosokat választják, másrészt kifelé törekszenek a városterségen belül, ennek keretében legnagyobb arányban a villanegyedeket és a lakóparkokat kedvelik. A szellemi foglalkozású diplomások inkább a falusias környezetet preferálják. *A kutatás lényeges eredménye a választott (vagy remélt) lakóhely városterségi ökológiai hierarchiában elfoglalt helyzete és a megkérdezettek társadalmi foglalkozási hierarchiában elfoglalt helyzete közötti összefüggés: a különböző társadalmi státuscsoportok a lehetőségeikhez közel álló ökológiai társadalmi egységet választják.*

A hazai városterségekben tapasztalt mai költözési szándékok alapján nem lehet a szuburbanizáció jelentős mértékű felgyorsulását prognosztizálni. A mai költözési szándékok nem túl jelentősek, csupán kisebbségben lévő csoportok lakóhelyi elégedetlenségét vagy új típusú lakóhelyi elvárásait mutatják. Ebből adódóan nem várható a mai városterségi társadalmi szerkezet, a történetileg kialakult (az átmenet sajátosságaival is meghatározott) centrum–periféria modell radikális átalakulása. Bár a lezajlott költözési folyamatok átrendeződést is mutatnak.

A nagyváros térségek társadalmi szerkezete

A Városterségek, térbeli társadalmi egyenlőtlenségek és konfliktusok – az európai versenyképesség térségi társadalmi tényezői című Nemzeti Kutatásfejlesztési Program keretében a városterségek társadalmi szerkezetét több szinten is vizsgáltuk. A statisztikai adatelemzések segítségével mindenekelőtt a városterségek infrastrukturális és intézményellátottsági jellegzetességeit tártuk fel[11] (Baráth et al., 2005a). Az elemzések egyértelművé tették a városok és a háttértelepülések közötti infrastrukturális és intézmény ellátottsági egyenlőtlenségeket, a városok előnyeit, a környékbeli települések hátrányait. A városok és a környék infrastrukturális és intézményellátottsági egyenlőtlenségei, a városterségi földrajzi egységek, a centrum (a város) és a periféria (a környék) infrastrukturális és intézményellátottsági mutatókkal, azok egyenlőtlenségeivel is összefüggő ökológiai pozícióit is kijelölik.

A városterségek infrastrukturális és intézményellátottsági jellegzetességeinek a feltérképezését követően, társadalomstatisztikai elemzésekkel összehasonlítottuk a városok és a környékek társadalmi szerkezetét. Az összehasonlító társadalomstatisztikai elemzésekből látszott, hogy a város és a városkör-

[11] A városterségek infrastrukturális és intézményellátottsági jellegzetességeinek feltárása érdekében összehasonlítottuk a nagyvárosokat és a háttértelepüléseket, a területek elérhetőségét és megközelíthetőségét befolyásoló tényezőket, a gyorsforgalmi és főúthálózattal való érintettséget, a vasúti, közúti kapcsolatok összefüggő rendszereit, a tömegközlekedés gyakoriságát és minőségét, továbbá az ingatlanállomány jellemzőit, a különböző közműrendszerek sajátosságai. Felmértük az intézményi ellátottságot az oktatás, egészségügy, közművelődés, gazdasági és társadalmi szolgáltatások, valamint a kereskedelem területén. A fejlődési folyamatokat az 1993. és 2003. közötti időszakban vizsgáltuk. A felhasznált adatok forrásai alapvetően a KSH adatbázisai voltak.

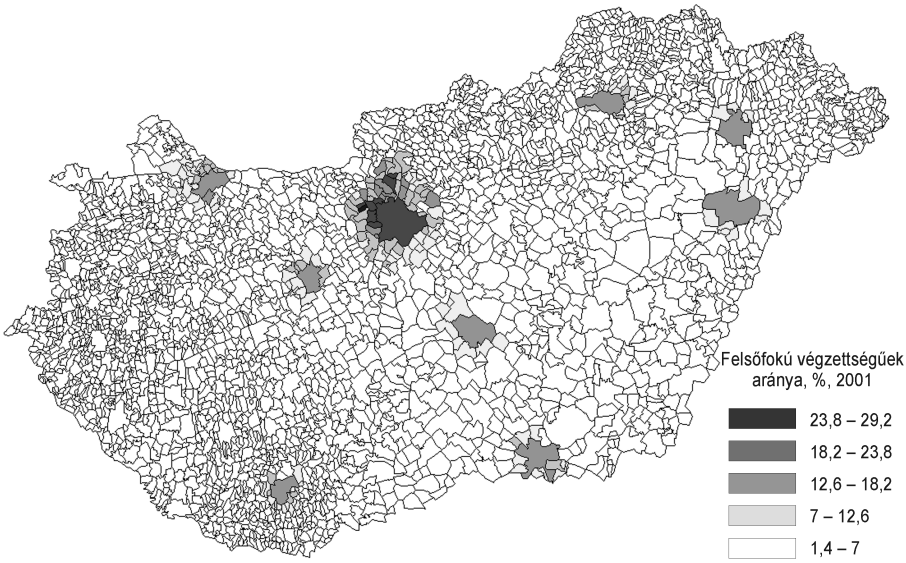

1. ábra • A felsőfokú végzettségűek területi elhelyezkedése a magyarországi várostérségekben (Forrás: KSH adatok alapján szerk.: Szépvölgyi Ákos)

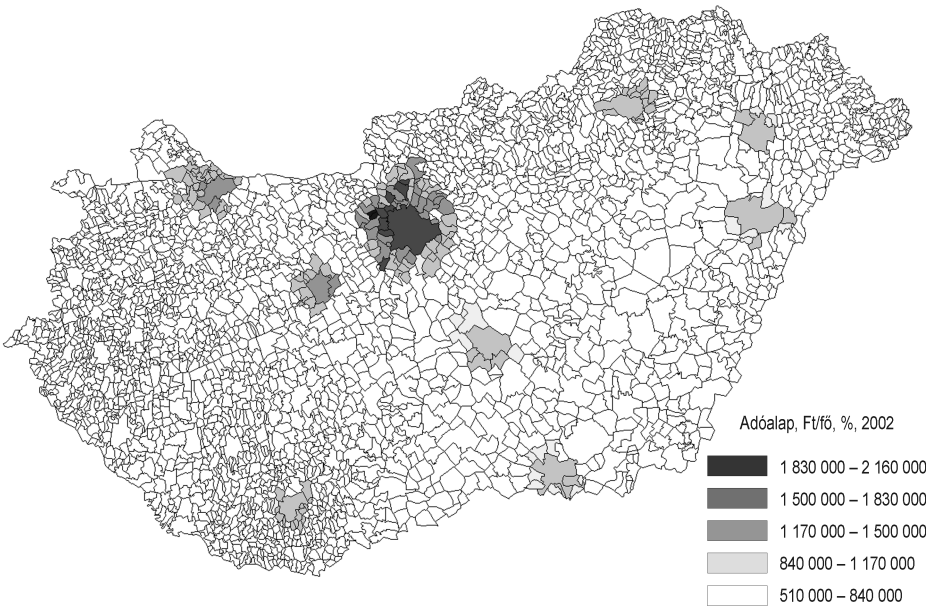

2. ábra • Az egy lakosra jutó adóalap a magyarországi várostérségekben (Forrás: KSH adatok alapján szerk.: Szépvölgyi Ákos)

nyék társadalmi szerkezete rendkívül hierarchikus, a magasabb társadalmi státusúak sokkal inkább a városokban, az alacsonyabb státusúak pedig a városkörnyékeken helyezkednek el (Baráth et al., 2005b). (lásd az *1.* és a *2. ábrát*)

A kilenc várostérségre reprezentatív szociológiai vizsgálat nemcsak a város és a környék, hanem a várostérségek belső ökológiai társadalmi szerkezetét elemezte (ezek leírását lásd a 9. számú lábjegyzetben). Az elemzés egyértelműen kimutatta a térbeli társadalmi hierarchiát. A városközpontból a város külső negyedei, illetve a városkörnyékek felé haladva hierarchikusan csökken a magas státusúak (a magasan képzettek, a kvalifikált munkát végzők) jelenléte, és nő az alacsonyabb társadalmi státuscsoportok (az alacsonyan képzettek, a szakképzetlenek) koncentrációja (lásd a *3.* és a *4. ábrát*).

A kettős struktúrájú centrum-periféria modell

A magyarországi várostérségekben tehát egyrészt továbbra is érvényesül a hagyományosnak nevezett centrum-periféria modell. A városokban, azok centrumrészein erőteljesebb a magasabb társadalmi státusúak jelenléte, a város külső övezeteiben, illetve a városkörnyékeken az alacsonyabb társadalmi státusúak jelenléte a jellemzőbb. A centrumból a periféria felé haladva a térbeli társadalmi szerkezet hierarchikus. A várostérségi földrajzi egységek gazdasági, infrastrukturális és intézmény ellátottsági pozícióját is kifejező ökológiai térbeli lejtőn kifelé haladva a magasabb státusúak jelenléte fokozatosan csökken, az alacsonyabb státusúak jelenléte fokozatosan növekszik.

A magyarországi várostérségekben másrészt már nem érvényesül tisztán a hagyományos centrum-periféria modell: a fejlett városkörnyékek társadalmi szerkezete egyértelműen megtöri a centrum és a periféria „két végpontja" között húzódó ökológiai térbeli lejtőt, a kifelé fokozatosan csökkenő társadalmi hierarchiát. A lakosság iskolai végzettség és foglalkozás szerinti megoszlásából is látszik, hogy a fejlett városkörnyékek esetében átmenetileg megáll a társadalmi státusérték csökkenésének a trendje, egy felfelé mutató hullám módosítja a várostérségi ökológiai, társadalmi lejtőt. Az átmenet keretében ugyanis a várostérségek külső övezetei új társadalmi értéktartalmat is kaptak. A mai térbeli társadalmi folyamatok, a szuburbanizáció következtében, de a városkörnyék átalakult gazdasági, társadalmi szerepei, funkcionális kapcsolatai miatt is a városkörnyék társadalmi státusa differenciálódott, magas és alacsonyabb státusú térbeli, társadalmi egységekre bomlott. Itt is megjelentek a magas és alacsony társadalmi státusú csoportok által benépesített városkörnyéki övezetek, falvak.

Az átmenet, a globalizáció hatásaira a magyarországi nagyvárosi térségek társadalmi szerkezete, ezzel összefüggésben a centrum-periféria modell társadalmi tartalma jelentős mértékben átalakult. Az utóbbi időszakban kibontakozott térbeli társadalmi folyamatok, vagyis a centrum és a városkörnyék differenciált, részben magas, részben alacsonyabb társadalmi tartalmai révén egy *kettős struktúrájú centrum-periféria modell, ill. térbeli társadalmi hierarchia* jött létre. *Az egyik struktúrában megjelenő térbeli társadalmi hierarchia a hagyományosnak nevezett, magas státusú centrum és az alacsony státusú periféria modell érvényesülését mutatja, a másik struktúrában megjelenő térbeli társadalmi hierarchia az alacsony státusú centrum és a magas státusú periféria modell szerveződését fejezi ki.*

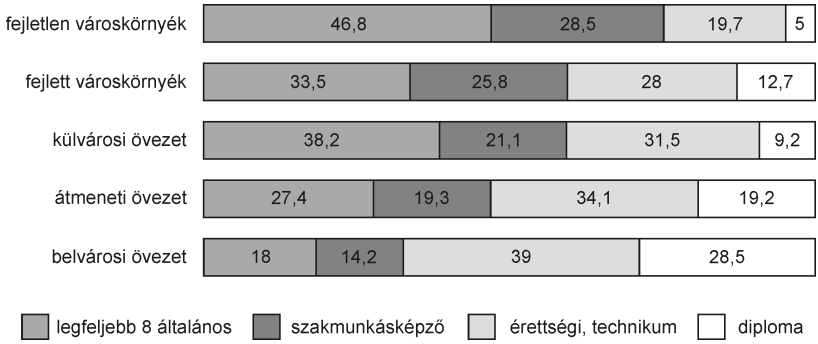

3. ábra • A lakosság százalékos megoszlása iskolai végzettség szerint az egyes várostérségi övezetekben (Forrás: NKFP kérdőív adatai alapján szerk.: Ferencz Zoltán)

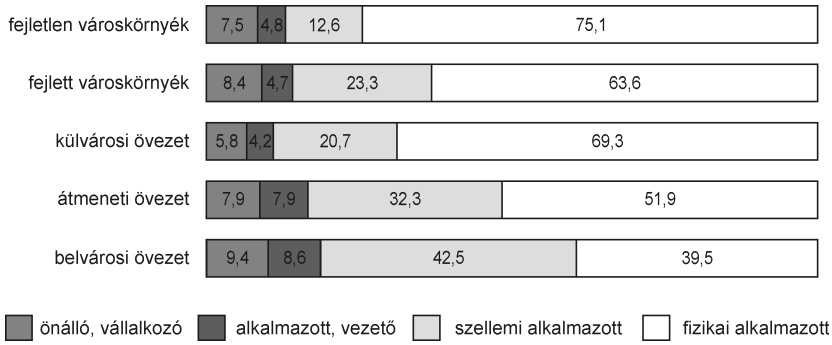

4. ábra • A lakosság százalékos megoszlása foglalkozás szerint az egyes várostérségi övezeteken (Forrás: NKFP kérdőív adatai alapján szerk.: Ferencz Zoltán)

Összegzés

A magyarországi nagyvárosokra reprezentatív szociológiai kutatás eredményei egyértelműen bizonyítják a várostérségek társadalmi strukturális egyenlőtlenségeit. A magyar nagyváros térségek centrumai koncentrálják a magasabb társadalmi státusúakat: a magasabb iskolai végzettséggel és szakképzettséggel rendelkezőket, a nagyobb jövedelműeket. Az alacsonyabb társadalmi státusú csoportok inkább a külvárosokban és a fejletlen városkörnyéki térségekben élnek. A centrumokban is élnek azonban hátrányos helyzetűek, illetve a városkörnyékeken is megjelentek a magasabb társadalmi státusúak képviselői.

A kutatás eredményei az európai városokra jellemző nagy trendek hazai érvényesülését is mutatják.[12] Az európai várostérségekre is jellemzőek a fent jelzett térbeli társadalmi fo-

[12] Az európai trendek részletes bemutatását lásd a *Globalizáció és a nagyvárosi tér társadalmi szerkezete* (Szociológiai Szemle. 2004. 4. szám), illetve *A városkutatások továbbfejlesztésének szempontjai: Az európai várostudományok jövője* (Tér és Társadalom 2005. 3–4. szám) című tanulmányaimban.

lyamatok, a kettős térbeli társadalmi struktúrában megmutatkozó centrum–periféria modell. Mindez azt is jelenti, hogy az átmenet az európai és a globális gazdasági integráció hatásmechanizmusai következtében a magyar nagyvárosi térségek társadalmi sajátosságai közelítenek az európai várostérségekéihez.

Kulcsszavak: *várostérség, centrum-periféria, térbeli-társadalmi státus*

IRODALOM

Bagnasco, Arnaldo – Le Gales, Patrick (1997): *Villes en Europe.* Éditions la Découverte, Paris

Balázsné Varga Margit (2005): *A magyarországi nagyvárosok társadalmi jellemzői: társadalomstatisztikai elemzés.* MTA Szociológiai Kutatóintézet, Budapest (Készült a *Várostérségek, térbeli társadalmi egyenlőtlenségek és konfliktusok – Az európai versenyképesség térségi társadalmi tényezői* című NKFP kutatás keretében). Kézirat.

Baráth Gabriella – Molnár B. – Szépvölgyi Á. (2005/a): *Infrastrukturális és intézményi ellátottsági különbségek a magyarországi várostérségekben*, MTA Regionális Kutatások Központja, Székesfehérvár (Készült a *Várostérségek, térbeli társadalmi egyenlőtlenségek és konfliktusok – Az európai versenyképesség térségi társadalmi tényezői* című NKFP kutatás keretében). Kézirat

Baráth Gabriella – Molnár B. – Szépvölgyi Á. (2005/b): *A várostérségi társadalmi problémák szociális térképe.* MTA Regionális Kutatások Központja, Székesfehérvár (Készült a *Várostérségek, térbeli társadalmi egyenlőtlenségek és konfliktusok – Az európai versenyképesség térségi társadalmi tényezői* című NKFP kutatás keretében). Kézirat

Helluin, Jean-Jacques (2001): Entre quartiers et nations: quelle intégration des politiques territoriales de lutte contre les ségrégations socio-spatiales en Europe? In: *De la ségrération à la dispersion*, le territoire comme mode d'expression identitaire. Espace et sociétés. N. 104. L'Harmattan

Ladányi János – Szelényi Iván (1998): Class, Ethnicity and Urban Restructuring in Postcommunist Hungary. In: Enyedi György (ed.): *Social Change and Urban Restructuring in Central Europe.* Akadémia, Budapest, 67-87.

Lichtenberger, Elisabeth – Cséfalvay Zoltán – Paal, Michaela (1995): *Várospusztulás és felújítás Budapesten.* (Az átmenet trendjei 2.) Magyar Trendkutató Központ, Budapest

Mollenkopf, John Hull – Castells, Manuel (1993): *Dual City. Restructuring New York.* Russel Sage Foundation, New York

Szirmai Viktória – A. Gergely A. – Baráth G. et al. (2002): *Verseny és/vagy együttműködés (A város és környék kapcsolatai).* MTA Szociológiai Kutatóintézet, Budapest – MTA RKK NYUTI Közép-dunántúli Kutatócsoport, Székesfehérvár

Szirmai Viktória – Baráth G. – Ferencz Z. et al. (2003): Urbanizációs és szuburbanizációs folyamatok: Szuburbanizáció Fejér megyében és Székesfehérvár térségében. Készült: Székesfehérvár Megyei Jogú Város Önkormányzata és Fejér Megye Önkormányzata megbízásából. Székesfehérvár. Kézirat

Szirmai Viktória (2004): Globalizáció és a nagyvárosi tér társadalmi szerkezete. Szociológiai Szemle. 14, 4, 3–25.

Szirmai Viktória (2005): Városkutatások továbbfejlesztésének szempontjai: Az európai várostudományok jövője. Tér és Társadalom. 19, 3–4, 43–61.

Veltz, Pierre (1996): *Mondialisation villes et territoires.* L'économe d'archipel. (Économie en liberté). Presses Universitaires de France, Paris

FEJLESZTÉSI PÓLUSOK, MINT A TUDÁSALAPÚ GAZDASÁG KAPUVÁROSAI

Lengyel Imre

az MTA doktora, intézetvezető egyetemi tanár,
Szegedi Tudományegyetem, Szent István Egyetem
llengyel@eco.u-szeged.hu

1. Bevezető

A gazdaság fejlődésének, növekedésének térbeli folyamatairól szóló viták szinte egyidősek a közgazdaságtan kialakulásával. A probléma lényege: hosszabb időszakot tekintve a gazdasági növekedés vajon mindegyik térségben hasonlóvá válik-e? Másképpen fogalmazva: a piaci automatizmusok előbb-utóbb térben is kiegyenlített növekedést hoznak-e létre, avagy a fejlődés/növekedés területileg mindig egyenlőtlen?

A regionális tudomány képviselői évtizedek óta elemzik, hogy egy országon belüli területi különbségek, területi egyenlőtlenségek szükségszerűen kiegyenlítődnek-e, avagy nem. Jelenleg a regionális tudományon belül elsöprő azok tábora, akik a területi egyenlőtlenségeket és újratermelődésüket tartják természetesnek, amelyet legfeljebb mérsékelni lehet, ha a közösség számára túlzott méreteket öltenek (Lengyel – Rechnitzer, 2004).

Napjainkban a globalizációs folyamatok hatására a nemzetközileg versenyző cégek tartós versenyelőnyei térben is koncentrálódnak, a „globális verseny motorjai" a nagyvárosok. Például 1998-ban Japán magrégiója (három prefektúra Tokió, Oszaka és Nagoja központtal) az ország területének 5 %-án terült el, a lakosság 33 %-a élt ott, akik a GDP 40 %-át állították elő. Hasonlóan az Európai Unió 38 legnagyobb városa 2000-ben az EU területének 0,6 %-án a lakosság 25 %-át tömörítette, miközben a GDP 30 %-a itt keletkezett. Az Amerikai Egyesült Államokban 1997-ben a lakosság 53 %-a élt a negyven nagyvárosi (metropolitan) térségben, ahol a feldolgozóipari foglalkoztatottak 48 %-a dolgozott, ezen térségek az ország területének mindössze 1,9 %-át foglalták el (Henderson – Thisse, 2004, xxvii.). Tehát a fejlett országok gazdasági növekedése mögött elsősorban az agglomerációk mint „gazdasági pólusok" állnak.

A gazdasági tevékenységek földrajzi koncentrációja főleg a tudásalapú gazdaság térnyerésének köszönhető. Tanulmányomban a tudásalapú gazdaság néhány kapcsolódó gondolatát követően a pólusok gazdaságfejlesztési lehetőségeit tekintem át, kitérve az EU 2007-2013 közötti támogatásainak irányelveire. Ezt követően a hazai fejlesztési pólusok fontosabb szempontjait vázolom.

2. A tudásalapú gazdaság térbelisége

Napjainkban egy korábban nem ismert, új nemzetközi gazdasági munkamegosztás formálódik, főleg a fejlett és fejletlen térségek

között markánsan eltérő jellemzőkkel. A fejlett országokban a globálisan versengő vállalatoknál fizetett magas munkabérek, ezáltal magas bérköltségek csak úgy gazdálkodhatók ki, ha a vállalatok igen termelékeny tevékenységet folytatnak, avagy el tudják fogadtatni vevőikkel minőségi termékeik magasabb árait. Ezek a minőségi termékek, szolgáltatások viszont csak úgy érhetők el, ha a versenytársakhoz képest új vagy új minőségű, magasabb tudásszintet tartalmazó terméket, szolgáltatást visznek a piacra, azaz folyamatosan törekszenek „új tudás" létrehozására és intenzív üzleti hasznosítására.

A fejlett országokban elvégzett vizsgálatok arra is rámutattak, hogy a globális verseny hatására a **tudásintenzív tevékenységek térben koncentrálódnak** (Cooke, 2002). Részben ezek ellenhatásaként, a **végrehajtó jellegű (rutinszerű) tevékenységek dekoncentrálódnak,** főleg a fejlődő országokba kerülnek. Az új térbeli munkamegosztásban a kevésbé fejlett régiókban is megjelennek az új technológiák (internet, mobil távközlés stb.), új eszközök (például számítógépek), de ezekben a régiókban a vállalatok döntően költségelőnyökre épülő versenystratégiát folytatnak. A tudásalapú gazdaságban jelenleg is formálódó új nemzetközi munkamegosztást, ehhez kapcsolódva a regionális specializációt a tudásteremtés és -alkalmazás eltérő jegyei határozzák meg: a centrum-periféria viszonyok egy magasabb szinten, de lényegében újjászületnek (Lengyel, 2003).

Döntő a globális versenyben részt vevő tudásintenzív vállalatok telephelyválasztási stratégiájában, hogy az új gondolatok, műszaki és szervezési eljárások iránt fogékony, szakmailag felkészült munkaerő rendelkezésre álljon, amely munkaerőt elsősorban **fiatal diplomások** alkotják. Főleg emiatt értékelődtek fel az egyetemek és az egyetemeknek helyet adó térségek, ahol az adott korosztályok legtehetségesebb képviselői tömörülnek. Amennyiben ezek a tehetséges fiatalok elsajátítják egyetemi tanulmányaik során a legmodernebb szakmai és üzleti ismereteket, rendelkeznek vállalkozókészséggel és vállalkozói alapismeretekkel, akkor egy megfelelő intézményi környezet esetén (inkubátorház, tudományos park, kockázati tőkealapok, tanácsadó ügynökségek stb.) közülük többen képesek lesznek a nemzetközi versenyben helytálló, jövedelmező cégekben dolgozni avagy ilyeneket létrehozni. És ez a munkaerő az egyetemi városokban mindegyik évben újratermelődik, rugalmasan alkalmazkodva a hazai és nemzetközi munkaerő-piaci kihívásokhoz.

Miért tömörülnek a tudásintenzív tevékenységek az egyetemi városokban? Két vonzerő van: a tehetséges és a vállalatok igényei szerint felkészített fiatalok **évente folyamatosan újratermelődő tömegei.** A másik vonzerő a **kreatív vállalkozók megjelenése,** akik tudásintenzív cégeket létrehozva új piaci igényekre rugalmasan képesek reagálni (Varga, 2004). Nyilván fontos a város nagysága és infrastruktúrájának kiépültsége, az egyetemi laboratóriumok és eszközök, háttérintézmények színvonala is, de az csak szükséges, nem elégséges feltétele az egyetemek körül kialakuló tudásintenzív cégek tömörülésének.

Európában sok példa van arra, hogy hasonló nagyságú városban működő, hasonló jellegű egyetemek teljesen eltérő helyi hatásokat generálnak: van, ahol élénk az üzleti élet, és javul a foglalkoztatás, máshol a helyi gazdaságtól elkülönült „tudásszigetek" működnek, és nem jönnek létre új tudásintenzív vállalati munkahelyek. Ahol élénk a gazdasá-

gi fejlődés, ott szinte mindenütt tudatosan ösztönzik a helyi üzleti/ipari-egyetemi kapcsolatokat, az eltérő üzleti, egyetemi (kutatói) és önkormányzati érdekeket koordinálva helyi gazdaság- és vállalkozásfejlesztési stratégiát dolgoznak ki. A helyi gazdaság- és vállalkozásfejlesztési programok, így az egyetemek ilyen jellegű akciói is egyértelműen az üzleti vállalkozások versenyelőnyeinek megerősítésére irányulnak (Blakely – Bradshaw, 2002). Ehhez pedig a műszaki infrastruktúra (autópálya, logisztikai központ, tudományos park, repülőtér stb.) fejlesztése csak szükséges, de nem elégséges feltétel.

3. Pólusok mint a tudásalapú gazdaság fejlesztésének eszközei

A globális gazdaságban a tudásintenzív tevékenységek és háttérintézményeik térbeli koncentrációi felértékelődtek, mint a gazdasági növekedés hajtóerői. Ez a felismerés jelenik meg az EU lisszaboni stratégiája nemrég aktualizált változatában, és került át a 2007–2013 közötti regionális támogatások irányelveibe (EC, 2006). Az irányelvekben kiemelten szerepel a fenntartható gazdasági növekedéshez érdemben hozzájáruló tudásalapú agglomerációs gazdaságok, a „pólusok" megerősítése.

Részben ezen irányelvek hatására jelent meg a „pólus-gondolat" a hazai fejlesztéspolitikai dokumentumokban: a 2005 decemberében elfogadott Országos Területfejlesztési Koncepcióról szóló országgyűlési határozatban, a 2006-2010 közötti magyar kormányprogramban, valamint az *Új Magyarország Fejlesztési Terv* 2006. augusztus elején társadalmi vitára bocsátott tervezetében. Az elmúlt két év szakmai vitáiban először növekedési, majd versenyképességi, utóbb fejlesztési pólusok fogalmazódtak meg.

A fejlesztési pólusokról szóló magyarországi vitákban és dokumentumokban alapvetően kétféle szemlélet keveredik: egyrészt a tudásalapú gazdaságfejlesztést, másrészt a policentrikus városhálózat fejlesztését favorizálóké. Első esetben nemzetközileg versenyképes vállalkozások fejlesztéséről és támogatásáról, munkahelyek létrehozásáról van szó, ezen vállalkozások igényeihez közvetlenül igazodó infrastruktúra fejlesztéséről. Míg a második esetben a gazdasági igényektől függetlenül a pólusnak kiszemelt város infrastruktúrájának és intézményeinek széles körű fejlesztése, a városi funkciók gazdagítása, a vonzáskörzetből az elérhetőség javítása áll előtérben. A városhálózati pólusokról folyó hazai vitákban is kétféle elképzelés érhető tetten, az egyik csak a régióközpontokat fejlesztené, a másik a középvárosokat is mint alpólusokat.

Véleményem szerint az elmaradott hazai régiókban mindkét típusú fejlesztéspolitikára szükség van, egyrészt a városhálózat „csomópontjainak" megerősítése elengedhetetlen, mivel a nagyvárosi infrastruktúra több eleme hiányos, és emiatt a globális versenyben a cégek eleve hátránnyal indulnak. Másrészt a tudásalapú gazdaság alapjainak megerősítésére van szükség, mert csak ezen tevékenységek képesek hosszabb távon gazdasági növekedést, így életszínvonal-emelkedést előidézni. Fő kérdés: milyen arányban szerepeljen (keveredjen) a kétféle szemlélet, melyik legyen az irányadó, amelyikhez igazodni kell?

A hazai fejlesztési pólusok egységesen értelmezhető fogalmához elvileg az egyik kiindulási alap lehetne az agglomerációs gazdaságokkal, térbeli koncentrációkkal foglalkozó mérvadó nemzetközi tapasztalatokat feldolgozó szakirodalom. De a növekedési pólusokon (growth pole) alapuló regionális politikák a nemzetközi szakirodalom szerint az elmúlt

negyven évben már négy olyan fázist éltek meg, amelyek mindegyike más logika szerint magyarázta avagy tagadta a térben koncentrált fejlesztések szükségességét (Parr, 1999). Az 1960-as évek elején először a növekedési pólusok jelentek meg (főleg francia hatásra), mint a városhiányos térségekben városközpontok kialakítása és ehhez szükséges húzóágazatok támogatása. Majd az 1970-es években a technopoliszok kerültek előtérbe, az 1980-as években az innovációs centrumok, amelyek a 90-es években újjászülettek, mint regionális innovációs klaszterek avagy versenyképességi pólusok (Lengyel, 2001). Azaz több generációja van ezen fejlesztési logikának, részben a gazdasági-társadalmi-technológiai folyamatok átalakulása miatt, amiből következik, hogy a pólusok fejlesztése korszakfüggő és az adott régió fejlettsége is befolyásolja.

Az Európai Unióhoz nemrég csatlakozott országok részére tanulságos dokumentumok és útmutatások születtek, amelyek a pólusok fejlesztésére is megfontolandó megállapításokat tartalmaznak. Az Európai Gazdasági és Szociális Bizottság véleménye *Európa ipari körzeteiről és az új tudásalapú hálózatokról* (2005/C 255/01) kiemeli, hogy új szemléletű „metakörzetek" kialakulása várható. Döntő a „lisszaboni stratégia megvalósítása érdekében a helyi szintű kezdeményezések elősegítése és a képesség, hogy hálózatba tudjuk őket foglalni: először is, az Unióban mindenütt, különösen az új tagállamokban ösztönözni kell az innovatív vállalkozások létrejöttét és fejlődését, másodszor pedig több lehetőséget kell adni arra, hogy ezek a vállalkozások egymással találkozhassanak és együttműködhessenek a szorosabb gazdasági és társadalmi kohézió szellemében". A „metakörzetek" sokfélék, fő jellemzőik a vállalkozói hálózatok és a klaszterek működése: „olyan vállalatok csoportjai, amelyek csapatszellemben működnek együtt, a csapat játékszabályai szerint játszanak".

Az Európai Gazdasági és Szociális Bizottság *A technológiai parkok szerepe az új uniós tagállamok ipari szerkezetváltásában* című dokumentumban (2006/C 65/11) szintén a vállalkozások együttműködését, klaszteresedését tartja az új tagállamok egyik legfontosabb gazdaságfejlesztési feladatának. Az ipari-technológiai parkok segítséget nyújthatnak a térségek fejlődéséhez, elősegítve a technológiatranszfert, helyet adva ipari és kutatásirányított klaszereknek. Kiemelik az innovációs pólusok szerepét, amelyek *a vállalkozások, képzési központok és köz- vagy magán-kutatóintézmények meghatározott földrajzi területen belül megvalósuló, szoros együttműködési társulása, … közös projekteket hajt végre, kiváltva a helyi szereplők különböző szinergiáit.* A dokumentum állást foglal amellett, hogy a kevésbé fejlett régiók felzárkóztatása, a vállalkozások versenyképességének javítása főleg a vállalkozások együttműködésén és üzleti környezetének megerősítésén áll vagy bukik.

4. Pólusok támogatása az EU 2007–13 közötti regionális politikájában

A magyar régiók 2007–2013 között jelentős összegű támogatásokat nyerhetnek el az Európai Unió Strukturális Alapjaitól, amennyiben az elmaradott régiók fejlesztési programjai összhangban állnak az EU regionális politikájának irányelveivel. A 2006 őszén véglegesített, az EU 2007–13 közötti regionális támogatásairól szóló dokumentum három iránymutatást tartalmaz (EC, 2006):

1. Európát és régióit a beruházások és a munka szempontjából vonzóbbá kell tenni.
2. A növekedést szolgáló tudás és innováció fejlesztése.
3. Több és jobb munkahely.

A növekedést szolgáló tudás és innováció fejlesztéséhez több programot és intézkedési csomagot ajánlanak, azaz lényegében ezekkel összhangban levő hazai fejlesztésekhez várhatók a támogatások:

1. A kutatás és technológiai fejlesztésbe (ktf) történő beruházás növelése és célirányosabbá tétele: üzleti és innovációs klaszterek, KKV-k ktf-tevékenysége és technológiatranszfere, regionális és országhatárokon átnyúló kutatási együttműködések, K+F kapacitás kiépítése (ikt, kutatási infrastruktúra, humán erőforrás).
2. Az innováció elősegítése és a vállalkozói szellem ösztönzése: kiválósági pólusok (KKV-k számára a ktf és oktatás elérhetősége), KKV-k innovatív klaszterei, illetve nagyvállatok köré szerveződő („kerékagy és küllő") klaszterek, üzleti vállalkozást támogató szolgáltatások (menedzsment, marketing, műszaki támogatás, munkaerőtoborzás, kereskedelmi szolgáltatás stb.) a nemzetköziesedés elősegítése, technológia átadás (tudományos parkok, ikt kommunikációs központok – teleházak, inkubátorok és szolgáltatásaik), ökoinnovációk, környezetgazdálkodási technológiákat fejlesztő KKV-k, vállalkozói szellem ösztönzése (új vállalkozások létrehozása, egyetemekből és nagyvállalatokból kikerülő *spin-off*-ok).
3. A mindenki számára megvalósuló információs társadalom ösztönzése: információs és kommunikációs infrastruktúra *(ikt)* alkalmazásának elősegítése a vállalkozásoknál és háztartásokban, *ikt*-infrastruktúra elérhetőségének biztosítása.
4. A pénzeszközökhöz való hozzáférés fejlesztése: hitelbiztosítások, kockázati tőke elősegítése (technológiatranszfer hivatalok, inkubátorok, üzleti angyalok hálózata stb.), integrált helyi programok kidolgozása, különleges vállalkozói csoportok felkarolása.

Az EU 2007–13 közötti regionális támogatásainak irányelveiről szóló dokumentumot szakmailag elemezve a pólus-fogalom háromféle értelmezése érhető tetten, hasonlóan a magyarországi vitákhoz:

(a) Az egyik a **tudásalapú gazdaságban a térbeli koncentrációból származó versenyelőnyök** megerősítését tartja fontosnak. A dokumentum kiemeli, hogy a megújított lisszaboni menetrend „különös fontossággal bír azokon a területeken, ahol a nagyobb térbeli közelség alapvető fontosságú, mint például az innováció és a tudásalapú gazdaság, a foglalkoztatás, a humán erőforrás, a vállalkozói szellem, a kis- és középvállakozások (kkv-k) számára nyújtott támogatás és a kockázati tőkebefektetés terén" (4.). A dokumentum azt is kiemeli (21.), hogy „a kevésbé fejlett tagállamokban és régiókban a ktf-et a meglévő kiválósági pólusok köré kellene kialakítani, és el kellene kerülni a források kiterjedt térbeli szétszóródását", továbbá „prioritást kellene adni az új és piacképes termékek és szolgáltatások és szaktudás fejlesztésének".

(b) A másik értelmezés a **kohéziós politika területi dimenziójában a városok fontosságát** hangsúlyozza. Háromféle programot, intézkedéscsomagot tartanak fontosnak. Elsősorban álljanak előtérben a „városokat, mint a regionális fejlődés motorjait támogató intézkedések. Az ilyen intézkedéseknek a versenyképesség – például klaszterekbe rendezés révén való – javulására kell irányulniuk. A támogatott intézkedések felölelik a vállalkozói szellem, az innováció és a szolgáltatásfejlesztés –

ideértve a gyártói szolgáltatásokat is – előmozdítását célzó intézkedéseket" (36.). Másodsorban „a városi területeken belüli belső kohézió előmozdítására irányuló intézkedések, amelyek a válságos helyzetű kerületek helyzetének javítását kísérlik meg" (36.). Harmadsorban olyan intézkedések, amelyek a „kiegyensúlyozottabb, többközpontú fejlődés előmozdítását célozzák meg azáltal, hogy nemzeti és közösségi szinten a városi hálózat kiépítését – beleértve a gazdaságilag legerősebb nagyvárosok és kis és közepes nagyságú városokat felölelő más városi térségek közötti kapcsolatot – támogatják." (36.).

(c) A fenti két megközelítéstől eltér, de logikailag idetartozik: a **vidéki térségek gazdasági megújulásának támogatása,** a szolgáltatások hatékony biztosításához szükséges kritikus tömeg (lakosság, vállalkozások) elérése. Főleg „a valamennyi szolgáltatáshoz való hozzáférés mindenki számára történő biztosítása, különösen a nagyon gyéren lakott térségekben, megvalósítható lehet a vidéki térségek (például kis- és középméretű városokban) fejlődési pólusaiba való beruházással" (38.).

Fenti és egyéb mérvadó fejlesztéspolitikai dokumentumokat összegezve egyértelműnek tűnik, hogy az EU 2007–2013 közötti kohéziós politikájának iránymutatásai a **gazdasági növekedést és munkahelyteremtést** a tudásalapú gazdaság támogatásán át ösztönzik. Megfogalmazódnak a városhálózat fejlesztésével kapcsolatos gondolatok, de ott is a tudásalapú gazdasági szempontok dominálnak: **regionális fejlődésmotorok** állnak első helyen és kisebb fontosságú a kiegyensúlyozott (policentrikus) városhálózat támogatása.

Fentiekből adódik, hogy az elmaradott régiók fejlesztési pólusaiban is a tudásalapú gazdasági növekedést előidéző fejlesztéseket kell támogatni. Fontos nemzetközi tapasztalatot összegez azon ajánlás, hogy az elmaradott régiókban el kell kerülni a források szétaprózódását, törekedve a már bizonyított „kiválósági pólusok" megerősítésére. Szükség van infrastruktúra fejlesztésére is (közlekedés, energiaellátás, hulladékkezelés stb.), de csak azokra és olyan mértékben, amelyek a vállalkozások versenyelőnyeit megerősítik, azaz előbb-utóbb megtérülnek.

5. Fejlesztési pólusok Magyarországon

A hazai dokumentumokban a fejlesztési pólus először az Országos Területfejlesztési Koncepcióról szóló országgyűlési határozatban (97/2005) szerepel. A dokumentum próbál bizonyos kompromisszumot létrehozni a kétféle álláspont között: a térségi versenyképesség javításához a tágabb térségüket dinamizálni képes centrumtérségek (fejlesztési pólusok, póluscsoportok) megerősítését emeli ki. Egyúttal kijelöli a régióközpontokat fejlesztési pólusként (Budapest mellett Debrecen, Győr, Miskolc, Pécs és Szeged, valamint a közép-dunántúli régióban a Székesfehérvár–Veszprém „fejlesztési tengely"), megadva a velük hálózatban együttműködő többi megyei jogú várost mint alközpontokat (alpólusokat).

A 2006–2010 közötti magyar kormányprogramban a pólus csak az „innováció és tudomány" fejezetben szerepel, a nemzeti innovációs rendszer területi egyenlőtlenségei mérséklésének és a kutatási eredmények gyakorlati alkalmazásának, valamint a KKV-kat segítő tanácsadás, oktatás és képzés céljából. A település- avagy városhálózatról nincs érdemi rész, csak a főváros központi szerepe van kiemelve. Úgy tűnik, hogy ebben a kormányzati ciklusban inkább a regionális politika közigazgatá-

si és intézményi hátterének kiépítése szerepel a teendők között.

Az *Új Magyarország Fejlesztési Terv* 2006. augusztusi vitaanyagában a pólusok kulcspozícióban vannak. A fejlesztési pólusok az 5. prioritásnál, a területfejlesztésnél szerepelnek (7.) mint az együttműködő és versenyképes városhálózat legfőbb elemei. A gazdaságfejlesztési (1.) prioritás kifejtésénél (57.), a horizontális fejlesztési területeknél is megfogalmazódik a pólusprogram mint regionális (innovatív) klaszterek fejlesztése, de a doku-

	Szabadalmak száma 2000–2004 között százezer lakosra*	Nappali tagozatos hallgatók ezer lakosra jutó száma** (2005)	25 évnél idősebb diplomások aránya*** (2001)	MTA köztestületi tagok száma százezer lakosra**** (2003)	Doktorandusz hallgatók száma százezer lakosra** (2005)
Budapesti	52	52	23,8	298	187
Szegedi	43	79	18,1	375	300
Debreceni	26	72	19,1	376	411
Pécsi	21	74	17,3	215	597
Miskolci	11	26	13,8	103	128
Győri	11	46	15,9	35	28
Székesfehérvári	15	22	16,8	18	–
Veszprémi	28	72	17,9	187	294
Békéscsabai	9	14	13,4	16	–
Dunaújvárosi	9	37	10,5	14	–
Egri	18	37	14,7	44	
Hmvásárhelyi	16	6	10,1	8	–
Kaposvári	8	17	12,0	60	43
Kecskeméti	24	20	12,7	46	–
Nagykanizsai	10	3	9,5	3	–
Nyíregyházai	10	34	15,7	86	–
Salgótarjáni	5	11	10,9	4	–
Sopron-Fertődi	5	27	12,2	128	248
Szekszárdi	9	9	11,6	9	–
Szolnoki	16	16	14,3	18	–
Szombathelyi	10	25	14,8	47	
Tatabányai	9	13	10,6	7	–
Zalaegerszegi	6	14	12,2	11	–

1. táblázat • A fejlesztési pólus programban lévő kistérségek fontosabb „tudásalapú" adatai (Forrás: * pipacsweb.hpo.hu, ** OM Oktatási évkönyv 2005/06, *** népszámlálási adatbázis, **** az MTA köztestületi adatbázisa – 2003)

mentum utal arra, hogy majd a területfejlesztési prioritásnál ismertetik részletesebben.

A tudásalapú gazdaság legfontosabb adatai alapján Budapesten kívül Szegednek, Debrecennek és részben Pécsnek a legjobbak az esélyei arra, hogy be tudjanak kapcsolódni a tudásalapú nemzetközi munkamegosztásba (Grosz – Rechnitzer, 2005). Ezekben a városokban jelentős a szabadalmi tevékenység, sok a minősített oktató-kutató, magas az egyetemi hallgatók és doktoranduszok száma, magas a diplomások aránya *(1. táblázat)*. A tudásalapú gazdaságnak Magyarországon „szigetei" vannak: a fővárosban és a másik öt egyetemi városban keletkezik a szabadalmak kétharmada, található a tudományos minősítéssel bíró szakemberek négyötöde, tanul a doktoranduszok kilenctizede.

A tudományos bázis nagyságára és összetételére az **MTA köztestületi adatai** is utalnak; jóval pontosabb felmérések szükségesek a fejlesztési stratégiák kidolgozásához, a tudásalapú kompetenciák feltérképezéséhez *(1. ábra)*.

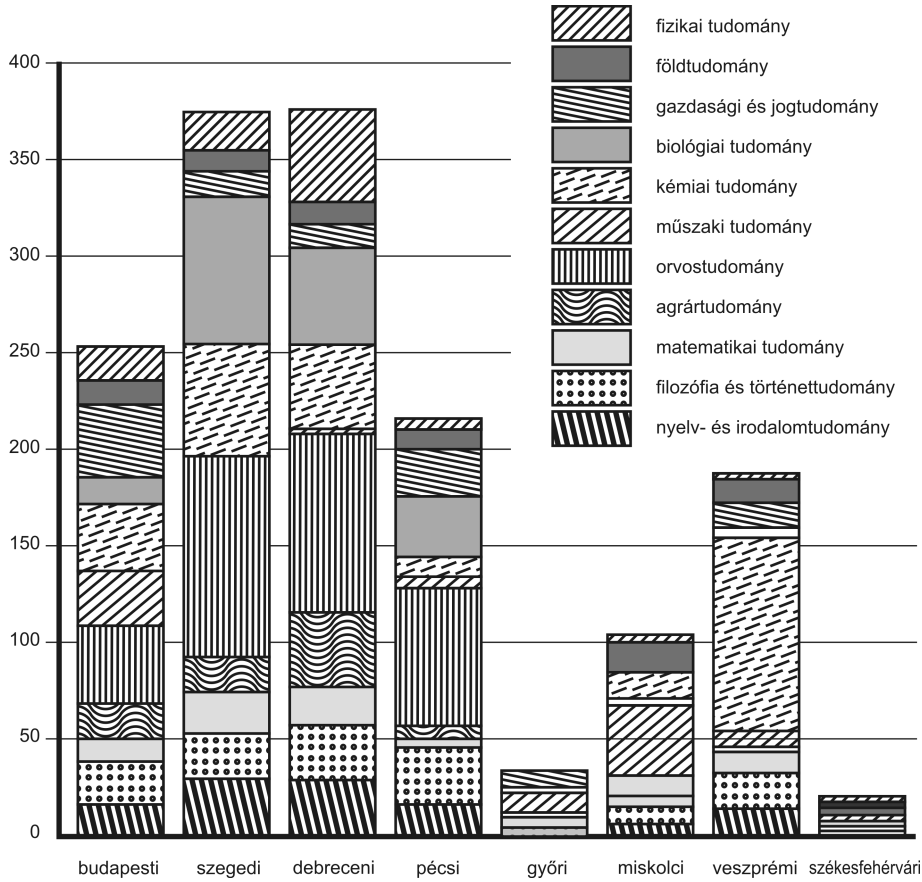

1. ábra • A fejlesztési pólus programban lévő kistérségek tudományos kapacitása (tudományosan minősítettek száma/10 ezer lakos). *Megjegyzés:* az MTA köztestületi adatbázisa (2003) tudományos osztályok szerint

Szeged és Debrecen kiemelkednek, mindkét helyen hasonló a tudományos kapacitás szerkezete: a minősítettek kétharmada az orvosi, biológiai és kémiai tudományokhoz tartozónak vallja magát. E kutatói kapacitás, amely városonként 4–500 főt jelent, a nemzetközi tapasztalatok szerint már reményt adhat arra, hogy bizonyos kutatási területekre fókuszálva a tudásalapú gazdaságbeli verseny sikeréhez szükséges kritikus tömeget elérje. Az viszont a vidéki városokban mindenütt gond, hogy a vállalati versenyhez elengedhetetlen gazdasági és műszaki tudományos kapacitás igen hiányos, enélkül pedig a tudásalapú gazdasági versenyben a helyi cégek szinte behozhatatlan hátránnyal indulnak.

A területfejlesztési (5.) prioritásnál találhatók a regionális központok, fejlesztési pólusok mint az együttműködő és versenyképes városhálózat elemeire (74–75.) vonatkozó fejlesztési elképzelések. „A fejlesztési pólusok funkciója, hogy a fejlődést közvetítsék, kisugárzó erejüknél fogva generálják, a régió- és országhatárokat is átlépő hatóterületeik fejlődését felgyorsítsák" (75.). Amint már hangsúlyoztuk, a kiegyensúlyozott városhálózat létrehozásával egyet lehet érteni, Magyarországon nagyon fontos a regionális központok kijelölése is. De ez nem elegendő, ezzel a tudásalapú gazdaság fejlődése automatikusan nem fog gyorsulni, a gazdasági növekedés nem fog élénkülni.

Az innovatív gazdasági tevékenységek kettős kötődésűek, globálisak és lokálisak, azaz egy fejlesztési pólus térbeli kisugárzása nem esik egybe a statisztikai-közigazgatási régióval, hanem általában munkaerő-vonzáskörzeten belül marad. Emiatt a pólusok az első fázisban csak lokális körzetükben élénkítik a gazdaságot, és csak a kisebb városok tudásalapú háttérfeltételeinek megerősödését követően, az ottani partnerek megjelenése után képesek nagyobb térségben is fejlődést generálni.

Közgazdaságtani szempontból Budapest kiemelt fejlesztési pólus megfogalmazásával egyet lehet érteni, mert kialakulhat egy több üzletágból álló, nemzetközileg versenyképes diverzifikált gazdaság. A többi magyar pólusnál mint kisebb városokban és vonzáskörzetükben az innovatív klaszterek fejlesztése szükségszerűen eltér Budapestétől, mivel ezen kisebb városok nemzetközileg versenyző gazdasága mindenütt specializálódik egy-két tevékenységre. Emiatt az üzleti szolgáltatásoknak és klaszereknek is specializálódniuk kell egymással szoros kapcsolatban álló iparágakra (a pólusoknál fejleszteni szándékozott iparágaknak akkor lesz esélyük sikerre, ha a köztük levő szinergiák hasznosulnak).

6. Pólusok vagy amit akartok?

A fejlesztési pólusok regionális gazdaságtani szempontok és EU-s irányelvek alapján elsősorban tudásalapú gazdaság-és vállalkozásfejlesztést jelentenek, innovatív klaszterek ösztönzését és csak másodsorban kiegyensúlyozott városhálózat kialakítását. A kétféle cél esetén eltérőek a fejlesztési szempontok, az érintett szereplők és a szükséges fejlesztési projektek. Az innovatív klaszereknek (az abban működő cégeknek és intézményeknek összefogva) a globális verseny miatt innovatív versenystratégiát kell kidolgozniuk és végrehajtaniuk, az éles piaci versenyre gyorsan kell reagálniuk, emiatt ezek a klaszterek csak alulról szerveződve, a helyi szereplők, főleg vállalkozások és egyetemek összefogásán és partnerségén alapulva lehetnek sikeresek. Emiatt nem a közintézmények, hanem a vállalkozások, húzóágazatok érdekeinek kell megjelenniük a fejlesztési döntésekben. Továbbá a tudásalapú gazdaság térbeli kon-

centrációi eltérhetnek a közigazgatási szerepköröktől.

Az EU-s és hazai fejlesztéspolitikai irányelveket áttekintve úgy vélem, hogy bizonyos mértékű disszonancia van, emiatt el kellene választani a fejlesztési pólus két dimenzióját:

– A regionális központokat ki kell jelölni, a kiegyensúlyozott városhálózat (településhálózat) fejlesztésére koncepciót kell kidolgozni, de ez nem jelenti szükségszerűen azt, hogy a globális és hazai tudásgazdasági szereplők is csak itt próbálnak innovatív klasztereket generálni. Nagy szükség van a területi kohézióra, a kiegyensúlyozott városhálózatra, de azt a tudásalapú gazdaságtól függetlenül kell megvalósítani, esélyt adva a kisebb városoknak és településeknek is. A regionális központ főleg közigazgatási és közintézményi koncentrációt jelent, míg a fejlesztési pólus inkább innovatív gazdasági tevékenységeket folytató cégek és kapcsolódó intézmények térbeli koncentrációját, azaz eltérőek a szereplők és eltérőek a funkciók.
– Bármelyik város és vonzáskörzete lehessen fejlesztési pólus, egy adott statisztikai régióban akár több is, ha a tudásalapú gazdaság fejlődéséhez szükséges kritikus tömeggel, innovációs háttérrel, egyetemekkel rendelkezik. Azaz tudásalapú regionális klasztereket tud generálni, amelyek képesek magas hozzáadott értéket előállító profitorientált cégeket és ezáltal munkahelyeket létrehozni, odavonzani és megtartani. Nyilvános pályázaton dőljön el, hogy melyik város tud ilyen feltételeket biztosítani.

Kulcsszavak: *tudásgazdaság, fejlesztési pólus, fejlesztési terv*

IRODALOM:

Blakely, Edward – Bradshaw, Ted (2002): *Planning Local Economic Development. Theory and Practice.* (3rd ed.) SAGE, London

Cooke, Philip (2002): *Knowledge Economies: Clusters, learning and Cooperative Advantage*. Routlege, London

EC (2006): *Javaslat: a Tanács határozata a kohézióra vonatkozó közösségi stratégiai iránymutatásokról.* Európai Közösségek Bizottsága, Brüsszel COM (2006) 0386 (július 13.)

Grosz András – Rechnitzer János (2005): *Régiók és nagyvárosok innovációs potenciálja Magyarországon*. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs-Győr

Henderson, Vernon – Thisse, Jacques-Francois (eds.) (2004): *Handbook of Regional and Urban Economics*. Volume 4, Cities and Geography. Elsevier, Amsterdam

Lengyel Imre (2001): Iparági és regionális klaszterek: tipizálásuk, térbeliségük és fejlesztésük főbb kérdései. Vezetéstudomány. 10, 19–43.

Lengyel Imre (2003): *Verseny és területi fejlődés: térségek versenyképessége Magyarországon*. JATEPress, Szeged

Lengyel Imre – Rechnitzer János (2004): *Regionális gazdaságtan*. Dialóg Campus, Budapest–Pécs

Parr, John B. (1999): Growth-pole Strategies in Regional Economic Planning: A Retrospective View. Part 1. Origins an Advocacy. Urban Studies. 7. 1195–1215.

Varga Attila (2004): Az egyetemi kutatások regionális gazdasági hatásai a nemzetközi szakirodalom tükrében. Közgazdasági Szemle. 3. 259–275.

BUDAPEST MINT FEJLESZTÉSI PÓLUS – A FŐVÁROSI ELKÉPZELÉSEK –

Barta Györgyi
az MTA doktora, intézeti igazgató
MTA RKK Közép- és Észak-magyarországi Tudományos Intézet
barta@rkkmta.hu

Lengyel Balázs
tudományos segédmunkatárs
MTA RKK Közép- és Észak-magyarországi Tudományos Intézet

A fejlesztési pólus program a növekedési pólus elméleten, vagyis a térben koncentrált fejlesztések logikáján alapszik, feltételezve, hogy a központok fejlesztése térségük előrehaladására is kedvező hatást gyakorol. Ezt a gondolatot hangsúlyozza a regionális versenyképesség növelésére épülő pólusfejlesztési koncepció. Az Európai Unió regionális politikájában a hatékonysági törekvések kezdetben háttérbe szorultak az inkább a régiók komplex gazdasági felzárkózását megcélzó területfejlesztési politikájával szemben (Rechnitzer, 1998). A lisszaboni stratégia révén került előtérbe a tudásalapú gazdaság, a versenyképesség javítása a gazdaságpolitikában, ebből a gondolatkörből származtatható a versenyképességi és fejlesztési pólusok kiemelése a területfejlesztésben. A pólus programok oldják azt az alapvető konfliktust, amely a területfejlesztés kiegyenlítő és a gazdaságfejlesztés hatékonyságnövelő – többnyire területi differenciálódással járó – céljai között fennáll.

A fejlesztési pólus programok a magyar régióközpontok és agglomerációjuk gazdaságának fejlődését kívánják felgyorsítani, olymódon, hogy a helyi gazdaság versenyképes elemeit erősítik, egyrészt a tudásalapú gazdaság fejlesztésével, másrészt a városi környezeti feltételek (a különböző szolgáltatások és infrastruktúrájuk) biztosításával.

A tudásalapú gazdaságban új nemzetközi/regionális munkamegosztás formálódik, amelyben elsősorban a tudásalapú kompetenciák kritikus tömegével rendelkező városok tudnak részt venni (Varga, 2004). Mindemellett hosszú vita előzte meg Budapest részvételét a pólus programokban. A szakemberek egyik csoportja, amely a pólus programok céljának a területi felzárkózást tekintette, elvetette a főváros bevonását, mivel szerintük ez Budapest és a vidék között még erőteljesebb differenciálódást eredményezne. Végül is a szakemberek másik csoportjának véleménye lett mérvadó, amely szerint Budapestnek a többi vidéki régióközponttól eltérő szerepeket kell betöltenie, elsősorban nemzetközi színtéren. Budapest ugyan majd minden vonatkozásban kiemelkedik a magyar városok közül, az európai nagyvárosok versenyében azonban erősítésre szorul.

A Budapesti Fejlesztési Pólus (BFP) stratégiai koncepció az innovációvezérelt gazdaságfejlesztésre, a tudásgazdaság fejlesztésére koncentrál, legfőbb célja a tudásgazdaság szereplői közötti kooperáció ösztönzése, annak érdekében, hogy a gazdaság minél több innovatív terméket hozzon létre.

A BFP stratégiai koncepció a közép-magyarországi régiófejlesztési, a budapesti városfejlesztési, illetve a budapesti agglomeráció fejlesztési programjaihoz szervesen kapcsolódik, de ezekhez képest új dimenziót nyit a város- és régiófejlesztésben. Azért beszélhetünk új dimenzióról, mert a BFP koncepció kifejezetten gazdaságfejlesztési program, ugyanakkor nem fogja át az egész gazdaságot, hanem a tudásgazdaságot emeli ki, és annak erősítésére koncentrál. A BFP közvetlen fejlesztési térsége a budapesti agglomeráció, hozzátéve, hogy a tudásgazdaság jórészt a főváros Duna menti térségeiben összpontosul. Az intenzív pólusfejlesztés természetesen nemcsak az egész régió, hanem az ország fejlődésére is kihatással lesz, azáltal, hogy a régió tudásközpontjai együttműködésre törekednek, és az ország többi fejlesztési pólusával kapcsolatban állnak.

A BFP programot egy konzorciumba szerveződött operatív projektirányító munkacsoport dolgozta ki, amelynek szervezése 2006 elején kezdődött. A konzorciumban meghatározó szerepet kapott a Fővárosi Önkormányzat munkatársain kívül az MTA Regionális Kutatások Központjának Budapesti Osztálya, valamint a Városkutatás Kft.

Ebben a tanulmányban röviden összefoglaljuk a BFP stratégiai koncepcióját, kiemelve a lényegesebb szempontokat. Kitérünk a még csak részben lezárt vitás kérdésekre (Budapesti Fejlesztési Pólus Stratégiai Koncepció, 2006. június).

1. A budapesti tudásgazdaság sajátos helyzete

Közismert, hogy mind a gazdasági teljesítmény, mind a kutatás-fejlesztés terén Budapest és agglomerációja kiemelkedik a fejlesztési pólus programmal rendelkező többi város közül. 2003-ban az ország GDP-jének 41 %-a származott a budapesti metropoliszból, további 4 % a régió agglomeráción kívüli településeiből. Kutatás-fejlesztés terén még nagyobb mértékű a koncentráltság: Budapesten található a kutatóhelyek 44 %-a, a K+F foglalkoztatottak 60 %-a, a K+F ráfordítások kétharmada. A K+F tevékenységek ilyen arányú megoszlása indokolja, hogy a Budapest Fejlesztési Pólus programja a fővárosban és agglomerációjában zajló K+F és innovációs tevékenyég hatékonyságát javítsa, amelyet a tudásgazdaság szereplőinek eredményesebb együttműködésével lehet elérni.

A hazai egyetemek, kutatóintézetek és vállalkozások kapcsolatában, annak erősítésében sok probléma merül fel, amelyek egyaránt vonatkoznak a budapesti és vidéki viszonyokra. A hazai kutatások rámutattak, hogy „a tudásalapú gazdaság kialakításában az ipar és az egyetem közötti interakciók csak korlátozottan vesznek részt" (Inzelt, 2004, 870.). Magyarországon, az átmenet idején a tudásteremtés szempontjából fontos együttműködési formák közül csak a legegyszerűbbek terjedtek el, az egyetemek és a vállalkozások közötti kapcsolat elsősorban személyi szintű, intézmények között együttműködés csak elvétve valósul meg. Az intézményes kapcsolatok hiánya meghiúsítja a közös célok kialakítását, az egyetemek és vállalkozások érdekei nehezen közelednek egymáshoz.

A hazai kutatókra az alapkutatások túlzott preferálása, a *first to publish* szemlélet jellemző, a budapesti egyetemek nem állnak

készen az ipari kutatási megrendelések teljesítésére, a kutatási eredmények szabadalmaztatására kevés figyelmet fordítanak, alacsony a kutatói mobilitás stb. (Dévai et al., 2001). A K+F keresleti oldalát képviselő vállalkozói szféra is gondokkal küzd. A hazai magán K+F kiadások nagyságrendekkel maradnak el a fejlett országbeliektől, a teljes hazai K+F ráfordításoknak mindössze harmadát teszik ki (Havas, 2004). A vállalkozói szféra K+F ráfordításában meghatározó szerepet töltenek be a multinacionális vállalatok, valamint néhány hazai nagyvállalat. Jellemzőjük, hogy a kutatási projektjeiket házon belül oldják meg, alig van szükségük az egyetemek, kutatóintézetek K+F szolgáltatásaira, általában nem kívánják megosztani a versenyelőnyt jelentő tudásukat, K+F tevékenységüket a globális stratégiájuk alapján végzik (Mosoni-Fried, 2002). E tekintetben az egyetemektől azt várják el, hogy jól képzett hallgatók kerüljenek ki onnan. A hazai kis-és középvállalatok (KKV) szerepe a K+F tevékenységben elenyésző, az egyetemi K+F iránti keresletük szintén szerény mértékű.

A Budapest Fejlesztési Pólus célkitűzéseiben és eszközeiben az egyetemi-, akadémiai és a vállalkozói szféra közös tudásteremtésére koncentrál. A program igyekszik a tudásgazdaság szereplői közötti kapacitásbeli szakadékokat áthidalni, és megoldásokat javasolni a helyi egyetemek, a KKV szektor és a multinacionális vállalatok tudásteremtésben való közös részvételének megteremtésére.

2. A jövő tudásgazdasága – fejlesztési célok

A budapesti tudásgazdaság szcenáriója integrált gazdaságot képzel el, amelyben már elhalványul a dualitás visszahúzó ereje (vagyis a külföldi és a hazai tulajdonú vállalatok között jelentősen csökken a tőkeellátottságból, műszaki fejlettségből, méretnagyságból fakadó, kapacitásbeli különbség). Csúcstechnológiai iparában fontos szerepe lesz a gyógyszeriparnak, a gépiparnak, a környezetiparnak, valamint a távközlésnek, a médiának és az információs és kommunikációs technológiának. A tudásgazdaságban magas a jövedelmi színvonal és gyorsan növekszik a termelékenység. Budapest, a budapesti agglomeráció tudásvárossá, intelligens várossá fejlődik (Török, 2003; Szalavetz, 2003; Inzelt et al., 2003). Kiépül a személyi számítógépek és kommunikációs hálózatok integrált rendszere.

A gazdaság komplexitásának, a több tudományterületre kiterjedő K+F tevékenységnek, valamint a felsőfokú oktatás összetettségének fennmaradását vizionáljuk. Reményeink szerint a gazdaság húzóágazatai, a felsőfokú oktatás és a kutatás-fejlesztés *hatékony együttműködése* fejlődik ki, függetlenül a tudásgazdasági szereplők külföldi vagy hazai eredetétől.

Budapest, a budapesti agglomeráció be fogja tölteni hazai feladatait: „kapu" lesz a külföldi innovációk fogadásában és „híd" a hazai központok felé történő továbbításában. A kapuvárosi funkció magában foglalja a külföldi működő tőke országba, régióba érkezésének módjait, a tőke–információ–áru–munkaerő cserefolyamatok irányításában betöltött szerepét, valamint az áruáramlás megszervezésének (azaz a logisztikának) új formáit. A kapuváros és a hídszerep szorosan összekapcsolódik, a nagyváros regionális súlya vonzáskörzetének kiterjedtségétől függ. A hídszerep feltételezi, hogy a város az erőforrásokat kívülről gyűjti, fogadja és annak pozitív fejlesztő hatásait a tág környezete felé továbbítja. (Enyedi, 1998; Barta, 2002). A nagyváros hídszerepe kihat az ország más területeinek fejlődésére, határokon átnyúló együttmű-

ködésekre. A budapesti agglomeráció az Európai Unió tudásgazdaságának fontos nemzetközi központjává válik, erősítve szerepét az európai nagyvárosok hálózatában (Budapest Városfejlesztési Koncepció, 2002).

A BFP stratégiai koncepció tehát kettős célt tűz ki: erősíteni kívánja a gazdaság innovativitását, és részt vállal a város és vidéke fejlesztésében. Hangsúlyozzuk: a pólus program Budapest esetében nem *átfogó* gazdaságfejlesztési és városfejlesztési program. Hatása nemcsak régiójára terjed ki, hanem az egész országra. Célja elsősorban nem munkahelyteremtés, nem is új intézmények vonzása, és a városi infrastruktúra fejlesztéséből csak a pólus projektek megvalósulásához közvetlenül szükséges fejlesztéseket tartalmazza.

A BFP kulcsszereplői a tudásgazdaság intézményei, jelen esetben a budapesti agglomeráció egyetemei, az egyetemi és a MTA kutatóbázisa, valamint hazai és külföldi vállalatok. A Fővárosi Önkormányzat nem része a tudásgazdaságnak, de fontos szerepet tölt be a BFP szervezésében, koordinálásában.

Amint azt bemutattuk a helyzetértékelésben, a tudásalapú gazdaság kialakításában az ipar–egyetem közötti interakciók meglehetősen korlátozottak. Összességben elmondható, hogy a külföldi és hazai nagyvállalatok „már" nem keresik a hazai K+F intézményekkel az együttműködést, a kis- és középvállalati kör pedig „még" nem képes erre. A szereplők eltérő együttműködési készsége jobbára az erőviszonyaikban mutatkozó különbségekre vezethető vissza. Tehát a BFP eminens célja, hogy az egyetemeket, a magyar kutatóbázist „helyzetbe hozza" (például azáltal, hogy kezdeményező szerepüket elismeri a terület- és gazdaságfejlesztés), a kis- és középvállalatok számára pedig megtalálja a K+F igénybevételének lehetőségeit.

3. A Budapest Fejlesztési Pólus vertikális és horizontális programjai, projektjei

A budapesti tudásgazdaság összetettségét és koncentráltságát figyelembe véve a BFP stratégia két szinten közelíti meg a kutatás-fejlesztési és innovációs együttműködéseket: ún. horizontális és vertikális programok foglalják magukban a fejlesztéseket. A *horizontális programok* a tudásteremtés és tudástranszfer általános erősítését szolgálják, az erőforrások koncentrálását, a szervezeti hatékonyságot, a strukturális harmónia erősítését, valamint a technológiai és más szolgáltatások transzferének megteremtését célozzák. A *vertikális programok* a tudásgazdaság szereplőinek együttműködését tudományterületenként, ágazatonként szervezik.

A horizontális programok közé tartozik: a klaszterszerveződés elősegítése; a technológia-transzfer erősítése; a tudás-munkaerőpiaci monitoring; az intelligens város kialakítása (IT infrastruktúra fejlesztés); technopolisz városfejlesztés. A vertikális programok három fő ágazathoz kapcsolódnak:

- a *„medipólus"* az orvos- és gyógyszerésztudományhoz, a bioinformatikához, az egészségügyhöz és az élelmiszeriparhoz;
- az *„ökopólus"* a fenntartható energiagazdálkodáshoz;
- az *„információs társadalom technológiái"* pólus az informatika, a járműirányítás, és a médiaiparhoz.

A horizontális és vertikális programok mátrixszerűen kapcsolódnak egymáshoz, ami azt jelenti, hogy a horizontális programok „kiszolgálják" a speciális vertikális programokat (például valamennyi vertikális program alapvető eszköze az információs és kommunikációs technológia; a speciális munkaerő-monitoring a tudásbázis valamennyi intézményé-

nek fontos információkat nyújt; a „Duna Technopolisz" városfejlesztés a tudásbázis terére terjed ki).

Horizontális programok

- A *klaszterszerveződés ösztönzésével* Budapesten elsősorban azokat a kereteket, fórumokat, kommunikációs hálózatokat kell megteremteni, amelyek a vállalatok, kutatóintézetek és egyetemek közötti kutatás-fejlesztési és innovációs együttműködéseket erősítik. Tudományos parkok létrehozását, a helyi vállalkozások egymással való versenyének és együttműködésének ösztönzését, a beszállítói hálózatok bővülését támogatjuk, fontos szerepet kap a pólus program keretében a kutatóhelyek és vállalkozások hálózati együttműködésének (oktatás, szakképzés, kutatás, termékfejlesztés) ösztönzése.

  A korábbi nemzeti, illetve regionális fejlesztési programok során már elindult az olyan tudásközösségek intézményesülése, melyek a tudományos együttműködést, a tudományos eredményeket hasznosító vállalkozások kialakulását célozták. Legjellemzőbb példáik a regionális egyetemi tudásközpontok, melyek az egyetemek vezetésével konzorciumokba szervezik az adott K+F témában együttműködő intézeteket, tanszékeket, cégeket. Budapesten és térségében az 1990-es évek közepén indult el a tudományos/technológiai parkok építése, azonban a K+F szférával való együttműködések alacsony szintje miatt – mindezideig nem működnek valódi tudományos parkokként.

  A klaszterszerű fejlődés első lépésének tekinthető, hogy a Budapesti Fejlesztési Pólus kidolgozása során megalakult a *Tudapest Kabinet*, mely a pólus programban részt vevő egyetemeket, illetve az MTA szervezeteit fogja össze. Célja egy nyitott hálózat életre hívása, amely segíti a fővárost a tudásközpontú, innovatív arculatának formálásában. Feladatai között szerepel, többek között, az egyetemek és az MTA szervezett együttműködési kereteinek megteremtése (az MTA részvétele az egyetemi oktatásban, doktoranduszképzésben, egyetemek bekapcsolódása a MTA K+F tevékenységébe, vendégkutatói rendszer kialakítása stb.), külföldi diákok fogadása, az idegen nyelvű oktatás bővítése, program kidolgozása külföldön működő jeles magyar kutatók és oktatók hazahívására, illetve neves külföldi tudósok vendégprofesszori meghívására.
- A *technológia-transzfer erősítése* terén sikerült eddig a legnagyobb előrelépést elérni a Budapest Fejlesztési Pólus program előkészítése során. A Tudapest Kabinetben részt vevő egyetemek és kutatóintézetek megalapították az Innopolisz Consulting társaságot, amelynek célja, hogy segítse a K+F tevékenységben létrehozott innovációk piaci értékesítését. Feladatuk sokrétű: technológiatranszfer, a K+F promóciója, a szellemi tulajdon védelme, a szabadalmi információ kutatása, az iparjogvédelmi hatósági és bírósági eljárásokban részvétel, a szellemi vagyon értékesítése, árkalkuláció. Foglalkozni kívánnak a versenyjogi és domainnevekkel kapcsolatos eljárásokkal, marketing piackutatással, promócióval, kommunikációs és sajtófeladatokkal, pályázással és projektmenedzseléssel, *fund-raising*-gel, a gazdasági környezet monitorozásával, vállalatalapítással (spin-off), partnerkereséssel, képviseleti és lobbytevékenységgel, akadémiai szolgáltatásokkal (konferen-

ciaszervezés, kutatók meghívása, külföldi diákok szervezése).

Az Innopolisz Consulting jogi személyiségként lép fel az egyetemek nevében, de terveik szerint az egyetemek saját technológiatranszfer-szervezetei továbbra is fennmaradnak. A kétszintű szervezet létrehozását a budapesti tudásgazdaság komplexitása indokolja, természetesen közöttük teljeskörű munkamegosztás jön létre.

- A budapesti tudásbázis működéséhez a felsőoktatás és a munkaerőpiac közötti összhang megteremtésére van szükség. Ennek érdekében javasoljuk bevezetni a *tudás-munkaerőpiaci monitoring* rendszert.
- A *Duna-Technopolisz program* a Budapesti Fejlesztési Pólus térbeli dimenzióját jeleníti meg: azt a Duna menti sávot, ahol a budapesti tudásgazdaság legfontosabb szereplői elhelyezkednek. A program célja a Duna menti városrész egységes fejlesztése annak érdekében, hogy betölthesse egy új „technopolisz" funkcióit. Speciális munkahelyeket, minőségi életkörülményeket, elérhetőséget stb. kell biztosítani fejlett infrastruktúrával, korszerű városi háttérszolgáltatásokkal. A Budapesti Fejlesztési Pólus szerint a tudásgazdaság Budapest déli részén koncentrálódik, de a tervek számolnak északi irányú terjeszkedéssel a Duna mentén.
- A budapesti tudásteremtésben a fizikai közelség mellett rendkívül fontos a hatékony információáramlás biztosítása (Lengyel B., 2004). Az *Intelligens város* program célja, hogy az információtechnológiai fejlesztések segítségével olyan városfelületek alakuljanak ki, ahol az egyetemi, akadémiai, gazdasági szféra szereplői információkhoz juthatnak, együttműködéseket kezdeményezhetnek.

Vertikális programok

- *Információs Társadalom Technológiai (ITT) – versenyképességi pólus* kezdeményezői között a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, az Eötvös Loránd Tudományegyetem, a Közép-európai Egyetem, eSec, az Infopark Rt., az Informatikai Vállalkozások Szövetsége, a Közép-magyarországi Regionális Innovációs Ügynökség, valamint a Magyar Tudományos Akadémia Számítástechnikai és Automatizálási Kutató Intézet szerepelnek. Az ITT pólus keretében jön létre a budapesti egyetemek, kutatóhelyek és vállalatok tudásbázisára épülő és már működő tudásközpontokat összekapcsoló Innovációs Tudáspark Hálózat (TPH). A pólus fókuszterületei szerteágazóak (informatika, számítástudomány, távközlés, infokommunikáció, járműtechnika, közlekedés-automatizálás, közlekedésüzem, logisztika, valamint egyes alkalmazott társadalomtudományok, mint a média szociológia, tömegkommunikáció). Az ITT pólus legfőbb célja, hogy az említett kutatási területek között kapcsolatokat, együttműködéseket hozzon létre.
- A *MediPólus* résztvevői között a Budapesti Corvinus Egyetem, a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, az Eötvös Loránd Tudományegyetem, a Magyar Tudományos Akadémia és a Semmelweis Egyetem szerepel. A MediPólus célja a régió egészségiparának kiszélesítése, a biotechnológiai és egyéb, ipari tevékenységhez kapcsolható komplex kutatások és fejlesztések (orvosi műszerek gyártása, gyógyszerfejlesztés stb.) ösztön-

zése, kapcsolódva az információtechnológia nyújtotta lehetőségekhez. A Pólus keretében megvalósítandó projektek:
– Szentágothai János Tudásközpont – Tudásközponttal a jövőbe
– BIMIP (Bio-Info-Medicinális Innovációs Park) létrehozása
– DDSC (Drug Discovery and Safety Center) – Európai Gyógyszerkutatási és -Biztonsági Központ létrehozása
– Medicampus projekt – az oktatási tevékenység fejlesztése
– OBIK (Orvosbiológiai Innovációs Központ) – inkubátortevékenység
– Az élelmiszer-biztonság fokozása és az életminőség javítása

- Az *Ökopólus* programterv kidolgozói az Eötvös Loránd Tudományegyetem, a Földművelésügyi Minisztérium, a Semmelweis Egyetem és a Szent István Egyetem. Az Ökopólus egy új technológiaintenzív innovációs terület, a környezetipar és a megújuló erőforrásokkal kapcsolatos technológiai rendszerek tudományos megalapozását és térségi fejlesztését irányozza elő. Célkitűzése, hogy az érintett tudományterületen meglévő kutatási és oktatási potenciál járuljon hozzá a régió és az egész ország kiegyensúlyozott, fenntarthatóság irányába mutató társadalmi és gazdasági fejlődéséhez. A Pólus Program keretében javasolt projektek:
– Természeti (TERFEJL) és biológiai (BERFEJL) erőforrások fejlesztése, valamint a környezet állapotának megóvása modern technológiai eszközökkel
– DEPIK Demonstrációs Energiapark és Információs Központ megújuló energiaforrások felhasználásának elterjesztésére
– Szennyvíztisztítási technológiák fejlesztése – ivóvízbázisok védelme
– T-RAD Természetes radioaktivitás csökkentése és az életminőség javítása

4. Fejlesztési modell

A Budapest Fejlesztési Pólus stratégiai koncepciója olyan tudományterületeken, tudományágak határterületein fogalmazza meg Budapest számára a kitörési pontokat, amelyekben a főváros egyetemein, kutatóintézeteiben kiemelkedő eredményeket értek el, ahol a kutatói kapacitás kimagasló az országban. Alapkritérium, hogy a kutatási és együttműködési területek a nemzetközi szinten való megjelenést tűzzék maguk elé célul, a kutatási projektek ígéretes gazdasági perspektívával rendelkezzenek.

A Budapest Fejlesztési Pólus kutatás-fejlesztési dimenziójára jellemző, hogy a tudományterületek képviselői egyes gyakorlati problémák mentén szerveződnek. Az egymással együttműködő intézmények multidiszciplináris projektekre tesznek javaslatokat. A projektek elsősorban az állami K+F finanszírozásra épülnek, azonban szinte mindegyikben szerepelnek ipari partnerek, így a magán K+F tevékenységgel, finanszírozással való kapcsolat tovább erősíthető.

A pólus projektekben szereplők feladatai jól illeszkednek a tudásalapú helyi gazdaságfejlesztés rombusz modelljéhez (Lengyel I., 2003). Ki kell hangsúlyozni, hogy a szerepek, feladatok a megszokott munkamegosztástól eltérőek is lehetnek: sokszor a vállalatok foglalkoznak kutatás-fejlesztéssel (ez elfogadott, jól ismert), máskor az egyetemek részt vesznek a vállalkozásokban is (nemritkán ők hozzák létre a „terméket"). Ez a szerepcsere a kooperáció kezdetleges helyzetéből, illetve az egyenlőtlen erőviszonyokból, a munkamegosztás alacsony szintjéből következik. *(1. ábra)*

• *Egyetemi – vállalati stratégiák.* A helyi versenyt, a kormányzati bekapcsolódást és a klaszterek kialakítását ösztönző szereplők a projektek vezetői, tervezői, koordinátorai, illetve a konzorciumok tagjai. Ezek a projektekben többnyire az egyetemekről kikerülő csoportok, teamek, intézmények. Jelenleg, a Fővárosi Önkormányzat is partnere az egyetemeknek e feladatok elvégzésében. A Budapesti Fejlesztési Pólus projektterveiben szereplő húsz vállalat többsége Budapesten, a budapesti agglomerációban, illetve a közép-magyarországi régióval szomszédos megyékben működik. Elsősorban az informatika, gyógyszergyártás, motor-turbina és kazángyártás, valamint a környezetipar ágazataiban termeléssel, kutatás-fejlesztéssel, mérnöki és üzleti tanácsadással, illetve kereskedelemmel foglalkozó vállalkozások. Tizenegy kisvállalkozás (kevesebb mint húsz fővel), két nagyvállalat (ötszáz, illetve több mint ötezer alkalmazottal), a többi középméretű vállalkozás; négy vállalat árbevétele nem éri el az 50 millió Ft-ot, nyolc vállalatban az 1 milliárd, és további nyolc vállalatban a 4 milliárd Ft-ot. A legjelentősebb részt vevő vállalat a Richter Gedeon Rt.

• *Támogató és kapcsolódó iparágak.* A pénzügyi szolgáltatások terén Budapest regionális vezető szerepet tölt be, a fejlesztési pólus projektjei előrehaladott fázisban nagy hatásfokkal vonhatják be a külföldi tőkét. A kutatási eredmények gazdasági hasznosulásának korai szakaszaiban pedig azok a magvető és kockázati tőkealapok

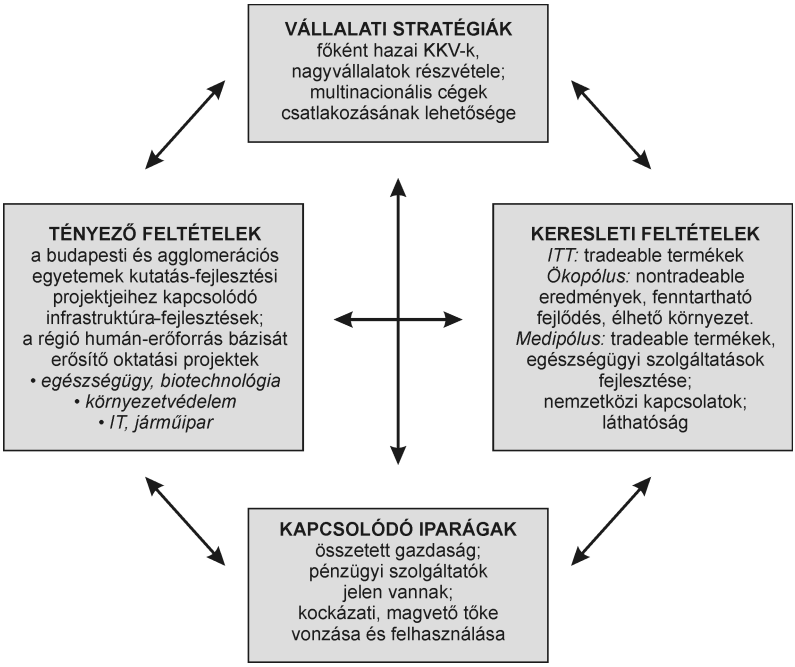

1. ábra • A Budapest Fejlesztési Pólus rombusz modellje
(Lengyel I., 2003 alapján saját szerkesztés)

a megvalósulás zálogai, melyek létrehozása, erősítése kormányzati szándék. A Budapest Fejlesztési Pólus célkitűzései szerint a további vállalkozások csatlakoznak majd a projektekhez.

- *Tényező feltételek.* A tényező feltételek megteremtése között elsősorban a budapesti és agglomerációs egyetemek kutatás-fejlesztési projektjeihez kapcsolódó infrastruktúra-fejlesztéseket, a régió humánerőforrásbázisát erősítő oktatási projekteket kell említeni. A *Medipólus,* az *Ökopólus* és az *Információs Társadalom Technológiái pólus* összetett elképzelései között egyaránt megjelennek az egészségügyi képzés fejlesztése, az egyetemi kutatások alapját megteremtő infrastrukturális fejlesztések, valamint a kutatások eredményeinek gazdasági hasznosulását segítő fejlesztések is.
- *Keresleti feltételek.* A keresleti feltételekben az egyes alpólusok projektjei különböznek az eredmények, termékek, szolgáltatások célcsoportját illetően abban, hogy inkább az eladható, főként exportálható termékek előállítására koncentrálnak, vagy regionális-helyi igényeket elégítenek ki. Az „Információs Társadalom Technológiái pólus" (ITT) projektjei a járműirányítási rendszerek, infokommunikációs eszközök tekintetében *tradeable* termékek előállítását célozzák. Az alpólus médiaiparral kapcsolatos projektjei szintén jelentősen hozzájárulnának az export potenciál erősítéséhez.

Az *Ökopólus* projektjeiben egyrészt olyan célokat tűznek ki, melyekkel elsősorban a régió környezeti minőségét javíthatják. Másrészt megjelennek a magyar mezőgazdaság és élelmiszeripar hozzáadott értékének növelésére vonatkozó projektek is. A *Medipólus* szintén egyszerre tartalmazza a külpiacokon megjelenni képes készítmények, eljárások előállításának célját, illetve a régió, város egészségügyi és az egészségügyhöz kapcsolódó tevékenységek szolgáltatásainak javítását. Azt mondhatjuk tehát, hogy az ITT pólusnál elsősorban a növekvő külpiaci kereslettel számolnak, míg az *Öko-* és *Medipólus* esetében egyaránt figyelembe veszik a regionális, helyi keresletet és az exportlehetőségeket is.

Néhány megjegyzés
a BFP készítése során felmerült vitákkal, problémákkal kapcsolatban

Jelen esetben nem a pólus jellegű fejlesztés elméleti vitájához szólunk hozzá, hanem a koncepciókidolgozás vitás tartalmi kérdéseit, gyakorlati problémáit soroljuk fel – a teljesség igénye nélkül (ugyan lezárult már a stratégiai koncepcióalkotás folyamata, de a projektek pályáztatása csak most indult el. Tehát az eredményesség kiértékelésére még hosszú időt kell várni).

A Pólus program készítése során megjelentek mindazok a problémák, amelyek általában a tervkészítés velejárói:

- Állandó időhiányban szenvedtünk. Az idő rövidsége miatt a kutatási és programalkotási fázisok összecsúsztak. Így, bár a koncepció logikai vonalvezetése alapvetően nem változott, mégis több változat elkészítésére volt szükség annak érdekében, hogy a visszacsatolás elégtelensége miatti ellentmondásokat kiszűrjük a programból. Nyugodtabb munkakörülmények kialakításával valószínűleg időt nyerhettünk volna.
- Állandó információhiánnyal küszködtünk. A Nemzeti Fejlesztési Hivatal a Fővárosi Önkormányzatot bízta meg a Pólus prog-

ram elkészítésével, a Fővárosi Önkormányzat pedig egy konzorciumot hozott létre e célra. Ez a többszörös áttétel bizonytalanná tette a megbízás elvárásait és akadályozta az információáramlást.

Olyan, tartalmi jellegű viták alakultak ki, melyek megnyugtató megoldása még most is várat magára:

- A Pólus program a tudás „háromszög" szereplői közötti együttműködést tűzte ki célul, annak érdekében, hogy a kutatók ötletéből a fejlesztési fázison keresztül piacon értékesíthető innovatív termék szülessen. A kooperáció „normális" esetben alulról szerveződő folyamat, ezt kívülről, felülről ösztönözni rendkívül nehéz, és a kimenetele bizonytalan. (Hozzátehetjük, hogy a területfejlesztés minden eszköze, módszere hasonló problémát vet fel: hogyan lehet imitálni a spontán módon született sikeres megoldásokat más, többnyire kedvezőtlen környezetben?)
- Különösen vitatott az egyetemek kezdeményező szerepe a tudásgazdaságban. Jól ismert, hogy több sikerrel kecsegtet a kooperáció, ha a kezdeményező szerepre a gazdasági szereplők vállalkoznak. A nemzetközi tapasztalat szerint is ez az „ideális" helyzet azonban ritkán adódik. Így történt ez a BFP készítése során is: míg a vállalati szféra passzív és érdektelen maradt (amelynek különböző okai vannak), a budapesti egyetemek viszont azonnal reagáltak. Korábbi érdekkonfliktusaikat félretéve összefogtak, nyitott szervezetet hoztak létre, és vállalták a projektszervezésben a kezdeményező szerepet. A BFP kormányzati megbízói nem lelkesedtek az egyetemek szerintük túlzott szerepvállalásáért. A stratégiai koncepció készítőinek viszont az a véleményük, hogy Budapest számára nagy kincs az egyetemek, K+F intézmények erős koncentrációja, amelynek növeli erejét az „alulról szervezett" együttműködés. Meg kell tehát adni az esélyt az egyetemi és akadémiai szférának, hogy betölthesse az általa felajánlott kezdeményező szerepet. A projektek minősége fogja értékelni teljesítményüket.

Maradtak még nyitott kérdések, amelyek részben külső, részben belső okokra vezethetők vissza.

- A Pólus program finanszírozását nem tisztázta ez ideig a központi kormányzat: milyen forrásokból, a meglévő programok (ágazati és területi) rovására, azokkal versenyeztetve fogadják-e be a régióközpontokra kidolgozott Pólus programokat, vagy ezek kiegészítik azokat?
- A BFP-ben nem vált elfogadottá a program menedzselésének megoldása. Projektek, programok vagy a BFP együttes irányítása lenne-e célszerű? A szakértők többségének az a véleménye, hogy többszintű menedzselésre van szükség, a projektek – programok szakirányítását egy ún. *ernyőszervezetnek* kell átfognia, amelyben a kormányzati és önkormányzati politikusoknak is fontos helyük van. A menedzsment kialakítását viszont arra az időszakra kell elhalasztani, amikor már ismeretes, hogy a BFP mely elemei kaptak támogatást terveik megvalósításához.

És végül foglalkoznunk kell a projektek szerepével a stratégiai koncepcióban. A Pólus program kidolgozásának elméleti megközelítése lineáris módszert feltételezett: a helyzetértékelésre és a jövőképre épített stratégiai koncepció az első fázisa a tervezésnek, amely már tartalmazza a javasolt programokat. A programok tulajdonképpen a projektek keretei, a második fázisban körvonalazódnak a

projektek. A projekteket már nem a stratégiai koncepció tervezői dolgozzák ki, hanem a projektek megvalósítói. Ekkor derül ki tehát, hogy a stratégiai koncepció jó irányt adott-e meg, melyek azok a programok, amelyek megtölthetők versenyképes projektekkel, és melyek azok, amelyek életképtelenek, üresek. Jól látható, hogy a tervezés közel sem lineáris megközelítést kíván, hanem ez egy iteratív folyamat, amelynek folyamán állandó visszacsatolásra van szükség. A projektekből szerezhető, valóban pontos információk igazolják vissza (vagy sem) a stratégiai koncepció helyes megközelítését. Ez különösen aláhúzza a tervezés időigényességét.

A Budapesti Fejlesztési Pólus stratégiai koncepció sorsa már most is bizonytalan, pedig még be sem fejeződött a tervezés. Vajon a pólus programok túlélik-e a közigazgatás reformjának elodázását? Bár a közigazgatás és a területfejlesztés feladatai nem azonosak, a közigazgatásban jelenleg teret vesztő régiók kihatnak a régióközpontok fejlesztését célzó pólus programok jövőjére is. Annyi hasznuk azonban biztosan lesz a pólus programoknak, hogy új megközelítésekkel, új ötletekkel formálják a politikusok gondolkodását.

Kulcsszavak: *fejlesztési pólus, tudásgazdaság, programozás*

IRODALOM

Barta Györgyi (2002): Budapest és az agglomeráció gazdasági szerepkörének átalakulása. In: Holló Szilvia. A. – Sipos András. (szerk.): *Tanulmányok Budapest múltjából*. XXX. Budapesti Történeti Múzeum, Budapest, 201–216.

Budapest Városfejlesztési Koncepció, 2002.

Budapest Fejlesztési Pólus Stratégiai Koncepció, 2006 június. A Fővárosi Önkormányzat megbízására készítette a MTA RKK Bp. Osztálya és a Városkutatás Kft.

Dévai Katalin – Kerékgyártó György. – Papanek Gábor. – Borsi B. (2001): Role of the Technical University's R&D in Hungarian Innovation. Periodica Polytechnica, 1, 5–16.

Enyedi György (1998): Budapest – kapuváros? In: Barta Györgyi (ed.): *Budapest–nemzetközi város* MTA, Bp.

Havas Attila (2004): *A Nemzeti Innovációs Rendszer erősítése. Elméleti keret, nemzetközi összehasonlítás és gazdaságpolitikai javaslatok.* Tanulmány a Miniszterelnöki Hivatal részére (MEH 10.035-8.), Budapest

Inzelt Annamária (2004): Az egyetemek és a vállalkozások kapcsolata az átmenet idején. Közgazdasági Szemle. 870–890.

Inzelt Annamária – Csonka L. – Forgács I. (2003): Félúton a tudásalapú gazdaság felé. Információs Társadalom – gazdaság. 3, 1, 47–68.

Lengyel Balázs (2004): A tudásteremtés lokalitása: hallgatólagos tudás és helyi tudástranszfer. Tér és Társadalom. 18, 2, 51–71.

Lengyel Imre (2003): *Verseny és területi fejlődés: térségek versenyképessége Magyarországon*. JATEPress, Szeged

Mosoni-Fried Judit. (2002): FDI and Bridge-Building: The Case of Hungary. 4th Triple Helix Conference, Copenhagen-Lund

Rechnitzer János (1998): *A területi stratégiák*. Dialóg Campus, Budapest – Pécs

Szalavetz Andrea interjúja Chikán Attilával (2003): Tudásgazdaság Magyarországon. Információs Társadalom – gazdaság. 3, 1, 68–75.

Török Ádám. (2003): Az „új gazdaság" esélyei az átalakuló országokban. Információs Társadalom – gazdaság. 3, 1, 6–27.

Varga Attila (2004): Az egyetemi kutatások regionális gazdasági hatásai a nemzetközi szakirodalom tükrében. Közgazdasági Szemle. 3, 259–275.

Tanulmány

A MAGYAR TÖRTÉNELEM MEGÉRTÉSÉNEK KULCSSZAVA: A PLURALIZMUS[1]

Kecskeméti Károly
történész-levéltáros, Párizs
k.kecskemeti@wanadoo.fr

Sit venia verbo

Nem szerénység (nem is álszerénység) indított arra, hogy elnézést kérjek. Komolyabbak az okok. A cím sokkal többet ígér, mint az a néhány gondolat, amelyet felvetek. Talán kérdőjelet kellett volna tenni a cím végére – Johann Gustav Droysen hívta fel a figyelmet arra, hogy a történetírás lényege a Kérdés. A cím talán félrevezető is. A pluralizmus nem a magyar történet különlegessége, valamilyen pluralizmus minden európai ország történetét végigkíséri. De, és ez az, ami a mai témát legitimálja, a Kárpát-medencében a pluralizmus nem egy az elég számos, állandó vagy tartósan jelen lévő, történelemformáló tényező közül – például a jog primátusa, a városiasodás deficitje, a katonai erények (a virtus) tisztelete vagy a határok mobilitása. Kulcsról van szó több okból.

A pluralizmus az ország életének minden vetületére kiterjedt: a lakosság soknyelvű, sokvallású, sokszokású, sokrétegű volt, végtelenül változatos kiváltságelosztással. A közügyek alakulásába mindig beleszóltak egymással vetélkedő érdekcsoportok, a megyei és országos képviseleti rendszer elég korán, feltehetően a 13. században kezdett működni, és a 15. század végétől adott állandó keretet a közéletnek. A magyar „karakterológiával" nem propagandisztikus céllal foglalkozó külföldi megfigyelők általában két vonást hangsúlyoznak: a vallási türelmet és a szabadságszeretetet. Mindkettő a megszokott pluralizmus szimptómája. Végül a pluralizmus térvesztése, elgyengülése vagy hatalmi szóval való megszüntetése mindig megbosszulta magát: vezethetett évtizedes krízishez, országvesztéshez vagy forradalomhoz, de sose maradt büntetlenül.

Nemzeti egység és széthúzás

Marc Ferro írja, hogy képünk más népekről, valamint önmagunkról elválaszthatatlan attól

[1] A VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus plenáris előadásainak egyike: elhangzott Debrecenben, 2006. augusztus 22-én.

a történelemtől, amelyet gyerekkorunkban hallottunk. (Ferro, 2004, előszó) Ezzel a képpel éljük végig életünket. A mai magyar felnőttek gyerekkorukban, az iskolában, a nemzeti egység történetét tanulták, azt, hogy a nagy időket a nemzeti összefogás, a nehéz időket a széthúzás jellemezte. A felvilágosodás korának értelmisége fogalmazta meg az osztatlan haza és egységes nemzet követelményét, és ítélte el a „feudális viszonyokban gyökerező széthúzás bűnét". (Bíró, 1995, 340.) Ennek a felvilágosult gondolatnak a szellemében írta meg Szekfű Gyula *A magyar állam életrajzá*-t, a szüntelenül meg-megújuló, tragikus következményekkel járó egységromboló viszályok és az újból és újból helyreállított állami és nemzeti egység dialetikájának történetét.

A nemzeti egység nem jelenti azt az unanimitást, amelyet Robespierre úgy határozott meg, hogy „Franciaországban csak két párt létezik: a nép és az ellenségei" (idézi: Ludassy, 1997. 9.), Németh László pedig elegánsabban úgy, hogy „kis népeknek csak egy útjuk van". Kivételes pillanatokban vagy egyedi kérdéseket illetően persze előfordulhat, hogy az összes párt, érdekcsoport stb. azonos álláspontot foglal el. Hogy csak az Országgyűlés elé került ügyeket érintsük, 1835 szeptemberében mindkét tábla, elenyészően kevés szavazat ellenében úgy döntött, hogy az I. Ferenc örökébe lépő Ferdinánd V.-ként kerüljön a magyar királyok sorába, azaz visszautasította az osztrák császári számozás átvételét. 1861 augusztusában, amikor világossá vált, hogy a kormány nem hajlandó az áprilisi törvények alapjára helyezkedni, szintén egyhangúlag fogadta el a két ház a második feliratot, vállalván az így elkerülhetetlenné váló feloszlatást. A nemzeti egység nem ilyen egyöntetűséget követel, hanem azt, hogy kormány és ellenzék, a politikai életben részt vevő vagy részt kérő valamennyi párt, szervezet, csoport stb. elfogadja a nézetek és programok pluralitásának létjogosultságát. A széthúzás tehát nem a pluralizmus szinonimája, ellenkezőleg, azt jelenti, hogy a pluralizmus nem működik.

A széthúzáshoz vezető egyik elég gyakori újkori forgatókönyv Magyarországon azzal indul, hogy a kormány valamelyik pluralista szabályt áthágja (vallási üldözés, letartóztatások stb.), és ezzel fegyveres ellenállást hív ki. Ha nemzetnek a sok etnikumból álló történelmi *hungarus* nemzetet tekintjük, a hosszú 19. század egymást követő széthúzáskríziseinek többségét a nemzetiségi pluralizmust megkérdőjelező, majd felszámolni kívánó magyarosítási intézkedések és a magyarosító politika, illetve az ez ellen fellépő nemzetiségi, pánszláv stb. propagandák által teremtett légkör váltották ki.

Elvont elméleti síkon az elemzés előbb-utóbb önellentmondásba ütközik. A pluralizmus elve azt jelenti, hogy az adott társadalom tagjainak, az adott állam polgárainak nem kell egyformán gondolkozniuk politikáról, erkölcsről és vallásról, vagyis minden nézet szabad. Következésképpen a pluralizmus mint káros elv megszüntetésének igénye is legitimnek tekintendő. John Gray szerint a gyakorlatban alkalmazott politikai pluralizmus nem más, mint a társadalom által elfogadott *modus vivendi*. John Rawls nem tartja megnyugtatónak a *modus vivendi* formulát, tudniillik azt, hogy kinek-kinek meg kell elégednie a *második legjobb* lehetőséggel, mert az így kialakult bizonytalan állapot magában hordja a pluralizmust elvető párt vagy vallás győzelmének lehetőségét. A paradoxont az *overlapping consensus* tételével oldja fel: mindenki elfogadja a pluralizmus mellett szóló érveket, de más-más alapon fogadja el. (Gray, 2000; Rawls, 1996; Talisse, 2000)

Az ideológiai diktatúrák korában és összeomlásuk után természetes, hogy mind a polgárok, mind pedig a történészek és politológusok a demokratikus berendezkedés ismérvének tekintsék a pluralizmust. Ezt a felfogást támasztja alá a 19. századi liberális és forradalmi hagyomány, amely az abszolutizmussal és a bonapartizmussal szegezte szembe a pluralizmus követelményét. Talán optikai csalódás, talán félreértés, talán a demokratikus gőg öntévesztése a magyarázat, de pluralizmus és demokrácia nem szinonimák.

Haladás

Az európai, s ezen belül a magyar történelmi tapasztalat azt bizonyítja, hogy a politikai pluralizmus nem a polgárok egyenlőségére épülő demokratikus rendszer sajátja, hanem – tegyük hozzá, legalább 2500 év óta – az intézmények működésének, s ezen belül a haladás feltétele. Eötvös e kérdést illetően kategorikus: „Akár az ó, vagy az új korra, akár azon népekre, melyek haladnak, avagy azokra, melyeket tespedni látunk, fordítjuk figyelmünket, mindenütt ugyanazon törvénnyel találkozunk: azzal, hogy különböző erők tevékenysége s azoknak ellentéte nélkül nincsen haladás. Ez ellentét, mely minden haladáshoz múlhatatlanul megkívántatik, lehet eredménye azon viszonyoknak, melyekben egy állam másokkal áll, avagy az államban egymás mellett létező különböző erők tevékenységéből fejlődhet ki: de mindkét esetben, mihelyt minden külső ellentét megszűnt, vagy az államban létező erők egyike a többit mind alávetetette magának, vége a haladásnak is." (Eötvös 1902, I. 368.)

A korabeli társadalomtudomány íratlan szabályainak megfelelően, Eötvös a tételt ókori görög, római, kínai és a francia forradalomból vett példákkal illusztrálja. A magyar történelem is bőven nyújt érveket a tétel igazsága mellett.

Legalább három, az eötvösi tételt alátámasztó konfliktus diktálta a szinte hihetetlenül gyors 11. századi haladás ütemét: a nyugati és keleti egyház (illetve birodalom) közötti rivalitás, a nyugati katonai kíséret és a régi törzsi arisztokrácia hatalmi harca, és a sorsdöntő keresztény-pogány küzdelem. A pogány és keresztény kultúra magyarországi együttéléséről és összeolvadásáról keveset tudunk. (Corradi Musi, 1998) Kristó Gyula becslése szerint a régi áldozási és temetkezési szokások csak a 12. század vége, a 13. század eleje felé enyésztek el. (Kristó, 1998) A 13. században a kunok betelepülésével a probléma újjáéledt. A források bőven kommentálják IV. László elszakadását a kereszténységtől, és csatlakozását a kun életmódhoz, de arra, hogy ezzel a 11. századi magyar hagyományhoz nyúlt volna vissza, nincs adat.

Az egész középkoron át minden jogi, intézményes, társadalmi és kulturális reformot, tekintsük bár mai szemmel „haladónak" vagy „reakciósnak", hosszú konfliktusok vagy hirtelen összecsapások, esetleg kül- vagy belháborúk előztek meg.

Gondolatmenetét Eötvös az 1850-es évek aktualitásához igazodva azzal zárja le, hogy a pluralizmus teljes elfojtása megállítja a haladást. Ilyen jégkorszak azonban ritkán köszönt be, a dolgok természetes menete más forgatókönyvet követ: mihelyt egy konfliktus akár az egyik fél (ügy) felülkerekedésével, akár kompromisszummal zárul, újabb összeütközés(ek) indul(nak). Magyarországon a primogenitúra csak több száz éves permanens bizonytalanság és véres incidensek sora után váltotta fel véglegesen a királyság előtti korban természetes szeniorátust, amelynek értelmében a megüresedett trónt nem az elsőszülött

fiú, hanem az uralkodóház legidősebb férfitagja örökli. Ennek eldőltével, háromszáz évig a választott és örökletes monarchia elvei kerültek szembe egymással, majd amikor győzött a dinasztikus öröklés, a magyar királyság Habsburg Birodalmon belüli státusa vált az ellentét tárgyává. II. Endre, IV. Béla, Károly Róbert, I. Lajos, Zsigmond és Mátyás évtizedekig uralkodtak. Mindegyikük uralma során a társadalmi-politikai konfliktusok egymást váltották, hogy végül megszilárduljon az a rendi társadalom, amelynek szokásjogát Werbőczy kodifikálta.

Arnold Toynbee kihívás-válasz elmélete ugyanezzel a jelenséggel foglalkozik más megközelítésben. A történelemnek végül a Karl Marx nevéhez kötődő, osztályharc magyarázata két lényeges ponton tér el mind az eötvösi, mind a Toynbee-i gondolattól. Egyfelől, a pluralizmus szereplőit leszűkíti az egymással szemben álló, a gazdasági rendszerben elfoglalt helyük által meghatározott társadalmi osztályokra. Másfelől, engedelmeskedve az így kialakított elméleti séma parancsának, osztálynyelvre fordít le egy társadalmon belüli minden konfliktust. Az európai marxista történetírás kritikája nem tartozik a mai témához. De alább még visszatérek a magyarországi pluralizmus megértését akadályozó, marxista és nem marxista, osztályokra épülő elemzésekre.

Terminológiai nehézségek

2006. június elején háromszor ütköztem bele ugyanabba az irritáló jelenségbe. A háló egy olasz lapja Julius Schvarczot, azaz Schvarcz Gyulát német filozófusként említi, a *Le Monde* első oldala Ligeti György osztrák zeneszerző haláláról adott hírt, és Emilio Gentile Polányi Károly osztrák történészt idézi. Polányi és Ligeti emigráltak, mint annak idején Alexander Herzen, Mihail Bakunyin és Ivan Turgenyev, akiket mégis oroszként tart számon az irodalom. Karl Marxból nem lett angol közgazdász, se Thomas Mannból svájci író. Ebben a kontextusban Schvarcz Gyula esete azért figyelemreméltó, mert ugyan sokat publikált németül, nem költözött Németországba.

Tévedés ne essék, nem sértett nemzeti hiúság késztetett e kérdés felvetésére. Fontosabb dologról van szó. A közép-európai kis nemzetek törökverő hadvezéreit és szabadsághőseit befogadta az európai panteon, de politikai kultúrájuk nem került be az összképbe. Bibó munkásságát húsz év óta méltatják politikusok, politológusok és történészek Párizsban, Londonban és Brüsszelben, de a bibói életmű hátterét, a felvilágosodás nemzedékével elinduló modern magyar politikai gondolkodást ezek a méltatások meg sem említik; Eötvös József nevét is hiába keressük a liberalizmus történetéről szóló könyvekben. 1843 szeptemberében a követi tábla megszavazta az akkor még mindenütt érvényben lévő halálbüntetés eltörlését. Az esemény nem maradt visszhang nélkül. A belga büntető törvénykönyvet előkészítő bizottság 1849-ben írja: „Azon országok között, ahol megvitatták a halálbüntetés eltörlésének kérdését, Magyarország különös figyelmet érdemel a kriminalisták és törvényhozók részéről." (Idézi Bérenger – Kecskeméti, 2005, 325.) A 20. században azután Nyugat-Európa átértékelte Közép-Európa történetét, és az egykor tudott tényeket törölte.

A terminológiai nehézségek egyik oka, hogy a normatívvá vált nyugat-európai jog-, gazdaság-, társadalom- és intézménytörténeti fogalmakat kell alkalmazni. Ez általában lehetséges, de amennyiben az alkalmazás nehézségekbe ütközik, az ok lehet „késés", „el-

hajlás" vagy „torzulás", de a fogalomnak van igaza, nem a valóságnak. Néhány kivételtől eltekintve, például *határőrvidék*, *megye* és *nádor*, a hungarus történelem fogalmai/műszavai például *jobbágy*, *alispán*, *táblabíró*, *hajdú, törvényhatóság,* szinte ezoterikusak. Minden ország kialakítja a saját intézményeinek működésével kapcsolatos fogalmakat jelző szókincset. Mivel a jelzett fogalmak (szokások, hivatalok, méltóságok stb.) országonként változnak, nem sikerül mindig megtalálni más nyelveken a fogalmat kielégítően tükröző szót. Hajnal István írta a legfontosabb tanulmányt erről a kérdéskörről. (Hajnal, 2001) A magyar jogtörténeti tezaurusz teljes egészében megvan latinul 1844-ig[1] és németül 1918-ig. A többi nyelven a szerzőtől vagy a fordítótól függ a megfelelelő műszó kiválasztása. Francia könyvekben a főispán lehet *comte suprême* vagy *préfet*, az országbíró *Grand Juge*, *Grand Justicier* vagy *Juge du Royaume*, az angol monográfiák többnyire a latin változatot adják dőlt betűvel. Régi adósságot törlesztene a Magyarságtudományi Társaság, ha összeállítana és legalább a hálóra tenne egy normalizált soknyelvű magyar történelmi glosszáriumot. Nagy lépést jelentene a magyar történelem európai integrálása felé.

Hungarus nemzet

A fajelmélet tombolásának idején, 1939 és 1942 között jelent meg Domanovszky Sándor szerkesztésében a *Magyar Művelődéstörténet*. A megtelepedett magyarság népi alkatáról szóló fejezetet Kniezsa István írta. Érdemes néhány sorát idézni: „A honfoglaló magyarság faji összetételéről ma még alig lehet valami határozottat mondani. Ezen a téren a kutatás még mindig bizonytalan talajon mozog. Mivel tiszta fajú nép nincs ma, sőt ilyet a múltban sem lehet kétségtelenül kimutatni, a fajképletek voltaképpen csak elméleti konstrukciók, amelyek legfeljebb egyes egyedeknél lelhetők fel. Hiszen minden népvándorlás vérkeveredéssel jár, az őslakosságnál éppúgy, mint az új jövevényeknél; épp ezért szinte beláthatatlan az európai és ázsiai népek keveredésének mértéke. A magyarság esetében a nehézségek csak annyiban fokozódnak, hogy a magyar nép két legfontosabb összetevőjének, a finnugor és a török elemnek faji kialakulását még nagyobb homály fedi, mint a nyugat-európai népekét. Sem a finnugor népek, sem a törökök nem egységes fajúak, nem tudhatjuk tehát, hogy a különböző típusok közül melyik az ősi és melyik a későbbi keveredés eredménye." (Domanovszky, 1939, 166–167.)

Az eredeti összetettség a továbbiakban szüntelenül komplikálódott, így például a 10. és 11. századi *fehér* és *fekete* magyarokról, ugyanúgy, mint a székelyekről, mindmáig csak izgalmasabbnál izgalmasabb, de a kérdést végül is nyitva hagyó hipotézisek születtek. (Kálnoky, 2004, 286., bibliográfia: 267–273.) A honfoglalást követő ezer év során, ellentétben az ezredforduló idején etnikailag megszilárdult Nyugat-Európával, népek, néprészek és kisebb-nagyobb betelepülő csoportok mind a négy égtájról érkeztek az országba, és változtattak lakhelyet az országon belül. Ez a szinte megállás nélküli diszkrét népvándorlás teremtette meg a soknyelvű, többvallású, de latinul törvénykező hungarus nemzetet, két egymással párhuzamos etnikai folyamat kíséretében.

Egyfelől, mind a kiváltságokkal rendelkező, mind a jogilag meghatározatlan, mind az őslakos, mind a későn érkező etnikumok – a

[2] Persze a magyarországi latin műszavak elég jelentős részének megértéséhez a klasszikus latin nem elég: *processus, locus credibilis, Tavernicus stb.*

magyarságba olvadó sztyeppei nomád népek: kabarok, besenyők, úzok és kunok, valamint az örmény, vallon stb. szórványtelepesek kivételével – megőrizték nyelvi identitásukat. A nacionalizmus korába Magyarország hat nemzeti léttel rendelkező, illetve nemzeti létre igényt tartó nemzetiség országaként lépett be, csak a hetedik nemzetiség, az ország egész területén szétszórt németek elégedtek meg a magyar politikai osztály által felajánlott egyéni jogokkal; a szintén szétszórt zsidó nemzetiség a vallási közösség státusát választotta, a romák pedig egyszerre befogadott és kirekesztett elemként éltek a társadalom peremén.

Másfelől, az egyes nyelvek fennmaradása, terjeszkedése, illetve térvesztése együtt járt az egymás mellett élő etnikumok keveredésével. Mind a hét történelmi nemzetiség olvadt és olvasztott, ez a kétirányú mozgás szilárdította meg az összes etnikumot és vezetett a történelmi Magyarország létét megkérdőjelező 19. századi nemzetiségi statisztikához.

Szent István I. törvényének híres mondatát tudományosan az egyes etnikumok foglalkozási monopóliumával magyarázzák. A közösségekhez kötődő szakmai specializálódás a hungarus nemzet állandó, a mindenkori szükségletekhez alkalmazkodó vonása maradt. Európaszerte ismert volt a magyarok viszolygása a városi életformától: „Nem hajlandók sem kereskedésre, sem kézműiparra s így ezekkel a mesterségekkel egyedül a városban lakó németek foglalkoznak" – olvassuk Ungríáról egy 15. századi Heroldkönyvhöz valamikor 1540 körül csatolt spanyol leírásban. (Nascimento, 1977, 283.)

Az ország minden utazót meghökkentő, végtelenül tarka nyelvi-etnikai összetételére számtalan írás utal, például Laskai Osvát ferences rendfőnök 1507-ben Hagenauban kiadott *Gemma fidei*-je. A sok évszázados együttélés mindennapjairól azonban viszonylag keveset tudunk. A nacionalizmus korának történészei fontosabbnak tartották a területi igények és az egyes nemzetiségek ilyen vagy olyan felsőbbrendűségének bizonyítását. A hungarustudat és hazafiság témája csak a rendszerváltás után önállósodott.

Magyar kivétel

Sokkal gazdagabb a vallások együttélésének irodalma. Elfogadható hipotézisnek tűnik, hogy e tekintetben volt „magyar kivétel", a királyság megalapításától a történelmi ország összeomlásáig. A vallásbéke ugyanis nemcsak kiváltságos periódusokban érvényesült, ez volt a rutin. A vallásbéke megszegése mindig ellenállást váltott ki, vallásháborús hangulat ritkán uralkodott el. Ám óvakodni kell az anakronizmus csábításától. A „kivétel", amennyiben volt, nem azt jelenti, hogy a 13., 16. vagy 17. századi magyarokban, szlovákokban és szepesi szászokban a felvilágosult deizmus, a radikális antiklerikalizmus vagy a harcos materializmus elődeit, előkészítőit fedezzük fel. A forrásanyag azt bizonyítja, hogy a nacionalizmus kora előtt mint Európában mindenütt, Magyarországon is a vallás szolgált elsődleges egyéni identifikációs kritériumként, legalábbis a közrendűek körében. Hogyan látta magát 1590-ben egy dunántúli várban szolgáló katolikus horvát katona, egy lutheránus szász polgár vagy szlovák tanító, egy partiumi református magyar csizmadia vagy egy homonnai rutén görögkeleti jobbágy – biztos válasz nincs. Csak az sejthető, hogy a külföldön tanuló diákoktól és publikáló szerzőktől eltekintve az önmeghatározó hungarus ismérv az egyének többségénél legfeljebb ha a második helyre került.

Más képet mutat a nemesség. Az első számú ismérv, a *magyar nemesség* automati-

kusan magába foglalta a keresztény/keresztyén vallást, de az 1800-as évekig nem kötődött egyik hazai anyanyelvhez sem. A latinul politizáló és perlekedő nemesség alkotta tudatosan és gőgösen a hungarus nemzet gerincét.

Úgy tűnik, hogy az 1568. évi tordai döntésre szívesebben emlékeznek angolul és franciául, mint magyarul, a hálóról csak az angol szöveget sikerült lehívnom. (Fábián, 1994) Az antitrinitárius prédikáció szabadsága Erdélyben, majd az 1608. évi, koronázás előtti I. tc. a vallás ügyében elvont síkon azt jelenti, hogy az alkotmánynak nevezett kodifikált jog nem ismerte el államvallás szükségességét. Gyakorlati síkon nem hatalmazta fel az uralkodót, hogy alattvalóit a saját vallására kényszerítse, és megadta a vallásszabadságot a földesúri fennhatóság alatt álló mezővárosi és falusi jobbágyságnak is.

Ez a felvilágosodás előtti vallási pluralizmus a politikai pluralizmus szabályai szerint működött, szenvedélyes hitvitákkal és meggyőződés vagy érdek alapú áttérésekkel. Az 1568 és 1608 között kialakult, jogilag szabályozott vallásbékét szüntelenül fenyegették hitbuzgalmi vagy politikai eredetű incidensek. Buda visszafoglalásával azután új korszakba lépett az ország. I. Lipót Justus Lipsius elveit követte. Az általa felélesztett államkatolicizmus programja nyíltan és következetesen törekedett, évtizedeken keresztül, a hol acatholicusnak, hol eretneknek nevezett protestáns felekezetek felszámolására. A vállalkozás kudarcba fulladt a hungarus nemesség, polgárság és parasztság ellenállásán. A magyarországi államkatolicizmus elképzelésének a közkeletű hiedelemmel ellentétben nem II. József vetett véget a türelmi rendelettel 1781-ben, hanem Mária Terézia 1777-ben, a *Ratio Educationis*-szal. A reformot három udvarhű felvilágosult tisztviselő, a katolikus Ürményi József és Kollár Ádám, és az evangélikus Tersztyánszky Dániel dolgozta ki.

Az 1526. november-decemberi kettős királyválasztástól kezdve a politikai pluralizmus a két, „nemzeti", illetve „vallási" főtengely körül rendeződött. A szatmári béke majd kétszáz éves viharos korszakot zárt le, a *Pragmatica Sanctio* törvénybe iktatása pedig a két birodalom közötti szuverén magyar királyság helyreállítását vette le a napirendről. A pluralizmus két fő eleme továbbra is a kuruc-labanc és a katolikus-protestáns ellentét maradt a józsefi korszakig, de a hosszú béke, a demográfiai növekedés, a gazdasági fejlődés és a felvilágosodás terjedése egyre több elemmel gazdagította a közszellem palettáját.

II. József türelmetlenül és elszántan fogott hozzá a birodalom racionális kormányzásához, és ebben a szellemben akart radikálisan végezni a magyar elmaradottsággal. Az ország az ő kíméletlen, szokásokat félresöprő reformpolitikájának köszönhette, hogy elindult a modernizálás útján, hogy a *haladás* bekerült a közélet szókincsébe. De a magyar politikai osztály hangadó személyiségei, mind a dinasztiát őszintén szolgáló vezető hivatalnokok (például Zichy Károly és Ürményi József), mind az ellenzéki patriotizmus felé orientálódó katolikus és protestáns szabadkőművesek (például Széchényi Ferenc, Haller József és Ócsai Balogh Péter) tudták, hogy a józsefi elképzelés kivihetetlen, hogy a képviseleti intézmények, megye és országgyűlés kikapcsolásával az ország kormányozhatatlan. Azt belátták, hogy erős fejedelmi akarat nélkül nem lehet kitörni a mozdulatlanságból, de arról is meg voltak győződve, hogy reformot csak országgyűlési szentesítés tehet legitimmé. Az európai intellektuelek körében akkor divatos, II. Frigyes-, Katalin- és II. József-féle felvilágosult despotizmus helyett valamiféle alkotmá-

nyos abszolutizmusban reménykedtek. A remény nem volt abszurd, II. Lipót ebben a szellemben uralkodott két évig.

A vallási problémát II. József intézkedései kiiktatták a belpolitikai szférából. A dossziét azután a „magyar kivétel" szellemében és II. Lipót erőteljes támogatásával az országgyűlés zárta le 1791. február 8-án, amikor a két tábla elegyes ülése 291 szavazattal 84 ellenében jóváhagyta a protestáns vallásgyakorlat teljes szabadságát biztosító 1791:XXVI. törvénycikket. Robert Townson angol természettudós 1793-ban járt Magyarországon. Nyilván az angol katolikusokat sújtó diszkriminációra gondolva hivatkozott könyvében az 1791. februári szavazásra, és fogalmazta meg azt a kérdést, amely a „magyar kivétel" kifejezést hitelesíti: „Hol van Európában még egy ország, amelyben a szakadár vallások az itteniek kiváltságaival rendelkeznek? Nyilvános istentiszteletet tarthatnak teljesen szabadon, saját templomaikban haranggal; iskoláik és lelkészképzőik vannak; joguk van minden közhivatalt betölteni és a törvényhozó tanácskozásban részt venni." Townson annyira fontosnak tartotta az 1791:XXVI. törvénycikket, hogy könyvében közölte angolul a teljes szöveget. (Townson 1797, 156–181.)

Nemesség és pártok

Sok izgalmas, széles forrásanyagra épülő, jobbnál jobb könyv és cikk elemzi a magyar nemesség rendkívül bonyolult összetételét, elhelyezkedését az országban, kiváltságait és intézményeit, viselkedési normáit és életmódját, a földesúr-jobbágy kapcsolatot, és természetesen politikai működését, elsősorban viszonyát és konfliktusait az uralkodóval. Minél árnyaltabbak, gazdagabbak és alaposabbak az ismereteink, annál nehezebb meghatározni, hogy tulajdonképpen mi is ez a nemesség: rend, osztály, réteg, kaszt, kommunitás? Úgy tűnik, hogy egyik műszó sem alkalmazható fenntartások és korrekciók nélkül. Az *Értelmező szótár* 1999-es kiadása megtartotta az első, 1972-ben készült kiadás meghatározását: „a jobbágyságot kizsákmányoló kiváltságos osztály". Az igazi problémát nem a marxista hangvétel jelenti (annak idején ez volt a kötelező ideológia), hanem az, hogy 1790 és 1848 között a nemesség 75, *usque* 80 %-ának nem voltak jobbágyai.

Talán elfogadható az a meghatározás, amely szerint a magyar nemesség *a gazdasági helyzetüktől és foglalkozásuktól függetlenül, az öt országos kiváltsággal (földtulajdon, hivatalviselés, adómentesség, habeas corpus és választójog) rendelkező, az illetékes megyében bejegyzett egyének rendileg tagolt konglomerátuma.*

A konglomerátum statisztikailag igen különböző súlyú rétegekre oszlott:

– Mágnások 0,5 %
– Bene possessionati (jómódú köznemesség) 2,5 %
– Kisbirtokosok 24 %
– Hivatalnokok, értelmiségiek, lelkészek, katonatisztek 10 %
– Kisiparosok, kocsmárosok, urasági és megyei hajdúk 5 %
– Földművelő (paraszt) nemesek 58 %

Az ország összlakosságának mintegy 5-6 %-át kitevő konglomerátum szélén helyezkedtek el a nem teljesen kiváltságos, de mégis a nemességhez számító kerületek (Báród, Túrmező, Vajka) és községek (pl. Szentgál).

Az utolsó 150 év minden befolyásos történelmi iskolája a politikai álláspontokat és pártokat a két felső nemesi réteghez köti, mind az 1790 előtti, mind az 1790 utáni korszakban. E megvilágításban III. Károly és Mária Terézia korában, a Habsburg-hű katolikus főúri (labanc) párt és az ellenzéki érzelmű,

protestáns vezetésű köznemesi (kuruc) párt álltak egymással szemben, a reformkorban pedig a jobboldalon helyezkedett el a konzervatív kormánypárti arisztokrácia, a baloldalon a haladó köznemesi liberális ellenzék.

Ennek a szociológiai megközelítésnek van valós háttere. Szijártó István írta le azt a sok évtizedes erőpróbát a mágnások és köznemesség között, amelynek eredményeként a követi tábla vált az országgyűlési tevékenység igazi fórumává, a megyei nemesség pedig a politikai élet vezető erejévé. (Szijártó, 2005, 614.) A valós háttérhez tartozik az is, hogy udvar és kormány bizton számíthatott a főrendi táblára 1848-ig, és hogy 1790-től kezdve az ellenzék, majd baloldal országos tekintélyű vezetői egy-két kivételtől eltekintve a köznemesség soraiból kerültek ki. De e valós háttér ellenére a főúri és köznemesi párt szembeállítása optikai csalódás. A politikai hasítóvonalak nem horizontálisan, hanem vertikálisan szelték át az arisztokráciát és a birtokos, hivatalnok és értelmiségi, megyei és városi nemességet magába foglaló politikai osztályt. Valamennyi 1790 utáni országos és megyei adat cáfolja a rétegek szerinti általánosításokat. Az 1790-es évek masszívan reakciós, csakúgy, mint az 1830-40-es évek egyöntetűen liberális nemessége történészfantáziák terméke.

Érdekes gondolatot vetett fel Diószegi István 1975-ben, a francia-magyar nemességkonferencián, nevezetesen azt, hogy a feudalizmus 1830 körüli fellazulása, a gátszakadás felé vezető olvadás az 1790 utáni tömeges nemesítések következménye. Számítása szerint ugyanis a nemesség létszáma megkétszereződött, s ez nem maradhatott hatás nélkül. (Diószegi, 1981, 194.) A számítás nem helytálló, a nemesség létszáma az említett periódusban 50-55 %-kal emelkedett, alig haladta meg az összlakosság növekedési arányát.

A szatmári békét követő majd másfél évszázad során a meg nem szűnő nemességadományozásoknak más volt a jelentőségük: gyakorlatilag tették lehetetlenné egy, a nemességgel szembeforduló, öntudatos polgári „negyedik" rend kialakulását. A megnemesített orvos, mérnök, kereskedő, iparos, tudós, gazdatiszt, gyáros, katonatiszt és hivatalnok egyéni ambíciója kielégült, bekerült – ha konkrétan nem is, de elvileg bekerülhetett – a megye és az ország ügyeit megvitató és intéző politikai osztályba. A baloldali vezetők közül Vukovics Sebő apja 1792-ben, Klauzál Gáboré 1793-ban kapott nemességet. Első megközelítésre azonban úgy tűnik, hogy a délvidéki (Bács, Torontál, Temes és Krassó megyék) szerb, román és német újnemesek szívesebben csatlakoztak a kormánypárti oldalhoz. A késői nemesítések egyébként csak ezen a területen (és talán Baranyában és Mosonban) növelték meg statisztikailag mérhetően a nemesség arányát az összlakosságon belül.

Út a liberalizmus felé

A sajtót csak II. Lipót uralkodása alatt nem szorította korlátok közé a cenzúra. Hála e rövid szabadságnak, a nézetek teljes skálája rekonstruálható könyvek, röpiratok és folyóiratok alapján. Hatalmas anyagot állított össze 1790 és 1795 között az országgyűlés által kiküldött kilenc *Regnicolaris Deputatio.* Az úgynevezett *Rendszeres Munkálatok* keretében elfogadott jelentések zöme (Skerlec Miklósé a kereskedelem- és közlekedésügyről, Ócsai Balogh Péteré az országgyűlésről stb.) a reformista többség nézeteit tükrözi, de csatolták a konzervatív különvéleményeket, és az egész országból beérkezett adatokat és javaslatokat. Nyugodtan lehet állítani, hogy ekkor született meg a liberalizmus – óvatosabb kifejezéssel protoliberalizmus – első magyar szintézise.

Néhány dossziét kivéve az anyag mindmáig kiadatlan, és kiadatlan maradt az utóbbi évtizedekben írt két disszertáció is. (Pajkossy, 1978; Hoós, 1994) Így uralkodhatott el az a nézet, amely a Rendszeres Munkálatokat a gyökértelen és súlytalan magyarországi felvilágosodás korán elavult termékének, elhanyagolható epizódnak minősíti. Két ma használatos középiskolai tankönyvet (Történelem III) néztem meg. Egyik sem említi a Rendszeres Munkálatokat.

Szűcs Jenő a Dózsa-parasztháború ideológiájával kapcsolatban jutott arra a következtetésre, hogy: „Általában is elmondható, de különösképpen áll a magyar historiográfiára, hogy ha valamely témakörben a történetírás 'pozitivista' vagy 'liberális' korszaka bizonyos alapműveleteket elmulasztott vagy ezeket tökéletlenül végezte el, az ellenőrizetlen megállapítások sorozata öröklődött át a jelenbe." (Szűcs, 1974, 605.)

A Habsburg-ház történetének felvilágosult korszaka II. Lipót halálával véget ért. A birodalmi politika 180 fokot fordult. Az új abszolutizmus a „jakobinus" terrorperrel és a szinte teljes jozefinista hivatalnokgárda félreállításával félemlítette meg a magyar politikai osztályt. A továbbiakban a felforgató nézetek terjedését meggátolandó, cenzúra és rendőrség volt hivatva az alattvalók hűségét biztosítani. Ezen a cenzúrázott Magyarországon persze tovább élt a pluralizmus, de a hosszú háború és Metternich első időt megállító kísérletének idején másként működött, mint az 1795-i fordulat előtt. Publikációs lehetőségek, megyei és országos fórumok híján a szilárdul meggyökeresedett felvilágosult politikai és szellemi kultúra visszaszorult az irodalmi, tudományos és magánéletbe. Mivel a hatósági ellenőrzés megakadályozta a könyvbehozatalt, az új generációk továbbra is a 18. századi műveket olvasták. Ezt a kultúrát szívta magába Széchenyi, Wesselényi és Kölcsey, Kossuth, Deák és Bezerédy István, Teleki László, Eötvös József, Szalay László és Szemere Bertalan.

Miskolczy Ambrus lenyűgöző adatgazdagsággal és érvrendszerrel mutatja ki 2005-ben megjelent cikkében, hogy a felvilágosult és a liberális nemzedék közötti folytonosság megszakításának dogmája tarthatatlan. (Miskolczy, 2005)

1825-ben a kormány irányt váltott. Újból életbe léptette a képviseleti rendszert annak érdekében, hogy az alkotmányosság nevében léphessen fel a fennálló rendet egész Európában veszélyeztető szubverzió ellen. Metternich valószínűleg elhitte (ahogy jó néhány történész is elhitte százötven év óta), hogy cenzúra és rendőrség sikeres munkát végzett, kijózanította a befolyásos rétegeket, és megérttette velük, hogy az alkotmányt fenntartani, ugyanúgy, mint a kívánatos reformokat bevezetni, csak az udvarral együttműködve lehet. Az 1825/27. évi diéta nem hazudtolta meg Metternich diagnózisát. A kormánypárt erős, átállásokkal megnövelt többséggel rendelkezett, a vezető nélküli ellenzék pedig az alkotmány körülsáncolására szorítkozott. Így történhetett meg, hogy a Rendszeres Munkálatok revíziójára kiküldött, szinte egységesen „jóérzésű" bizottság, az eredetinél jóval óvatosabb javaslatokat dolgozott ki a következő országgyűlés számára. A csonka pluralizmusnak Széchenyi *Hitel*-e és az 1832-i országgyűlést előkészítő megyei viták vetettek véget. 1832 végétől, a felvilágosodás eszméin nevelkedett, *érdekegyesítést* hirdető liberális „felekezet" vette kézbe az ellenzék irányítását.

A postai és könyvcenzúra következtében csak naplókban, a nem postán küldött, hanem „biztos alkalmak" révén eljuttatott ma-

gánlevelekben és a követutasításokat kidolgozó megyegyűlések jegyzőkönyveiben lehet követni az eszmék alakulását és terjedését. Úttörő munkát végzett Völgyesi Orsolya a Békés megyei vitákról írt, számos más megye állásfoglalását is idéző monográfiájával. (Völgyesi, 2002, 258.) Ezeknek a levéltári forrásoknak a fontosságát azért érdemes kiemelni, mert a politikai gondolkodás történetével foglalkozó kutatók inkább a könyvtári nyomtatott és kéziratos anyagot tanulmányozzák.

A magyar liberalizmus árnyalatairól, vezető személyiségeiről és az 1840-es évek szenvedélyes vitáiról nem kell szólanom. A nagy idők emlékét ki-ki az általa választott nagy ember nevére gondolva őrzi. A reformkor adja még ma is a referenciát szinte minden mozgalomnak, talán még a huszadik századi totalitarizmusok utódpártjainak is.

A döntő évtizedek, 1830–1880

A követi tábla (49 megye és a tulajdonképpen súlytalan kerületek, városok és egyházi rend) összetétele, vitái és szavazásai – 1832-től, amikor a bal- és jobboldal kifejezések bekerültek a szóhasználatba az utolsó diéta bezárásáig 1848 áprilisában – azt mutatják, hogy az erőviszonyok ez alatt a másfél évtized alatt nem változtak. Mindkét oldal bizton számíthatott hat-hat megyére, és az 1836 utáni három választás alkalmával mind az ellenzéki, mind a kormánypárti veszteségeket körülbelül ugyanannyi megszerzett megye kompenzálta. Ilyen vagy olyan fordulat sok helyütt volt, sőt, vagy tíz megyében a többség választásonként változott. Mind a baloldalhoz, mind a jobboldalhoz 16, *usque* 20 megye tartozott a négy reformországgyűlésen, de a többséghez 25 szavazat kellett. A döntés a 10-14 ingadozó megyéből álló *Marais*-tól függött. Tartoztak ide konzervatív hazafiak, akik sérelmi ügyekben a baloldalt támogatták, de ellenezték a nemesi kiváltságokat fenyegető reformokat, és langyos meggyőződésű lojalisták, akik vegyes utasításaik szerint hol a liberális ellenzékkel, hol a konzervatív jobboldallal szavaztak. (A négy reformországgyűlés szavazásainak elemzését lásd: Kecskeméti, 1989, 333–369.)

A reformkori baloldal máig sugárzó szuggesztív erejét több, egymással összefüggő tényező magyarázza, elsősorban az, hogy mindenkinek jobb jövőt ígért ésszerű és kivihető reformok útján. A *Tripartitum* kiváltságai helyett az 1790 óta tisztelt felvilágosult értékek törvényesítését javasolta, a kuruc függetlenségi hagyományt a magyar nyelvi nacionalizmussal gazdagítva népi programmá alakította. A forradalom előestéjén az Ellenzéki Kör, azaz a liberális párt tagja volt az országos és megyei politikusok mellett a szellemi élet szinte minden kiválósága Erkel Ferenctől Barabás Miklósig, Galgóczy Károlytól Lendvay Mártonig, a Pilvax Fiatal Magyarországától a centralistákig. (Az Ellenzéki Kör pénztárkönyve, 980.)

A baloldali hegemóniát csak Dessewffy Aurél fantasztikus energiája ingatta meg 1839 és 1842 között. A konzervatív táborban ő volt az egyetlen alkotó és szervező elme, aki képes volt elvitatni a kezdeményezést a baloldaltól. Halála után visszaállt a kiábrándító rutin: a konzervatív vezetők a kormány nevében igazgatták az országot, és erkölcsileg vitatható módon próbáltak sikertelenül diétai többséget szerezni 1843-ban és 1847-ben.[3] Az 1848 előtti konzervatív passzivitás hosszú távú következményekkel járt. A kiegyezés után Tisza fellépéséig nem volt kormányképes jobboldal.

A forradalmaknak megvannak a maguk szabályai. A megdöntött rendszer exponen-

[3] „A conservativeknek ő az volt, mi Fülöp fia a macedoniaiaknak; utána a Ptolemaeusok jöttek" – írta Szalay László Dessewffy Aurélról. (Szalay, 1845)

seinek félre kell állniuk, nincs helyük az új döntéshozó testületekben. Viszonylag simán érvényesült a szabály a forradalmi Magyarországon. A hatalomra jutott liberális ellenzék amúgy is a nemzet kizárólagos képviselőjének tekintette magát, és ehhez a gondolathoz szoktatta évek óta a közvéleményt. Helyet kapott a kormányban az 1840-es években egymással vitázó valamennyi liberális áramlat, s ez a kormányon belüli pluralizmus hitelesítette az új hatalom össznemzeti jellegét.

A rendi országgyűléssel eltűnt az a kétpólusú pluralizmus, amelyet a mérleg ingadozó nyelve, a „mocsár" tartott egyensúlyban. Néhány kerülettől eltekintve a konzervatív jobboldal nem indított jelöltet a júniusi népképviseleti választásokon, s a mandátumok igazolása után alig maradt egy-két „pecsovics" a Házban. A júliusban érkező 17 szász képviselő a szeptemberi válság után visszatért Erdélybe. (Pálmány, 2002. 1369.) A közösen vállalt forradalmi legitimitás nem megszüntette, hanem átformálta a pluralizmust, s egyben a végrehajtó hatalmat ellenőrző parlamentáris rezsimet vezetett be. A három fronton harcoló forradalmi Magyarország elkerülte a diktatúrát.

1848 júliusában ült össze a Ház. A képviselőknek több mint háromnegyede a kormányhoz, pontosabban a Kossuth által javasolt kormánypolitikát támogató balközéphez tartozott. A Ház két szélén foglalt helyet a harmincegynéhány főt számláló szélsőbal és a majd Békepárttá alakuló, körülbelül ugyanakkora mérsékelt kör. Kritikus helyzettel kellett szembenéznie az országnak. A szélsőbal nap mint nap figyelmeztette a kormányt és a Házat, hogy kár óvatos és diplomatikus lépésekkel kísérletezni, a császári hadsereg támadására és a nemzetiségi felkelésekre kell felkészülni. A fő kérdés az ország függetlensége, ehhez hadsereg kell és államapparátus. Mivel tisztikart és tisztviselőket csak a nemesség tud nyújtani, tartózkodni kell minden olyan intézkedéstől, amely a földesúri réteget elidegenítené a forradalom ügyétől. Szeptemberben a Ház többségével a szélsőbal is a jobbágyfelszabadítást kiegészítő javaslatok ellen szavazott. (A mérsékeltek támogatták a javaslatokat.) A debreceni 1849. április 14-e formálisan is a Habsburg Birodalomtól független Magyarország megvalósítását jelölte ki a haladó baloldal első számú céljaként.

Ekkor, 1848 nyarán és 1849 tavaszán dőlt el a dualizmus kori pluralizmus sorsa. 1875-ben, a fúzióval vált hivatalossá a balközép csatlakozása az egykori békepárti, illetve Felirati párti platformhoz. Tisza Kálmán és utódai komolyan vették a liberális állam kiépítésével járó feladatokat (közoktatás, egészségügy, büntetőjog, egyházpolitika stb.), de nem tűzték napirendre az európai demokratikus normák bevezetését, akkor sem, amikor Ausztria rátért erre az útra. A forradalmi baloldal örökébe lépő Függetlenségi és 48-as pártok pedig megelégedtek az egyébként nem lebecsülendő liberális vívmányokkal, lemondtak a demokratikus jövőről. A kiegyezéstől az összeomlásig folyt a meddő közjogi vita.

Magyarok és nemzetiségek

A parlamenti jobb- és baloldal egyaránt a késhegyig menő, zajos csatákkal járó látszatpluralizmusra rendezkedett be, egyik sem vállalta a szembenézést a valósággal. Nacionalista ábrándokkal ámították magukat, miközben a demokratikus deficit tragikus méretűvé vált. 67-esek és 48-asok egyaránt azt hitték, hogy jogmegtagadással lehet az integer Magyarországot megmenteni. Tévedtek. Hivatalosan, eseménytörténetileg, az integer történelmi Magyarország 1920-ban szűnt meg a

világégés eredményeként. Az egykori hungarus nemzetet azonban a Trianont megelőző száz-százhúsz év zúzta szét, és már 1910 körül nyilvánvalóvá vált, hogy a majd száz éve folyó propagandaháborút a magyar nacionalizmus elvesztette.

Kevés tanú figyelt fel a hungarus nemzetet leromboló folyamatra, megmentéséért kevesen vettek tollat kézbe. Aki megtette, mint Berzeviczy Gergely, Hoitsy Sámuel és Mocsáry Lajos, biztos, hogy ellenszenvvel, legjobb esetben meg nem értéssel találkozott. Hoitsy sorsa a legszomorúbb. Berzeviczy és Mocsáry életükben magukra maradtak, de az utókor nem felejtette el őket, nevüket beírták a történelembe. Hoitsy két szenvedélyes röpiratban követelte a szlovákok jogát, hogy szlovák nyelven vehessenek részt hazájuk, Uhorsko közéletében. 1848-ban a forradalom mellé állt, hét évet töltött börtönben. A magyarok elfeledkeztek róla, Szlovákiában, ha emlékeznek rá, a renegátok közé sorolják.

1849 februárjában Friedrich Engels igen kemény szavakkal ostorozta az ellenforradalommal szövetkező magyarországi nemzetiségeket. Álláspontja érthető, hiszen a háborút valóban a reakció indította meg a magyar forradalom ellen. De a nemzetiségek körében a Habsburg-orientáció nem 1848-ban kezdődött. A szerbek Bécstől kaptak, a románok Bécstől kértek kiváltságokat a 18. században. A magyar hivatalos nyelv fokozatos bevezetése ötvennégy évet vett igénybe (1790–1844). Abban senki nem kételkedett, hogy a latin menthetetlen, ideje lejárt, de a nem magyar elitek többségükben elutasították a latint felváltó magyar nyelvi monopóliumot. Mivel a birodalmi *status quót* egyedül a magyar liberális mozgalom veszélyeztette, udvar és kormány természetesen a nemzetiségi követelésekkel rokonszenvezett.

Az irodalom, kivált a magyar sovinizmust kipellengérező, I. világháború előtti, majd a Trianont igazoló külföldi irodalom úgy tudja, hogy mivel a soknemzetiségű ország nemessége magyar volt, a nemzetiségi konfliktus összefonódott az urak és parasztok közötti osztályharccal. A nagy- és középbirtokos családok zöme valóban magyar nemzetiségű volt, és ami ebben a vonatkozásban szintén figyelembe veendő, a 19. század első negyedében megindult magyarosítás jelentős sikereket ért el a régi és új nemes szerb, szlovák, román és ukrán földesurak, hivatalnokok és értelmiségiek körében. Tudtommal mindeddig nem készültek pontos felmérések a nemesi családok elmagyarosodásáról, de a kérdésről kiváló, a 2002 előtt megjelent irodalom bibliográfiáját feldolgozó elemzést adott Borsi-Kálmán Béla. (Borsi-Kálmán, 2002, 292.)

A magyarosítást visszautasító nemzetiségi nemességről jóval visszafogottabb volt a kutatás. A magyarosítást pozitívan értékelő történészek és publicisták inkább az asszimiláció sikereivel foglalkoztak, a szerb, szlovák és román történetírás pedig nem szívesen gyengíti a „magyar úr–nemzetiségi paraszt" dogma erejét.

Tény az, hogy azok a nemzetiségi megyék, ahol a nemesség ellenezte a magyarosítási programot, a négy reformországgyűlésen a kormányt támogatták. Egyszer sem választott liberális követet Árva, Bács, Krassó, Szepes, Turóc és a három szlavón megye.

A nyelvi nacionalizmus korában békés együttélés elképzelhetetlen a nemzetiségek autonómiája nélkül, azaz másként, mint federális típusú állam keretében. Hála a svájci példának, ezzel az igazsággal a legtöbb középeurópai politikus, politológus és történész tisztában van vagy százötven év óta. A nacionalizmus természetrajzához azonban az is hozzá

tartozik, hogy célja nem a békés együttélés, hanem az osztatlan uralom. Magyar oldalról federációs tervekkel – Martinovics 1793-ban írt alkotmánytervétől eltekintve – csak bukás után vagy a bukás előtti utolsó pillanatban próbálkoztak, tehát akkor, amikor sikerre nem volt remény. A maguknak területi autonómiát és az ország federális átalakítását követelő nemzetiségek 1918 után a régi terveket azonnal *ad acta* tették. A megszűnt Monarchia örökébe nem federális, hanem magukat nemzetinek kikiáltott soknemzetiségű utódállamok léptek. Az azóta bekövetkezett tragédiasorozat nem hozott gyökeres változást. Sem a történelem, sem a politika nem tudott Közép-Európában megszabadulni a nacionalizmus eszmerendszerétől. (Romsics, 2002)

A magyar kivétel vége

A felvilágosult Európa a zsidókat nem nemzetiségnek, hanem felekezetnek tekintette. 1792. november 12-én, a *Deputatio Regnicolaris in Publico-Politicis* elfogadta Haller József gróf tervezetét a zsidók jövendő állapotáról. Haller *Planum*-a és az elfogadott szöveg minden megkülönböztetés eltörlését javasolta, s azt a célt fogalmazta meg: „a zsidók érezzék Magyarországot hazájuknak". Magyarul egyik irat sem hozzáférhető, a latin eredetit is csak levéltárban lehet olvasni,[4] holott Haller *Planum*-ával kezdődött az európai zsidóság történetének egyik szép és izgalmas fejezete, amelynek során egy több százezer főnyi zsidó közösség spontánul magyar anyanyelvűvé vált három generáció leforgása alatt. Érzelmi paktumot kötöttek a zsidók a magyar nyelvvel, mint annak idején Szefaradban a spanyollal, és Askenázban a később jiddissé vált némettel.

Minden kor gyárt közhelyeket, amelyeket nem illik kétségbe vonni. A 19. századi magyar-zsidó kapcsolat is egy ilyen típusú, forrásokkal keveset törődő absztrakt formula az úgynevezett emancipációs alku áldozata néhány évtized óta. A klisé azt jelenti, hogy a politikai osztály jogokat ígért/adott, s ennek fejében a zsidóság üzleti szakértelmét és tőkéjét a magyar gazdaság szolgálatába állította, csatlakozott a magyar nacionalista ideológiához, és legalábbis neológ része, feladta a zsidó hagyományt. Sikerét a formula feltehetőleg annak köszönheti, hogy a zsidóságról lévén szó, üzletre, *business deal*-re redukál egy sokrétű szellemi, társadalmi és politikai folyamatot, a magyar felvilágosodás és a zsidó haszkala összetalálkozását.

Az összetalálkozást megkönnyítete az etnikai és vallási pluralizmus hagyománya. Magyarország Szent István kora óta specializált etnikumokra bízta nem egy szakmai szükséglet kielégítését. A reformkorban felgyorsuló modernizálódás a zsidóktól kaphatta és kapta meg a hiányzó polgári szakértelmet. Vallásilag nem ütközött nehézségbe a „magyar kivétel" kiterjesztése a zsidóságra. Kölcsönös tisztelet és bizalom tette lehetővé az összetalálkozást, majd a liberálisok és a haladó zsidók közös harcát az 1849-ben szimbolikusan, 1867-ben pedig ténylegesen törvénybe iktatott emancipációért.

1800 és 1870 között egész Nyugat- és Közép-Európa megadta az egyenjogúságot a zsidóknak. Nyilvánvalóan ebbe a kontextusba tartozik a magyarországi folyamat, de olyan sajátos vonásokkal, amelyekkel nem találkozunk sem a Monarchia osztrák tartományaiban, sem a távolabbi Nyugaton. Sajátos volt az, hogy az emancipáció ügyét az ellenzék karolta fel, s így a hazai zsidóság az 1867-ig tartó osztrák-magyar konfliktusban automatikusan a magyar oldalon állt. Sajátos volt, hogy ez a zsidóság nem a mendelssohni felvi-

[4] A *Planum* francia fordítása: Kecskeméti, 2006, 173-183.

lágosodás által javasolt irodalmi németet, hanem a nehéz és a Habsburg Birodalom osztrák és cseh tartományaiban lenézett magyart választotta világi kultúrnyelvként. Sajátos volt a zsidóság integrációjának serkentő hatása a magyar gazdasági és szellemi életre. Végül sajátos volt az is, ahogy a magyar politikai osztály hangadó része elutasította az orosz és német kórnak tekintett antiszemitizmust az 1918 utáni radikális fordulatig.

A fordulat félelmetesen gyors és brutális volt. A „magyar kivétel" hirtelen megszűnt. A két háború közötti légkör szinte szuggerálta, hogy a régi Magyarország volt a judeofóbia és a pogromok egyik őshazája. A vészkorszak nem csak hitelesítette ezt az elképzelést, hanem az egész emancipációs küzdelmet groteszk handabandázássá torzította. Nem lehet nem feltenni a kérdést: melyik az igazi Magyarország?

Végszó

Tizenkét, azt hiszem, nem lényegtelen kérdést érintettem vázlatosan, hogy illusztráljam az előadás címének jogosultságát. A tizenkét kérdés:

Mit jelent a nemzeti egység – A haladás feltétele a pluralizmus – Terminológiai nehézségek – A hungarus nemzet működése – A kivételes magyarországi vallási pluralizmus – A magyar politikai osztályon belüli pluralizmus – A folytonosság a 'cenzúrázott' Magyarországon – A reformkori erőviszonyok – A pluralizmus 1848/49-ben – A dualizmus kori látszatpluralizmus – A hungarus nemzet megszűnése – A magyar felvilágosodás és a zsidó haszkala összetalálkozása.

Ez a *longue durée* megközelítés oda mutat, hogy az egykor az egész Kárpát-medencét betöltő, rendkívül bonyolult országot a tudatosan vállalt pluralizmus tartotta fenn és építette újjá a nagy válságok után. A megyei, országgyűlési és vallási pluralizmusra épülő magyar társadalom képtelen volt az újkori Európát átalakító abszolutizmushoz idomulni, ez vezetett a krónikus osztrák-magyar ellentéthez. De a képviseleti rendszer tette lehetővé a hosszú ideig működő kompromisszumokat is. Az arisztokratikus pluralizmus teremtette meg 1790 és 1867 között a liberális, parlamentáris, gyorsan modernizálódó és polgárosodó jogállamot. Ám a létét fenyegető nacionalista kihívással nem tudott megbirkózni, a demokratikus pluralizmus rizikóját pedig nem vállalta. Aztán jött, ami jött.

Több kérdést illetően eltérek a magyar történetírásban meghonosodott látásmódtól. Valamennyi vitatott pontra felhívtam a figyelmet, abban a reményben, hogy a vita folytatódni fog.

A történelmi erudíciót politikai aprópénzre váltani elterjedt szokás. Talán emiatt a szokás miatt jutott Karl Popper arra a következtetésre (Popper, 1977, XI-61. Lásd például a 25. fejezetet: Jelent valamit a történelem?), hogy a történelemből semmit nem lehet tanulni. Popper szkepticizmusa nem győzött meg. A múlt szüntelenül üzen a jelennek, s a történész feladata, hogy az üzenetet elolvassa, akkor is, ha a szöveg homályos, elmosódott, hézagos vagy átfestett. A hosszú magyar történelem egyik üzenete, hogy a nemzet folytonosságát egyszersmind kifejező és biztosító, korról korra átívelő hagyományoktól eltérni súlyos, akár jóvátehetetlen következményekkel jár.

1956-ban, spontánul, felülről kiadott jelszó nélkül kísérelte meg a forradalom a visszatérést a pluralista hagyományhoz. A forradalom vérbe fojtása után harminchárom évig kellett várni, hogy útjára indulhasson az új pluralizmus.

Kulcsszavak: *Hungarus nemzet, vallási türelem, nemesség, felvilágosodás, liberalizmus, pártok, nemzetiségek, zsidóság, longue durée*

IRODALOM

Az Ellenzéki Kör pénztárkönyve. OSZK. Fol. Hung. 980.

Bérenger, Jean – Kecskeméti Charles (2005): *Parlement et vie parlementaire en Hongrie, 1608–1918*. Honoré Champion, Paris

Bíró Ferenc (1995): *A felvilágosodás korának magyar irodalma.* Balassi, Budapest.

Borsi-Kálmán Béla (2002): *Polgárosodott nemes avagy (meg)nemesedett polgár. Írások a „nemesi polgárosodás" témaköréből.* Jelenkor, Pécs

Corradi Musi, Carla (1998): Reminiscenze pagane nella cultura ungherese. In: Jankovics József – Nyerges J. – Sárközy P. (szerk.): *A magyar művelődés és a kereszténység, A IV. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai, Róma-Nápoly, 1996. Szeptember 9–14,* Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság–Scriptum Rt., Budapest–Szeged, I, 73–83.

Diószegi István (1981): La noblesse hongroise et la crise du féodalisme dans la première moitié du XIXe siècle. In: Köpeczi Béla – H. Balázs Éva (eds.): *Noblesse française, noblesse hongroise, XVIe–XIXe siècles.* Akadémiai–Éditions du CNRS, Budapest–Paris

Domanovszky Sándor (szerk.) (1939): *Magyar Művelődéstörténet*. Magyar Történelmi Társulat, Bp.

Eötvös József (1902): *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra*. I–III. (Br. Eötvös József összes munkái, XIII–XV) Révai, Budapest

Fábián Ernő (1994): A hit szabadsága. In: *Az értelem keresése.* (Pro Minoritate Könyvek) Századvég, Budapest, 71–81.

Ferro, Marc (2004): *Comment on raconte l'histoire aux enfants.* Payot, Paris

Gray, John (2000): *The Two Faces of Liberalism.* The New Press, New York

Hajnal István (2001): A kis nemzetek történrtírásának munkaközösségéről. In: Lakatos László: *Hajnal István*. (Magyar Panteon.) Új Mandátum, Budapest, 185–225.

Hoós Éva (1994): *Az 1790/91-es országgyűlésről kiküldött közművelődési bizottság tevékenysége az akadémiák, egyetem, népoktatás, konviktusok és leánynevelés kérdésében (1791–1793).* Kandidátusi értekezés. Kézirat. MTA Könyvtára, Budapest

Kálnoky Nathalie (2004): *Les constitutions et privilèges de la noble nation sicule. Acculturation et maintien d'un système coutumier dans la Transylvanie médiévale*. (Publications de l'Institut Hongrois de Paris, Dissertationes II) Institut Hongrois de Paris, Budapest–Paris–Szeged

Kecskeméti Károly (1989): *La Hongrie et le réformisme libéral. Problèmes politiques et sociaux, 1790–1848.* Il Centro di Ricerca, Rome

Kecskeméti Charles (2006): Présentation du Plan du comte Joseph Haller. In: Tollet, Daniel (dir.): *Les Églises et le Talmud, ce que les Chrétiens savaient du judaïsme (XVIe–XIXe siècles)* Presses de l'Université Paris Sorbonne, Paris

Kristó Gyula (1998): Vallási türelem az Árpád-kori Magyarországon. In: Jankovics József – Nyerges J. – Sárközy P. (szerk.): *A magyar művelődés és a kereszténység, A IV. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai, Róma–Nápoly, 1996. Szeptember 9–14.* Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság–Scriptum Rt., Budapest–Szeged, II, 485–496.

Ludassy Mária (1997): Bevezetés. In: Constant, Benjamin: *A régiek és modernek szabadsága.* Atlantisz, Budapest

Miskolczy Ambrus (2005): Egy történészvita anatómiája, 1790–1830/1848: folytonosság vagy megszakítottság? avagy „Mit üzent Kossuth Lajos?". Aetas. 1–2, 160–212.

Nascimento, Aires Augusto (1977): *Livro de Arautos. De Ministerio Armorum. Script. anno MCCCCXVI, ms. lat. 28, J. Rylands Library, Manchester*. Kiadó nélkül, Lisboa

Pajkossy Gábor (1978): *Az 1791/93-as közpolitikai bizottság javaslatai. Az országgyűlés, a közigazgatás és a cenzúra rendezése,* Bölcsészdoktori disszertáció. Egyetemi Könyvtár Kézirattár, Budapest

Pálmány Béla (szerk.) (2002): *Az 1848–1849. évi első népképviseleti országgyűlés történeti almanachja,* Magyar Országgyűlés, Budapest

Popper, Karl Raimund (1977): *The Open Society and Its Enemies*. Vol. I: *The Spell of Plato.* Routledge and Kegan Paul, London–Henley

Rawls , John (1996): *Political Lliberalism*. Columbia University Press, New York

Romsics Ignác (2002): Nation and State in Modern Hungarian History. In: Jankovics József – Nyerges Judit (szerk): *Hatalom és kultúra. Az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus* (Jyväskylä, 2001. Augusz-

tus 6–10.) *előadásai*. Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság, Budapest
Szalay László (1845): Nyílt levél Considérant Victorhoz. Pesti Hírlap. február 2.
Szijártó M. István (2005): *A Diéta. A magyar rendek és az Országgyülés, 1708–1792.* Osiris, Budapest
Szűcs Jenő (1974): *Nemzet és történelem,* Gondolat, Bp.
Talisse, Robert B. (2000): Two-Faced Liberalism: John Gray's Pluralist Politics and the Reinstatement of Enlightenment Liberalism. Critical Review. 14, 4, 441– 458.
Robert Townson (1797): *Travels in Hungary, with a Short Account of Vienna in the Year of 1793.* G. G. and J. Robinson, London
Völgyesi Orsolya (2002): *Politikai-közéleti gondolkodás Békés megyében a reformkor elején. A rendszeres bizottsági munkálatok megyei vitái 1830–1832.* Békés Megyei Levéltár, Gyula

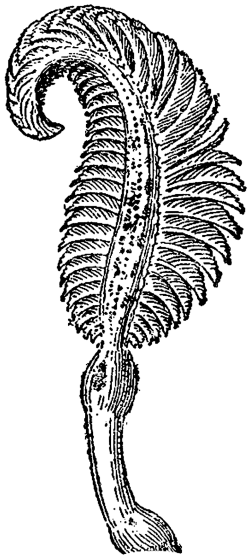

A FILOZÓFIA ÉS A BÖLCSÉSZ-TUDOMÁNYOK HASZNA[1]

Boros János

DSc.. Pécsi Tudományegyetem Filozófia Tanszék – Borosjanos@t-online.hu

Minden olyan volt, hogy nem tudott lekötni.
Nem sok idő telt bele és mindent eluntam:
a napfelkeltéket, egyiket a másik után,
a hősök életének olvasgatását, a szerelembe
esést, a háborút, a különféle felfedezéseket,
amiket az emberek egymásról tesznek.
Bret Easton Ellis: *Amerikai Psycho*[2]

A lelki alkat e formáiról ti. sem azt nem
állíthatjuk,hogy teljesen azonosak az erénnyel
vagy a lelki gonoszsággal, sem pedig azt,
hogy egészen másneműek.
Arisztotelész: *Nikomakhoszi etika*[3]

Amikor a fiatal és jómódú menedzser-arisztokráciát már önmagán kívül semmi nem köti le, amikor bolygónk látszólag feltartóztathatatlanul melegszik, amikor a világon naponta sok ezer gyermek pusztul éhen, és amikor az emberi test egyre több része kicserélhető alkatrésszé válik, időszerű-e megkérdezni, hogy kik vagyunk, mit tegyünk, honnan jövünk, és merre tartunk? Időszerű-e gondolkodásunkat, fogalmainkat, értékeinket megvizsgálni? Időszerű-e ma a filozófiáról, netán a filozófia hasznáról beszélni, ha a téma mi magunk, gondolkodásunk, fogalmaink és értékeink?

Mi tiszteljük meg a filozófiát, a filozófia történetét, és „örüljön", hogy még foglalkozunk vele, avagy a filozófia tisztel meg bennünket, hogy *még itt* van? Lehet-e időszerű, amit kétezerötszáz éve művelnek? Művelhető-e ma egy ilyen idős diszciplína? A modern

[1] Otfried Höffe *A haszontalan hasznáról* tanulmányának margójára. (Höffe, 2007)

[2] Bret Easton Ellis: *Amerikai Psycho*. Ezek egy regénybeli, huszonhét éves New York-i tőzsde-közgazdász szavai, aki a *Harvard Business School*-on végzett. Az idézet így folytatódik: „Egyetlenegy valami volt, ami még izgatott, mégpedig magától értetődően az, hogy mennyi pénzt keres Tim Price, ami viszont annyira magától értetődő volt, hogy ez meg azért untatott. Nem élt bennem semmi más világosan meghatározható érzelem a pénzsóvárgáson és legfeljebb még az undoron kívül. Rendelkeztem az emberi lények minden jellemvonásával – hús, vér, bőr, haj –, elszemélytelenedésem azonban annyira előrehaladt már, oly mélyen belém hatolt, hogy a normális embereknek azt a képességét, hogy együtt érezzenek a másikkal, immár teljesen elveszítettem annak a lassan ható, tudatos folyamatnak a következtében, mellyel kitöröltem magamból. Most már csak imitáltam a normális valóságot, otromba mását nyújtva csupán egy emberi lénynek, miközben elmémnek már csak egy eldugott, homályos zuga működött. Valami rettenetes volt történőben, én azonban képtelen voltam rájönni, hogy miért – és megnevezni sem tudtam, hogy micsoda." (400.)

[3] Az idézet folytatása: „Itt is – mint egyebütt – először fel kell sorakoztatnunk a közismert véleményeket; aztán végigvizsgálva a vitás pontokat – lehetőleg valamennyi általánosan elfogadott tételt, ami csak ezekre a lelki állapotokra vonatkozik, sorra be kell bizonyítanunk; ha pedig ez nem lehetséges, legalábbis a legnagyobb részüket és a legfontosabbakat; mert csak akkor mondhatjuk majd el, hogy a bizonyítás alapos volt, ha a nehézségek mind megoldódnak, s végeredményül megmarad az, ami aztán mindenki véleményének megfelel." (1145a–b. 214.)

tudományok lendületes hangvétele mellett beszéde nem egy öregember nyafogása? Avagy fiatalabbnak és frissebbnek tűnik, mint az elfáradt és meggazdagodott fiatal menedzser? Ami ma kétezerötszáz éves, „holnapután" kétezerhatszáz éves lesz, de a „mai ma", ahol állunk, és ahogy kérdezünk, száz év múlva talán réges-rég elavult lesz, ha lesz. Szembeállítható a ma pillanata kétezerötszáz év kövületével, épületével, súlyával vagy inkább mechanikájával – és önmozgásával? Uralható ma a filozófia története, avagy „ő" ural bennünket: netán kölcsönös hatásról, hogy erőltessük a fogalmat, „egymásra figyelésről" van szó?

Ha azt mondjuk, a filozófia története az emberi gondolkodás története, akkor művelésének kérdése a történelemtudomány legitimációs problematikája mellé helyezi. A történet tudománya pedig elválaszthatatlan a többi tudománytól és történetétől, az irodalom, a kultúra, a nyelvek történetétől, egyszóval a bölcsésztudományoktól, melyek nevében ott a „bölcselet", a filozófia sikertelenül magyarított elnevezése. A történelemtudományra sok egyéb mellett, ahogy mondják, azért is szükségünk van, mert szeretnénk tudni, régen mi történt, hogyan éltek az emberek. A régmúltból hogyan vezettek események, történések a mához? Ha válaszolunk e kérdésekre, talán többet tudunk arról, kik is vagyunk, honnan jövünk, miért vagyunk itt, és talán, merre tartunk.

Mindezek a kérdések ugyanígy fölvethetők a filozófia történetéről, kiegészítve, hogy a gondolkodás története a fogalmak története, fogalmak nélkül pedig nem vagyunk kultúra-, civilizáció- és társadalomalkotó lények. Fogalmak nélkül még a barlanglakásig sem jutottunk volna el. Éppen a fogalomhasználat különböztet meg bennünket a többi létezőtől. Ha nem használnánk fogalmakat, nem *tudnánk* sem magunkról, sem környezetünkről, nem lenne nyelvünk, múltunk, elgondolt és kommunikálható jövőtervünk, kultúránk, társadalmunk, tudományunk, művészetünk és gazdaságunk sem. Amikor Robert Brandom azt állítja, hogy őt az érdekli, „mi választja el a fogalomhasználókat a fogalmat nem használóktól" (Brandom, 2000, 3.) – ha tetszik, kicsit erőltetve: mi választja el Bret Easton Ellis hősét Arisztotelésztől –, akkor a kortárs filozófia és a kortárs bölcsész-, természet-, társadalom- és informatikai tudományok egyik legrejtélyesebb talányát fejezi ki. Nyilvánvaló, hogy fogalmak nélkül nem vagyunk emberek, ahogy ma értjük magunkat, ugyanakkor soha nem volt ennyire látható, hogy fogalmiságunk konstruktív feltárása vég nélkülinek tűnő feladat.

Fogalmak nélkül nincs kultúra

Jól ismert, ha a szaktudományok alapjait kezdik feszegetni – legyenek azok módszertaniak, kutatáslogikaiak, szemantikaiak vagy episztemológiaiak –, a szakértők gyakran nem szűnő vitákba keverednek, és a legritkább esetben születik végérvényes, mindenkit megnyugtató döntés. Vagy hatalmi szóval zárják le a vitát, vagy a tudomány gyakorlati kényszerei miatt egyszerűen átlépnek a részletes elemzéseken. Mára a tudomány gyakorlativá vált, elsősorban az eredmény, a siker, a gazdaságosság és a hozam számít. Ám éppen a történet tudománya és a filozófiai fogalmak értelmezéstörténete tanít bennünket arra, hogy ez is egyfajta beállítódású korszak a többi közt, nem tart *így* a végtelenig – új kérdések, új problémák fognak fölmerülni. E problémák maguk talán új fogalmakban jelennek meg, talán már itt vannak, és várják fogalomba öntésüket, de az is lehet, hogy a

fogalmak létrejöttével teremtődnek meg maguk is.

A fogalmak jelentésével, egymáshoz való viszonyaival, a valósághoz, a gyakorlathoz kapcsolódásukkal nem csak filozófusok bajlódnak, egyre inkább alapvető kérdése lesz ez korunk vezető tudományágának, a mindennél gazdaságosabb és nagyobb gazdagságot produkáló informatikának. Napjaink egyik legnagyobb projektje az „értelmes számítógépek" és az intencionális programozás megalkotása – melynek egyik kiemelkedő fejlesztője a magyar származású Charles Simonyi. Feltehetően e kutatások résztvevői számára is nyilvánvaló, hogy addig nem fognak intencionális programokat, értelmesen működő számítógépeket alkotni, míg nem tárják föl kellő mélységben a fogalmiság működését és szerkezetét.

Arról, hogy itt milyen problémákkal szembesülnek, álljon ízelítőül, ám a nehézségeket felsorolásukban sem kimerítő idézet Robert Brandomtól, aki a fogalmak használatáról és tartalmáról írja immár mind az öt kontinensen nagy feltűnést és diszkussziókat kiváltó könyveit. Egyik művének bevezető sorai így hangzanak: „Ez a könyv *fogalmak* [concepts] használatáról és tartalmáról szól. Éltető gondolata, hogy a nyelvi kifejezések jelentései, és az intencionális állapotok tartalmai, igen, maga a tudatosság az által lesznek érthetők, hogy a gondolkodásban megkülönböztetett szerepet játszanak. Az elgondolást, hogy a szemantikai magyarázat rendjében privilegizáljuk az *inferenciát* a *referencia* előtt, az első fejezetben mutatom be. Következő fejezetek továbbfejlesztik ezt a megközelítést azáltal, hogy különböző filozófiailag fontos témát és problémát érintenek: gyakorlati gondolkodás és a normatív fogalmak szerepe a cselekvés elméletében, percepció és a megbízhatóság megbecsülése az episztemológiában, a szinguláris terminusok és állítmányok különleges kifejező ereje (mely a mondatalatti kifejezésekben nem játszhatja közvetlenül a premisszsza és konklúzió közvetlen inferenciális szerepét), propozicionális attitűd tulajdonítások és a fogalomhasználat reprezentacionális dimenziója, és a fogalmi objektivitás természete" (Brandom, 2000, 1.) – Világos? Nem valószínű, hogy bármely képzett filozófusnak, nyelvésznek vagy informatikai tudósnak közvetlenül nyilvánvaló lenne első olvasásra, hogy mit is takarnak ezek a tematikus címkék, és nem is azért idéztem, hogy mélyebben belemenjünk ezekbe a kérdésekbe. Robert Brandom több mint hétszáz oldalas könyvet írt minderről (Brandom, 1994).

Ajánlhatnánk az inferenciális szemantika új alapjait lefektető könyvet minden szoftverprogramozó számára, aki az intencionális programozással foglalkozik. De mit mondjunk, ha egy másik fogalmi elemző iskola, nem kisebb formai és tartalmi szofisztikációval a jelentés egész más elméletét képviseli, odáig jutva, hogy megkérdőjelezi, beszélhetünk-e egyáltalán a szavak jelentéséről.[4] Az pedig, hogy Donald Davidson elveti, miszerint a referenciának bármilyen értelmes meghatározását adhatjuk, már csak hab a tortán.[5] Mielőtt vállat vonunk, és azt mondjuk, a filozófia értelmetlen bonyolultságokat állít elő, és nem visz bennünket sehova, és főként,

[4] A jelentés fogalmának értelmezhetetlensége és a fogalom felszámolása nyomon követhető Stephen Schiffer (NYU) műveiben: *Meaning* (Schiffer, 1972), *Remnants of Meaning* (Schiffer, 1987), és *The Things We Mean* (Schiffer, 2003).

[5] „A referencia […] kiesik. Nem játszik lényeges szerepet a nyelv és a valóság kapcsolatának magyarázatában." (Davidson, 1984, 215–225., 225.) Vö. Donald Davidson (1917–2003) http://www.enc.hu/1enciklopedia/fogalmi/filoz/Davidson.htm

semmi hasznunk nincs belőle, tudatosítsuk, vállvonásunkkal magunk is *sajátos* filozófiát művelünk, ráadásul nem vesszük figyelembe azt a tapasztalati tényt, hogy az említett, és egymásnak több ponton az alapvető összefüggésekben is ellentmondó szerzők az Amerikai Egyesült Államok haszonorientált világának haszonorientált egyetemeinek kiváló reprezentánsain, a Pittsburgh Universityn, a New York Universityn és a Berkeley Universityn tanítanak, illetve tanítottak.

A fogalmak szemmel tartása

Annak ellenére, hogy a kortárs fogalomelemző filozófiának még csak vázlatos ismertetésére sem vállalkozhatunk itt, az talán ennyiből is érzékelhető, hogy a fogalmakkal való törődés fontossága kultúránk, társadalmunk, demokráciánk, *Európánk* számára aligha kérdőjelezhető meg. Nem is kell túlságosan távoli múltba tekintenünk, hogy felismerjük, *ha nem foglalkozunk a fogalmainkkal, akkor a fogalmak foglalkoznak velünk* – és hozzájárulásunk nélkül fogják alakítani társadalmi és előbb-utóbb egyéni életünket is. *Tartsuk szemmel fogalmainkat, nehogy ők tartsanak szemmel bennünket – ilyen-olyan kísérleti programok keretében* (a „szervezett és ellenőrzött társadalom kísérlete" és hasonlók). Talán nem túlzás azt állítani, hogy a jó társadalom, a jó tudomány, a jó együttélés feltétele, hogy azokat a fogalmakat állandó vizsgálat alatt tartjuk, amelyek a társadalom, a tudomány és a jó élet feltételei és fenntartói. Jürgen Habermas hangsúlyozza: „a demokratikus jogállam polgárai úgy értik magukat, mint a törvények alkotói, melyeknek címzettjeként engedelmességre kötelezettek." (Habermas, 1998, 152.) Mi más ez, mint a fogalmak kétszeres tisztázása, értelmezése és értése: értése az emberi szándékoknak, érdekeknek és értékeknek, melyeket a törvény fogalmaiban fejeznek ki, majd értése a törvény fogalmainak, melyeket az élet fogalmaival hoznak kapcsolatba. A demokrácia fennmaradásának, a tudományok fejlődésének és a gazdaság növekedésének feltétele, hogy fogalmainkat nyílt diszkussziókban vizsgáljuk és elemezzük.

Sok egyéb szempont mellett ezért is kérdőjelezhető meg éppen a talán legnagyobb kortárs demokráciafilozófus, a Stanford University professzora, Richard Rorty véleménye, aki szerint a fejlett demokráciákban nincs szükség filozófiára. Érvei szerint a filozófia igazságkeresés, és mivel az *igazságot* soha nem találjuk meg – mivel ahhoz, hogy kimondjuk, *most* megtaláltuk az igazságot, már birtokában kell lennünk az igazság vagy az igazság kimondása kritériumának, ami önellentmondás –, ezért a filozófiának az igazság helyett csak az *igazságosság* elbeszéléseire kell összpontosítania, ezáltal válva folyamatossá a szépirodalommal, egyben feloldódva benne. Rorty is a „performatív önellentmondás" csapdájába esik, hiszen mikor az igazságosságot keresi, fogalmi tisztázásokba bonyolódik, ami a filozófia klasszikus feladata. Rorty számtalan helyen beszél felfogásáról, például azt mondja: „Egykoron, amikor többet gondolkodtunk az örökkévalóságon és kevesebbet a jövőn, mint ma, az igazság szolgáiként határoztuk meg magunkat. Az utóbbi időben viszont kevesebbet beszélünk az igazságról és többet az igazmondásról, kevesebbet arról, hogy az igazságot hatalomra kellene segíteni, és többet arról, hogy a *hatalmat becsületességre kell szorítani.* (Kiemelés hozzáadva.) Azt hiszem, ez egészséges változás. Az igazság örökkévaló és tartós, csakhogy nehéz megbizonyosodnunk arról, mikor birtokoljuk. Az igazmondás, akár a szabadság, időbeli, esetleges és törékeny. De föl tudjuk ismerni valamennyit, amikor

birtokoljuk. Valójában azt a szabadságot értékeljük a legtöbbre, ha becsületesek lehetünk egymással anélkül, hogy ezért büntetésben részesülnénk. Egy alaposan temporalizált intellektuális világban, amelyből a bizonyosság és változatlanság reménye teljesen eltűnt, mi, filozófusok az ilyen szabadság szolgáiként, a demokrácia szolgáiként fogjuk magunkat meghatározni." (Rorty, 1998, 111–122., 121–122.) Amit állít, azzal sokan egyetértenek, de legalább annyian tagadják, hogy a filozófiára a demokráciában ne lenne szükség, mint például a Harvard University professzora Hilary Putnam, aki szerint a puszta igazságkeresés volt a nyugati kultúra legerősebb hajtómotorja, és nélküle nem tartanánk sem a tudománnyal és a technikával, sem a társadalmi igazság intézményesülésével ott, ahol ma a nyugati féltekén vagyunk.

A trák szolgálólány nevetése

A filozófia történetén végighúzódik a kérdés, hogy mi értelme a filozófiának, egyáltalán nem haszontalanság-e. Mint Platón elbeszéli, már az első filozófust, Thalészt (i. e. 6. sz.) kikacagta a trák szolgálólány. Miközben Thalész a csillagokat figyelte, a kútba esett. Egy vicces és szellemes trák leány gúnyolódott rajta: azt akarja tudni, mi van az égben, de rejtve marad előtte, ami közvetlenül a lábai előtt van. Platón hozzáteszi, sok gyakorlati kérdésben nem a filozófusok a legjobbak, de ha azok a kérdések jönnek, hogy „mi az ember?", „miért vagyunk a világon?", „mit tegyünk?", vagy mitől lesz igazságos egy társadalom, akkor a gyakorlati életben sürgölődők gyorsan kifogynak az érvekből, és eljön a filozófusok órája.

Nem haladhatunk végig a filozófia önértelmezésének történetén, és csak felsorolhatunk néhány területet, ahol ismét szükség lehet a filozófusok véleményére. Az orvosi vagy biológiai etika kérdéseiben valójában nem csak azt kérdezik, hogy mit tegyünk, és mit ne, hanem azt is, hogy milyen felfogásunk van az emberről, milyen embereket akarunk magunk körül, és mi magunk milyen emberek kívánunk lenni. A szervátültetésekkel a halál beállta, az abortuszvitával az élet kezdete alapvetően felfogásbeli és nem szaktudományos kérdés, az érvek felállítása és mérlegelése pedig eredendően publikus gondolkodói, tehát filozófiai feladat. A géntechnológiával fölvetődik a kérdés, hogy milyen élőlényeket szeretnénk létrehozni, és a genetikai beavatkozással nem változik-e meg valami sajátos abban, ami a mai ember biológiai struktúrájának alapja. A demokrácia mint a modern kor elfogadott legjobb társadalmi formája elméletét és az igazságosság összefüggéseit, filozófusok tárták föl, Hobbes, Locke, Kant, Dewey és Rawls, hogy csak néhányat említsünk. A demokrácia alapszövete a kommunikáció, mely a mobilkommunikációval alapvetően változik. Hogy ennek milyen kihatásai lehetnek vagy lesznek a közösségi, társadalmi, nemzetközi és gazdasági életre, azt éppen a Nyíri Kristóf körül szerveződő nemzetközi kutatási program résztvevői kutatják, több kontinensre kiterjedően. Talán senki nem mondott lényegesebbet a diktatúrákból a demokráciába való átmenetről, a központosított uralmi rendszerekből a demokráciába való ki- és átvándorlásról, mint éppen a Budapesti Iskola nemzetközileg is jelentős képviselői, Heller Ágnes és Vajda Mihály. Az intencionális programok vagy intelligens számítógépek megalkotásához elengedhetetlen a fogalmi gondolkodás és ennek a valósághoz, illetve cselekvéshez való viszonyának feltárása. Robert Brandom, Stephen Schiffer, Donald Davidson csak néhány név a sok száz

közül, mint ahogy magyar kontextusban Pléh Csaba, akik a fogalmak, a gondolatok, a valóság alapvető összefüggéseit kutatják. Az ökológiai világkatasztrófaként fenyegető globális felmelegedés első éveiben járva fölmerülhet a világgal való bánásmódunk mint közvetlen gyakorlati-etikai elv kérdése, és itt a filozófusok véleményére igencsak hallgatniuk kellene a törvényhozóknak – amíg nem lesz végérvényesen késő. Ehhez szorosan kapcsolódnak a gazdaságetika kérdései, melyek nem merülhetnek ki jámbor tanácsokban, hogy legyenek erkölcsösek a gazdaság szereplői és az üzletemberek. Ahelyett, hogy erről találgatnánk, a törvényhozóknak határozott törvényeket kellene hozniuk, és azokat betartatni, hogy megelőzhető legyen az egész emberiséget fenyegető klímaváltozás vagy egyéb katasztrófák.

Höffe a filozófia
és a bölcsésztudományok hasznáról

Nemrégiben a Habermas után második legidézettebb német filozófus, Ottfried Höffe állt elő a filozófia, a filozófia és a bölcsészettudományok mint „haszontalan tudomány" alapvető hasznosságáról szóló érvekkel.

Höffe szerint a filozófia négy átfogó terület – az ökonomizálódás, a globalizáció, az európai egységesülés és a tudomány mindent átjáró jelenléte – értelmezésében alapvető szerepet játszhat, és kell játszania. A filozófia Arisztotelész óta az embert mint haszon nélkül tudásra törekvő lényt értelmezte, és ezt az álláspontot védeni kell, mert ennek a korlátozatlan, önmagáért való, a nyugati civilizációban mintegy belső hajtóerővé váló tudás- és felfedezésvágynak köszönhetjük nemcsak Amerika felfedezését, de a tudományok kifejlődését, a modern technológiát és orvostudományt, valamint mindezen javak kerete és sokak szerint újkori feltétele; a modern jóléti demokráciák kialakítását.

A haszont tágabban értve, Höffével szemben vagy inkább a pragmatikusok nyomán kiegészítve, azt is állíthatjuk, hogy maga a tudás is haszon az egyén számára: segíti a világgal és önmagával megküzdeni, és hozzájuttatja ahhoz, amit akar. Mindez igaz az emberi közösségekről és a társadalom egészéről is, ha még használható ez a fogalom. A világról való tág értelmű tudás nem akadálya, hanem éppen feltétele a lehető leghasznosabb életnek – önmagunk és demokratikus közösségünk szempontjából is. A filozófia a szabad kutatás, a szabad feltalálás és felfedezés közege, ráadásul alapvetően filozófiai kérdés nyugati kultúránk alapfogalma, a szabadság – mely egyben minden etika, morál és demokratikus együttélés lehetőségi feltétele is. Teljesen egyetérthetünk Höffével, mikor hangsúlyozza: „ennek a korszaknak nem kevesebb, hanem inkább több filozófiára van szüksége", és természetesen, több bölcsésztudományra, ahogy emellett több helyen érvel. Tudjuk, *hogyan* hozzunk létre ténylegesen működő és nem csak deklaráltan igazságos társadalmat, mely nem csak a javak kortárs elosztásában a lehető legigazságosabb, hanem a jövő generációkkal szemben is az? Ha mindezt jogi vagy ökonómiai kérdésnek tekintjük, akkor a végrehajtás ügyességére redukáljuk azt, amit először meg kellene határoznunk.

A filozófia, mivel nemzeti kultúráktól független, de az egész nyugati emberiség fejlődésével egyidős, a „bölcsésztudományokkal karöltve az egész emberiség kulturális gazdagságát jeleníti meg", és mint ilyen a legátfogóbb közvetítő lehet a globalizáció kultúrákat össze- és közelhozó folyamatában. Segít, hogy megszabaduljuk saját parókiánk, országunk, nyelvünk kizárólagos látókörétől, és megér-

teti velünk más kultúrák más világlátását és igényeit, miközben megtanít saját kultúránk újrafölfedezése mellett annak mások számára való közvetítésére és megértetésére is.

De végső összefüggésben Höffe tanulmánya kimondatlanul – és ez a fő tételem – arra fut ki, hogy azt állítsa: *a Nyugat kétezerötszáz évvel ezelőtt elkezdett programja filozófiai program*. Ki akarjuk magunkat vonni belőle vagy sem, tiltakozunk, hogy nem vagyunk filozófusok, csak élni akarunk, csak tudósok vagy művészek akarunk lenni – vagy nem tiltakozunk. Mindenképpen fogalmakat használunk, melyek kétezerötszáz év tudatosuló és öntudatosuló gondolkodástörténetének eredményei. Társadalomban élünk, mely demokrácia, és az igazságosságot jelölte ki fő értékének: e fogalom értelmezését, tisztítását-csiszolását, megvalósíthatóságának vizsgálatát filozófusok végezték az elmúlt évszázadokban. Höffe nem véletlenül állítja: „Már ezért, a békés egymás mellett éléshez való hozzájárulása miatt, a megfelelő képzés nemcsak polgári *jog,* hanem éppen úgy polgári *kötelesség* is." Ha a filozófia és a bölcsésztudományok művelését, oktatását nem támogatja az Európai Unió és benne a tagországok kiemelt mértékben, akkor Európa nemcsak kulturálisan és civilizatorikusan veszíti el vezető szerepét a világban (kínai, japán és távol-keleti diákok tízezrei tanulnak hazájuk ösztöndíjaival nyugati egyetemeken bölcsésztudományokat, filozófiát, irodalmat, történelmet, antropológiát stb.), de elveszíti példaképszerepét, és a hanyatló birodalmak sorsára jut. Nem mi fogjuk megérteni a más kultúrákat, és velük a sajátunkat, hanem ők fognak bennünket megérteni, értelmezni – mert mi elfelejtünk fogalmainkkal bánni. Ez ugyanis szüntelen aktivitás, értelmezés, újrakezdés, nyelvtanulás, vitatkozás és olvasás. Olyan készségek, amit elsősorban bölcsészkarokon lehet elsajátítani. Nem lehet véletlen, hogy Hans-Georg Gadamer, a német hermeneutikai filozófia nagy alakja rendszeres vendége volt világcégek igazgatói tanácsainak, ahol az értelmezés, a más kultúrák szövegeivel és beállítódásaival való bánásmódról tartott előadásokat. Híresek voltak például a müncheni Siemens központban tartott szemináriumai az értelmezés és a megértés művészetéről.

Ha a Nyugat története filozófiai program, akkor a bölcsésztudományok és a filozófia oktatásának az Európai Unió oktatáspolitikájának középpontjában kell állnia – mert a Nyugat *mint* Nyugat léte függhet tőle. Ugyanez igaz akkor is, ha a Nyugat továbbra is demokráciában akar élni, ha továbbra is erős és példa kíván lenni a világ többi része számára, s továbbra is jólétet szeretne biztosítani a területén élőknek. Ha a mainál jobb, nem felmelegedő, igazságosabb világot akarunk, akkor többet kell *tudatosan és tanultan* beszélgetnünk, hiszen *a demokrácia végtelen beszélgetés*; többet kell gondolkodásunkkal és cselekvéseinkkel, tehát önmagunkkal, törvényhozásunkkal, törvényeink végrehajtásával, kölcsönös és közös fogalomhasználatunkkal törődnünk. Lehet, hogy alapvető tényezőket nem ismerünk a világ alakulásában: de nem tehetünk többet és jobbat, mint hogy Arisztotelész szavaival, végigvizsgáljuk a vitás pontokat, és törekszünk a nehézségek megoldására, hogy *végeredményül megmaradjon az, ami aztán mindenki véleményének megfelel.* Ha erre törekszünk, talán teszünk valamit azért, hogy civilizációnknak ne csak kétezerötszáz éves múltja, de ennél sokkal hosszabb jövője lehessen, és utódaink ne mint a fogalmi-kulturális és természeti forrásokat felemésztő, de mint nekik teret és kibontakozást biztosító generációra gondolhassanak vissza ránk.

Kulcsszavak: *menedzser-beállítódás, filozófia, bölcsésztudományok, természettudományok, etika, az ember mint fogalomhasználó, intencionális programozás, saját fogalmaink ellenőrzése, szemantikai inferencializmus, a nyugati kultúra mint filozófiai kultúra*

IRODALOM

Arisztotelész (1997): *Nikomakhoszi etika*. (fordította Szabó Miklós) Európa, Budapest

Brandom, Robert B. (1994): *Making it Explicit. Reasoning, Representing, and Discursive Commitment.* Harvard University Press, Cambridge, MA.

Brandom, Robert B. (2000): *Articulating Reasons. An Introduction to Inferentialism.* Harvard University Press, Cambridge, MA.

Davidson, Donald (1984): Reality Without Reference. In: *Inquiries into Truth and Interpretation.* Clarendon, Oxford University Press

Davidson, Donald http://www.enc.hu/1enciklopedia/fogalmi/filoz/Davidson.htm

Ellis, Bret Easton (1994): *Amerikai Psycho.* (fordította Bart István) Európa, Budapest

Habermas, Jürgen (1998): *Die postnationale Konstellation*. Suhrkamp, Frankfurt, 152.

Höffe, Ottfried (2007): A haszontalan hasznáról. Magyar Tudomány. 3, 342–353.

Rorty, Richard (1998): A filozófia és a jövő. Megismerés helyett remény. Jelenkor. Pécs. 111–122., 121–122.

Schiffer, Stephen (1972): *Meaning.* Oxford University Press

Schiffer, Stephen (1987): *Remnants of Meaning.* MIT Press

Schiffer, Stephen (2003): *The Things We Mean.* Oxford University Press

BATTHYÁNY LAJOS (1807–1849)

Hermann Róbert
PhD, kirendeltségvezető
Hadtörténeti Intézet és Múzeum Álllandó Bécsi Hadileveltári Kirendeltsége
ukadel@freemail.hu

Batthyány után nem maradt jelentős kéziratos hagyaték. Naplót nem vezetett, emlékiratokat írni nem állt módjában, ismert magánleveleinek száma talán a százat sem éri el, ellentétben Kossuth, Széchenyi, Eötvös vagy Szemere óriási kéziratos hagyatékával. Közeli barátai – az egy Teleki Lászlót kivéve – szinte alig voltak. Elvbarátai többsége is inkább tisztelte, mint szerette. Zárkózott, büszke személyisége sem volt alkalmas arra, hogy barátokat szerezzen. Mártírhalála miatt túlélő kortársai is inkább a tisztelet hangján szóltak róla memoárjaikban, s elhallgatták kritikai megjegyzéseiket.

A főrendi ellenzék szervezője, az egységes ellenzék vezetője

Batthyány Lajos az ország egyik legrégibb és leggazdagabb családjának sarjaként látta meg a napvilágot. A császári-királyi hadseregben szolgált, majd külföldön utazott, s szinte észrevétlenül lépett a hazai politikai élet színterére 1839-ben. Batthyány nem a megyei közgyűléseken szerezte politikai jártasságát: 1831 áprilisa és 1839 júniusa között mindössze három alkalommal jelent meg Vas megye közgyűlésein. Nem tudunk arról sem, hogy különösebben szoros viszonyba került volna Széchenyivel, s nincs adat arról sem, hogy 1834–1836-os pozsonyi tartózkodásai során részt vett-e az országgyűlés ülésein. Horváth Mihály szerint Batthyány – Wesselényihez hasonlóan – a főrendi ellenzék párttá szervezését tűzte ki célul. Retrospektív titkosrendőri jelentések szerint pedig már a következő, 1839–1840. évi országgyűlés előtt tudatosan készült az ellenzéki szerepre.

Az 1840-es évek közepétől már a főrendi ellenzék elismert vezetője volt, aki sokszor Kossuthénál is radikálisabb hangot megütve követelte az ország önrendelkezését. 1844-ben az országgyűlésen elsőként követelte: a birodalom vezetése a kormányzásban a magyar alkotmányosságot vegye politikájának mértékéül, s ne az örökös tartományokkal szemben követett abszolutisztikus módszert próbálja meg *Magyarországon* is érvényesíteni.

Batthyány vezető szerepe ekkor már vitathatatlan volt, s ehhez megfelelő aktivitás is kapcsolódott: több mint kétszáz hosszabb-rövidebb beszédét és hozzászólását regisztrálta a főrendi napló. Az ő háza volt leggyakrabban a főrendi és az alsótáblai ellenzék tanácskozásaink színhelye.

A reformkorban több társadalmi és gazdasági egyesület választotta elnökévé. Az ő szívós munkájának eredménye is volt 1847-ben az Ellenzéki Párt létrehozása, amelynek

aztán elnökévé választották. Kapcsolatot keresett és talált a Habsburg Birodalom többi liberális mozgalmának vezetőivel, az osztrák, a cseh és az olasz ellenzék tagjaival.

Batthyány nemcsak politikai elveit tekintve tartozott a „haladók" közé. Birtokain istállózó állattartást folytatott, az állatállományt külföldi fajtákkal frissítette. 118 holdat ültetett be a selyemhernyó-tenyésztéshez szükséges eperfával, s 450 holdon termesztett cukorrépát, amelyet saját, péterfai cukorgyárában dolgozott fel. Jellemző, hogy egyetlen jelentősebb publikációját is erről a cukorgyárról írta.

Batthyány a nemzetiségi politikában mérsékelt álláspontot képviselt. Az 1847–1848. évi utolsó rendi országgyűlésen a magyar nyelv és nemzetiség ügyében felküldött törvényjavaslat vitájában javasolta, egyenesen ki kell mondani, hogy belügyeikben a horvátok a latin mellett a horvát nyelvet is használhatják.

1848 elején, az itáliai forradalmi mozgalmakról érkező hírek hatására Batthyány és Kossuth úgy látták, a birodalom megrendült külpolitikai helyzetét fel kell használni a reformellenzék programjának megvalósítására. Már február végén arra akarták kérni az uralkodót, hogy „békét szerezzen a kormány, mert erre szükségünk van; ezt másképp nem érheti el, mint ha népeinek alkotmányt ád; és a jó magyar vért ne áldozza fel az olasz szabadság elnyomására". Olyan követelés volt ez, amely egyszerre tükrözte az ellenzék széles külpolitikai látókörét és józanságát. Batthyány és Kossuth tudták, hogy Magyarország szabadsága csak akkor áll biztos alapon, ha az örökös tartományokban is alkotmányos kormányzás folyik, mert a birodalom két felének eltérő érdekei csak azonos politikai rendszer mellett egyeztethetők. Indítványukat ekkor még az ellenzék többsége sem támogatta. Megérzésük helyességét azonban bizonyította, hogy néhány nap múlva, március 1-jén befutott Pozsonyba a párizsi forradalom híre, s ezt követte március 3-án Kossuth történelmi jelentőségű felirati javaslata. Március 13-án Bécsben kitört a forradalom, Metternich kénytelen volt lemondani és elmenekülni, az uralkodó pedig alkotmányt ígérni Ausztria népeinek.

Az 1848. március-áprilisi fordulat

Bécs forradalma kétségkívül a legjobbkor jött a magyar liberális ellenzéknek. A Kossuth beszéde alapján formulázott felirati indítványt ugyanis a felsőtáblán elfektették, s az udvarhű arisztokraták tömegesen utaztak Bécsbe, hogy lehetetlenné tegyék a felsőtábla összehívását. A Batthyány és Kossuth kíméletlen ellenfelének számító Széchenyi még arra is felajánlkozott, hogy teljhatalmú királyi biztosként katonai erővel lép fel a reformellenzék ellen.

A bécsi forradalom azonban megváltoztatta a helyzetet. Március 14-én a főrendek elfogadták Kossuth felirati javaslatát, s másnap országgyűlési küldöttség vitte azt Bécsbe. A küldöttség legfontosabb célja az volt, hogy az uralkodó nevezze ki teljhatalmú helytartóvá István nádort és miniszterelnökké gróf Batthyány Lajost; illetve, hogy tegyen ígéretet az országgyűlésen alkotandó törvénycikkek szentesítésére. A március 17-én kiadott királyi leirat azonban csak István nádor kinevezését tartalmazta, Batthyányét nem, s egyelőre csak arra szólította fel a nádort, hogy a felelős minisztérium hatásköréről szóló törvénycikket terjessze fel. Kossuth és Batthyány azonban rávették a nádort, hogy teljhatalmával élve, nevezze ki miniszterelnökké Batthyányt, s István még azt is elérte, hogy a király jóvá-

hagyja e lépését. Az országgyűlési küldöttség bécsi útjának sikerét a március 15-i pesti forradalomról érkező hírek is elősegítették.

A küldöttség Pozsonyba történt visszatérése után az országgyűlésen óriási munka kezdődött. Néhány hét alatt megszülettek az ország polgári átalakulását formulázó törvények. E munka minél gyorsabb és következetesebb keresztülvitelét elősegítették a pesti és vidéki városok megmozdulásairól érkező hírek, s az olyan álhírek is, mint az, hogy Petőfi, a „nagy nap" vezére negyvenezer kaszás paraszt élén tanyázik a Rákos mezején. A törvénycikkek szentesítése azonban komoly akadályokba ütközött. Bécsben az Államkonferencia tagjai igyekeztek minél szűkebbre szabni a magyar minisztérium hatáskörét. A magyar törvényhozás küldöttségének azonban, részint kitűnő tárgyalási felkészültsége, részint a követeléseit mindig legjobbkor megtámogató tömegmozgalmak révén, a legtöbb lényeges ponton sikerült meghátrálásra bírniuk a másik felet. Április 10-én hivatalba lépett a Batthyány-kormány, s április 11-én az uralkodó szentesítette az országgyűlés által megalkotott harmincegy törvénycikket.

Államjogi szempontból legfontosabb a „független magyar felelős minisztérium alakításáról" szóló III. törvénycikk volt, amely szerint az uralkodó „minden polgári, egyházi, kincstári, katonai és általában minden honvédelmi tárgyakban" kizárólag a független magyar felelős minisztérium útján fogja gyakorolni a végrehajtó hatalmat. Az uralkodói önkénynek gátat szabott az a rendelkezés, amely valamelyik Pest-Budán tartózkodó magyar miniszter ellenjegyzéséhez kötötte az uralkodói rendelkezések érvényességét. A magyar kormány mozgásterét jelentősen megnövelte az, hogy az uralkodó távollétében – és rendszerint ez volt a helyzet, hiszen Bécsben élt – a nádor mint királyi helytartó határozhatott az uralkodói döntések körébe tartozó ügyek nagy részéről. A IV–V. törvénycikk rendelkezett a népképviseleti alapon választandó országgyűlés évenkénti és immár pesti ülésezéséről. A választójog széleskörű kibővítése mellett fontos volt az a rendelkezés, amely szerint az uralkodó csak az előző évi zárszámadás és a következő évi költségvetés elfogadása után oszlathatja fel e testületet. A VI–VII. törvénycikk a Partium (Részek) visszacsatolásáról, valamint Magyarország és Erdély uniójáról rendelkezett.

A feudális rendszer felszámolása szempontjából döntő fontosságúak voltak a közteherviselésről, az úrbéres szolgáltatások, a papi tized, illetve az ősiség eltörléséről szóló törvénycikkek. Ezek a magyar lakosság 90 százalékát érintették, s juttatták polgári tulajdonhoz. A XVIII. törvénycikk – néhány formaságot megkövetelve – érvényesítette a sajtószabadságot. Fontos rendelkezés volt a „bevett" vallások (gyakorlatilag a keresztény egyházak) egyenjogúsításáról és végül a belső rendfenntartó erő, a nemzetőrség létrehozásáról szóló törvénycikk. A törvények által megalkotott rendszer nem volt tökéletes vagy végleges politikai berendezkedés, de lehetővé tette a polgári Magyarország megalkotását.

Az áprilisi törvényekkel olyan polgári állam jött létre, amely rendelkezett az önállóság legfontosabb kellékeivel. A rendkívüli körülmények miatt előbb jött létre a felelős kormány, mint az a parlament, amely ezt a kormányt ellenőrizte.

A Batthyány-kormány működése

Az új kormány – mai kifejezéssel élve – nagykoalíciós típusú testület volt, bár kétségtelenül nem „fedte le" a hazai politikai paletta

egészét. A kormányban döntően a reformkori ellenzéki elit kapott esélyt arra, hogy megvalósítsa elképzeléseit. A kormány tagjai közül a baloldali liberálisokhoz tartozott Kossuth Lajos pénzügyminiszter és Szemere Bertalan belügyminiszter. Deák Ferenc igazságügyi miniszter és Klauzál Gábor földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszter képviselte a mérsékelt liberálisokat. A centralisták táborából jött Eötvös József báró, vallás- és közoktatásügyi miniszter. A közlekedés- és közmunkaügyi miniszter, Széchenyi István gróf pártállását nehéz meghatározni: talán pártok közötti konzervatív-liberálisként jellemezhetnénk. A konzervatívok közül egyedül Esterházy Pál herceg, a király személye mellé rendelt külügyminiszter került a kormányba. Pártonkívüli volt, de jó kapcsolatokat ápolt Batthyányval, Széchenyivel, Kossuthtal és Deákkal a kinevezésekor még Itáliában lévő hadügyminiszter, a tábornokká előléptetett Mészáros Lázár huszárezredes is.

Batthyány miniszterelnökként olyan államférfiúnak bizonyult, aki következetesen képviselte az ország érdekeit a dinasztiával szemben is. Arra törekedett, hogy a Magyarország 1848 tavaszán elért helyzetét megőrizze, s a birodalom két fele közötti vitás kérdéseket oly módon rendezze, hogy a birodalom súlypontja Magyarországra kerüljön át.

A továbbfejlesztéshez és a korrigáláshoz azonban időre és nyugalomra lett volna szükség, s a Batthyány-kormánynak nemigen jutott ki e kettőből. A kormány sikere azon múlt, hogy Béccsel szemben és az országon belül stabilizálni tudja-e helyzetét. Bécsben nemcsak a császári udvar, a birodalmat eddig irányító hivatali és katonai arisztokrácia nem mondott le arról, hogy visszaállítsa Magyarország 1848 előtti alárendelt helyzetét, hanem ezt a célt tűzték maguk elé az egymást meglehetősen gyakran váltó osztrák polgári kormányok is. A külpolitikai körülmények azonban nem nagyon kedveztek e törekvéseknek. Lombardiában a Radetzky tábornagy vezette cs. kir. hadsereg harcban állt az ottani fölkelőkkel s az őket támogató szárd-piemonti királyság reguláris csapataival. Az 1848 tavaszán kibontakozó német egységmozgalom következtében fennállt az a lehetőség, hogy a Habsburg Birodalom német lakosságú tartományai beolvadnak a létrejövő egységes német államba. Ebben az esetben megkezdődhet a birodalom Magyarország-központú átszervezése. E nagymagyar koncepció lényege az volt, hogy nemcsak a birodalom nem német területei kerülnének magyar vezetés alá, hanem az új államalakulat természetes vonzásának köszönhetően a dunai szerb és román fejedelemségek is kapcsolódnának a magyar koronához. Ezért hívták a kormány tagjai 1848 májusában, az újabb bécsi forradalom után Budára az uralkodóházat (sajnos, sikertelenül), s ezért támogatták olyan lelkesen a német egységmozgalmat.

A kormányzat külpolitikai számításai azonban nem váltak be. Az Ausztria nagyhatalmi állásának megmaradását az európai egyensúly szempontjából nélkülözhetetlennek tartó Anglia kormánya nem volt hajlandó érintkezésbe lépni a magyar kormányzattal. A forradalmi Franciaországot lekötötte saját belső helyzetének stabilizálása; a magyarnál fejlettebb társadalmát súlyos belső konfliktusok osztották meg, s ezek végül a júniusi munkásfelkelésben csúcsosodtak ki. Hiába hirdette meg a széplelkű Lamartine külügyminiszter az európai rab nemzetek felszabadítását, a hivatalos francia politika stabilitásra és elismerésre vágyott, s ezért nem volt hajlandó támogatni a mégoly törvényes

magyar kormányzatot sem. A túlzottan sokféle érdeket demokratikusan egyeztetni próbáló frankfurti német parlament munkája sem hozta meg az egységes Németországot. A német egységmozgalom kudarca a porosz és osztrák fennhatóság alatt lévő lengyel területek forradalmi mozgalmainak kudarcát is jelentette. Az olasz felkelők és a szárd-piemonti csapatok július végén súlyos vereségek sorát szenvedték Lombardiában.

A belpolitikai helyzet sem alakult sokkal kedvezőbben. A március-áprilisi időszakban egyes, főleg dunántúli és felvidéki városokban antiszemita zavargásokra került sor. A kormány kemény kézzel lépett fel a hatalmi viszonyok ideiglenes megingását felhasználó törvényhatóságok és csoportok ellen, s április végére sikerült felszámolni e mozgalmaikat. Ezekkel egy időben, s a mezővárosokban részben ezekkel összefüggően, a jobbágyfelszabadítás továbbfejlesztését célzó mozgalmak bontakoztak ki az ország egész területén. Ezeket részben katonai erő alkalmazásával a nyár végére sikerült lecsillapítani. A kormányzat nem egy helyen a statárium eszközéhez is folyamodott, s a rögtönítélő bíróságok halálos ítéleteket is hoztak.

A társadalmi súlyát tekintve sokkal gyengébb munkásság szintén megmozdult, s petíciókkal, tüntetésekkel, sztrájkfenyegetésekkel próbált magasabb munkabért, rövidebb munkaidőt és könnyebb előrejutást kiharcolni magának. Az áprilisi törvények ugyanis nem számolták fel a céhrendszert, s így a mesterlegények mesterré válása előtt továbbra is komoly akadályok álltak. A Klauzál Gábor ipar- és kereskedelemügyi miniszter által június 9-én kibocsátott rendelet a követelések tekintélyes részét teljesítette, így a nyár közepétől már nem kellett újabb munkásmozgalmaktól tartani. A gazdasági válság miatt munka nélkül maradó tömegek egy részét a tavaszi és nyári toborzások szívták fel.

A társadalmi konfliktusok negyedik típusát a nemzetiségek mozgalmai jelentették. Ezekben egyaránt jelentkezett a szociális és a nemzeti elem, s – például a szlovák mozgalom esetében – az antiszemita vonás is felfedezhető volt. E mozgalmak elfojtására a magyar kormányzat már nem rendelkezett elegendő fegyveres erővel, főleg azért, mert a szerb mozgalmat a félfüggetlen Szerbia önkéntesekkel és pénzzel is támogatta, s a katonai Határőrvidék ezredei révén mind a román, mind a szerb, mind a horvát mozgalom komoly fegyveres bázissal rendelkezett.

Az önállóság egyik fontos biztosítéka az önálló pénzügy megteremtése volt, amely Kossuth Lajos pénzügyminiszter nevéhez fűződött. Kossuth szinte teljesen üres államkincstárat vett át 1848. áprilisában, ám csakhamar úrrá lett a helyzeten. Előbb kamatos kincstári utalványok kibocsátásával próbálta stabilizálni az ország pénzügyi helyzetét, majd az önálló bankjegykibocsátás eszközéhez folyamodott. E pénztelenség volt az egyik magyarázata annak, hogy a magyar kormány nem volt hajlandó részt vállalni a csillagászati összegekre rúgó osztrák államadósságból, mondván, hogy az adósságokat az ország megkérdezése nélkül csinálták, s nem reá költötték. Ez a teljesen jogos érv azonban azt is eredményezte, hogy Bécsben a polgári erők is Magyarország eltiprásában kezdték látni a birodalom stabilizálásának egyetlen lehetőségét.

Július 4-én végre összeült az első népképviseleti országgyűlés is, amelyben biztos többsége volt Batthyány kormányának. A korábbinál sokkal kiterjedtebb választójog ellenére (a választók száma négy-ötszörösére növekedett) az országgyűlési képviselők há-

romnegyedét továbbra is nemesek alkották. Ezek a képviselők azonban szinte kivétel nélkül a korábbi reformellenzékhez tartoztak. Alacsony volt a nemzetiségi követek számaránya is, többek között a horvát mozgalmak és a Délvidéken kitört szerb lázadás miatt is.

A népképviseleti országgyűlés legfontosabb feladata az 1848. áprilisi törvények továbbfejlesztése és korrigálása lett volna. A testület azonban augusztus végéig mindössze három törvényt alkotott a kincstári birtokokon eszközlendő magyar telepítésekről, a magyar hadseregről és a bankjegykibocsátásról. E törvényeket az uralkodó nem szentesítette, ám az ország fenyegetett helyzetére való tekintettel az országgyűlés ez utóbbi kettőt 1848 őszén életbe léptette. A trónbeszédre adandó válasz és a magyar hadseregről szóló törvény vitájában kemény összecsapásokra került sor a gyakorlatias álláspontot képviselő kormánytöbbség és a Kossuth által törpe minoritásnak titulált baloldali ellenzék között. A kormány a nemzetiségi mozgalmak lecsillapítása fejében kész volt katonákat adni az itáliai háború befejezésére; a Nyáry Pál és Madarász László vezette ellenzék ezt váltig ellenezte. A katonaállítási törvény vitájában Mészáros hadügyminiszter a kiállítandó újoncokat a cs. kir. hadsereg itthon állomásozó magyar alakulatainak szaporítására kívánta felhasználni. A szakmai szempontból is indokolt javaslatot az ellenzék az önálló magyar katonaság követelésével támadta.

Az önálló hadsereg megteremtése

A Batthyány-kormány 1848 áprilisában úgy került hatalomra, hogy gyakorlatilag nem volt fegyveres ereje. Az 1848. március-áprilisában megalkotott törvénycikkek között nem volt olyan, amely az ország fegyveres erejéről rendelkezett volna. A III. törvénycikk megfogalmazása sem volt elég egyértelmű, hiszen ez határozott formában csak azokat a tárgyakat utalta a magyar kormány hatáskörébe, amelyek korábban a Magyar Királyi Kancellária, a Helytartótanács és a Kamara köréhez tartoztak, vagy „azokhoz tartozniok kellett volna". A törvénycikk további szövege csak általában szólt – a többi között – a minisztériumhoz tartozó „katonai és általában minden honvédelmi" tárgyakról.

A korábbi kormányszékek azonban legfeljebb a Magyarországon állomásozó cs. kir. hadsereg ellátásában, illetve a katonai és polgári hatóságok közötti kapcsolattartásban játszottak szerepet. A katonaság ügyeinek nagy részét a birodalom egész területére kiterjedő rendszerben a főhadparancsnokságok, a Generalkommandók intézték. Ezekről azonban nem intézkedtek az 1848. évi törvénycikkek, ahogy arról sem, hogy mit jelent a magyar katonaság; az országban állomásozó, nagyobbrészt osztrák, lengyel, cseh, morva, ukrán kiegészítésű alakulatokat, vagy pedig az ország területén toborzott és sorozott katonaságot?

E kérdéseket azért is rendezni kellett, mert a főhadparancsnokságokra a XXII. törvénycikk értelmében felállítandó belső rendfenntartó erő, a nemzetőrség felfegyverzésében is fontos feladat várt. E főhadparancsnokságok, köztük a báró Ignaz von Lederer lovassági tábornok által vezetett budai, pedig egyáltalán nem törődtek a kormány utasításaival, mondván, hogy az iránta gyakorlandó engedelmességre nézve még nem kaptak utasítást Bécsből.

Batthyány határozott fellépésének köszönhetően, május 7-én az uralkodó királyi kéziratban utasította a négy magyarországi főhadparancsnokságot; a budait (Magyarország), a temesvárit (Bánság), a péterváradit

(Szlavónia és Szerémség) és a zágrábit (Horvátország) a Batthyány-kormány rendelkezései alá rendelte. A nagyszebeni (Erdély) főhadparancsnokságot csak június 10-én utasította a magyar kormányzat rendeleteinek teljesítésére. E hatóságok engedelmessége azonban igencsak sok kívánnivalót hagyott maga után. Hiszen vezetőik az uralkodó iránti feltétlen hűség és a birodalmi egység gondolatának jegyében nőttek fel, s a rendelkezésük alá tartozó csapatok többsége idegen lévén, ezeket sem fűtötte valami elsöprő lelkesedés a birodalmi egységet – szerintük – veszélyeztető magyar politikusok iránt.

Batthyány ezért is tartotta fontosnak, hogy ezeket az alakulatokat minél előbb kicseréljék a külföldön állomásozó magyar ezredekre. A Galíciában, Csehországban és Ausztriában állomásozó huszár- és gyalogezredek tekintetében még volt némi remény, ám az itáliai hadszíntéren harcoló cs. kir. hadseregben szolgáló alakulatok hazahozataláról azonban szó sem lehetett. Ezt a magyar kormány már csak azért sem erőltethette, mert ezáltal abba a látszatba keveredhetett volna, hogy nem szándékozik teljesíteni a Pragmatica Sanctióból fakadó kölcsönös védelmi kötelezettségét.

A külföldön lévő katonaság hazahozatala lassan haladt, a kormánynak pedig mielőbb fegyveres erőről kellett gondoskodnia. Ezért már április 26-án határozatot hozott egy önálló, tízezer főből álló önkéntes vagy mozgó nemzetőrség létrehozásáról. Az első tíz honvédzászlóalj szervezése május közepén kezdődött meg, s többségük július végétől már a Délvidéken harcolt a szerb fölkelők ellen. Ez a feladat jutott a XXII. törvénycikk értelmében vagyoni cenzus alapján szervezett rendes nemzetőrség egy részének is. A hadszíntérre havi váltásokban vezényelt rendes nemzetőri alakulatok azonban nem váltották, nem is igen válthatták be az alkalmazásukhoz fűzött reményeket. Batthyány augusztus közepén ezért kezdeményezte újabb, vagyoni cenzus nélküli önkéntes mozgó nemzetőri alakulatok szervezését; ezek többsége aztán az ősz folyamán szintén honvédzászlóaljjá alakult át. Ezekből az alkotóelemekből, a cs. kir. hadsereg magyar alakulataiból, honvéd- és önkéntes mozgó nemzetőri zászlóaljakból jött létre az a fegyveres erő, amelynek feladata 1848 őszétől az ország önállóságának megvédése volt.

A horvát kérdés

A horvát–magyar nemzeti konfliktus már 1848 előtt is többször eljutott az egyelőre csak megyegyűlésekre korlátozott tettlegességig. A horvát nemzeti mozgalom újdonsült vezetője, a március 23-án bánná kinevezett Josip Jellačić báró, a bécsi udvari körök embere tudta, hogyan terelje az ország közvéleményét a horvát–magyar fegyveres konfliktus elfogadása felé. Zágrábba érkezése után megszakított minden kapcsolatot Magyarország és Horvátország között. A jobbágyfelszabadítást saját hatáskörében hirdette ki, s úgy tett, mintha az 1848. áprilisi törvények ott nem lennének érvényesek.

Amikor Batthyány május elején Bécsbe érkezett, nem csupán a vitás hadügyi kérdések rendezésére törekedett. Eredményt akart elérni az engedetlen Jellačić ügyében is. Vagy engedelmességre akarta szorítani Jellačićot, vagy királyi biztos kiküldetésével akarta rendezni a magyar–horvát viszonyt. A király május 6-án királyi kéziratban utasította Jellačićot, hogy feltétel nélkül engedelmeskedjen a magyar kormány rendelkezéseinek. Egy másik kéziratban felhatalmazta István nádort, hogy szükség esetén királyi biztost nevezzen

ki Horvátországba az „elkülönözési [önállósági] törekvések" és „hasonló merényletek elnyomására".

Május 11-én a nádor ennek szellemében királyi biztossá nevezte ki a horvát–szlavón területekre Hrabovszky János báró, altábornagyot, pétervárádi főhadparancsnokot. Hrabovszky azonban a rendelkezésére álló elégtelen haderőre hivatkozva nem mert élni megbízatásával, annál is inkább, mert Jellačić kijelentette: fegyverrel fog ellenállni Hrabovszkynak. A nádor egyben engedelmességre szólította fel a bánt, aki erre tiszteletlen hangon válaszolt, s május 20-án az általa létrehozott báni értekezlet útján azt kérte az uralkodótól: hagyja jóvá a magyar kormánytól független horvát közigazgatást.

Közben a magyar kormány – amely előtt már Jellačić május 15-i leveléből ismert volt ez a kívánság – kérte az uralkodót, hogy a bánt mozdítsa el tisztéből. Az innsbrucki tárgyalások azonban kompromisszummal értek véget. Az uralkodó május 29-én Innsbruckba rendelte a bánt, s ezzel egy időben magát Batthyányt is. Jellačić azonban nem engedelmeskedett, pontosabban, június 2-án levélben közölte Ferenc Károly főherceggel, hogy miután június 5-én megnyílik a horvát tartományi gyűlés, nem tud időben érkezni. A levelet a főherceg eltitkolta Batthyány elől, aki megunta a hiábavaló várakozást. A bán engedetlenségére hivatkozva kieszközölte, hogy az uralkodó június 10-én a határőrökhöz intézett szózatban a bánt mind polgári, mind katonai hivatalaiból felfüggessze. Pestre visszatérve aztán közzétette a kéziratot.

Június 10-én a horvát tartományi gyűlés a magyar kormánytól független horvát kormányzatot kért az uralkodótól, s egyben sürgette a magyar pénz-, had- és kereskedelemügyi minisztériumok megszüntetését, s ezek beolvasztását egy központi birodalmi minisztériumba. Ez utóbbi követeléseknek kevés közük volt a horvát nemzeti igényekhez. A határozatot küldöttség vitte Innsbruckba, s maga Jellačić is odautazott. Az uralkodó megdorgálta a küldöttséget, s magát a bánt is, ám az inkább képletes megrovást ellensúlyozta, hogy Jellačićot Ferenc Károly főherceg és felesége, Zsófia főhercegnő igen szívélyesen fogadták. A június 10-i kéziratokról szó sem esett.

Június 10-én, még Batthyány távollétében a magyar kormány úgy határozott, hogy közvetítésre kéri fel a magyar–horvát viszályban a Habsburg-család egyik legnépszerűbb tagját, János főherceget. A június 10-i királyi kézirat közzététele tehát a következetlenség látszatába keverte a magyar felet. Június 15-én János főherceg elfogadta a felkérést, s ezt az uralkodó is megerősítette. A választás egyébiránt nem volt szerencsés: János főherceg Jellačić innsbrucki tartózkodása során olyan kijelentéseket tett, amelyek arra mutattak, hogy rokonszenvez a bán ügyével. A tárgyalásokra némi huzavona után – János főherceg nem igazán óhajtott közvetíteni, de a felelősséget Batthyányra kívánta hárítani – július 28-án vagy 29-én került sor. Jellačić három dolgot követelt: 1. Az önálló magyar pénz-, had- és kereskedelemügy feladását. 2. A horvát nemzeti nyelv használatát a belügyekben. 3. A magyarországi szerb nemzet kívánságainak teljesítését. Batthyány az elsőről nem volt hajlandó tárgyalni, a másik kettővel kapcsolatban pedig valószínűleg kijelentette, hogy ezekben a július 4. óta együttülő magyar országgyűlés az illetékes. Ha a bán továbbra is ragaszkodik az első követeléshez – folytatta – azzal polgárháborút idézhet elő. Mire a bán színpadiasan kijelentette: „egy polgárháború minden rossz legrosszabbja

ugyan, de ő a pártütéssel szemben ettől sem riad vissza." Csupán arra az esetre ígérte magatartása megváltoztatását, ha a Habsburg Birodalom német tartományai beolvadnának az egységes Németországba. (Erre a frankfurti német nemzetgyűlés tárgyalásai során megvolt az esély). Mint mondta, ez esetben inkább a magyar trikolórt részesíti előnyben, mintsem hogy a német birodalmi kormányzó (június 29. óta János főherceg) parancsait kövesse. A tárgyalások egyetlen eredménye az volt, hogy Batthyány és a bán megállapodtak: a feszültségek csökkentése érdekében mindkét fél visszavonja csapatait a Drávától.

A feszültség azonban csak látszólag csökkent, Jellačić folytatta hadseregszervezési tevékenységét, s Horvátország és a horvát határőrvidék mellett kiterjesztette fennhatóságát Szlavóniára, valamint a szlavóniai és szerémségi határőrvidékre is. Hiába ajánlotta fel a magyar kormány Horvátországnak a perszonális uniót, sőt, az augusztus 27-i minisztertanácson elszakadást is, Jellačić ugyanazt követelte, mint Bécs: vagyis az önálló magyar pénz-, had- és kereskedelemügy feladását.

Amíg a birodalom külpolitikai helyzete bizonytalan volt, az udvari körök hajlandóak voltak támogatni a magyar felet. Erre mutatott a június 10-i, a bánt felfüggesztő királyi kézirat. Amint azonban az itáliai hadszíntéren rendeződött a helyzet, nem volt többé szükség a bán visszatartására. A rehabilitáció sem váratott sokáig. Szeptember 4-én az uralkodó visszavonta Jellačić június 10-i felmentését, s kijelentette: elvárja, hogy „az egyetemes monarchia javára, a magyar korona épségének fenntartására s a magyar mellékországok viszonyainak jótékony kifejlődésére működend." Szeptember 11-én aztán a bán közel ötvenezer főnyi sereg élén átlépte a Drávát, s megtámadta Magyarországot.

Az ügyvezető miniszterelnök

Az osztrák kormány már korábban kinyilvánította, hogy kész felmondani semlegességét a magyar–horvát viszályban – természetesen nem a magyar felet támogatandó. Augusztus végén Batthyány és Deák Bécsbe utaztak, hogy tisztába jöjjenek az osztrák kormány szándékaival. A magyar kormány tárgyalási ajánlataira csattanós válasz volt az osztrák kormány által Pestre küldött államirat, amely – többek között – az önálló magyar pénz-, had- és kereskedelemügyi minisztériumok megszüntetését követelte. Kiderült, hogy Bécsben elérkezettnek látják az időt az áprilisi törvények egyoldalú, s ha kell, erőszakos úton történő módosítására is.

Batthyány Bécsből visszatérve, 1848. szeptember 11-én kormányával együtt lemondott, mert úgy látta, hogy Ausztria és Magyarország konfliktusát nem lehet már az áprilisban létrehozott törvényes keretek között megoldani. A miniszterek közül Szemere Bertalan belügyminiszter megtartotta tárcáját, majd Kossuth Lajos pénzügyminiszter is visszaült miniszteri székére. István nádor szintén megkísérelte kezébe kaparintani a végrehajtó hatalom gyeplőjét. Az országgyűlés azonban nem volt hajlandó elfogadni ezt a miniszteri felelősség nélküli, tehát „felelőtlen" kormányzást, mire a nádor visszakozott. Az országgyűlés ezután Kossuthra és Szemerére bízta a végrehajtó hatalom ideiglenes vitelét. Csakhogy e megbízatás érvényesítéséhez szükség lett volna a nádor egyetértésére is, István pedig erre nem volt hajlandó. Kossuth így is elérte azt, hogy a képviselőház határozatot hozott az ötforintos bankjegyek forgalomba hozataláról, és arról, hogy addig is, amíg az uralkodó megerősíti a katonaállítási törvényt, meg kell kezdeni új honvédzászlóaljak kiállítását.

Az alkotmányos válság végül azzal rendeződött, hogy a nádor szeptember 12-én megbízta Batthyányt a végrehajtó hatalom ideiglenes vitelével és az új kormány megalakításával. Batthyány kötelességtudása és elhivatottsága miatt vállalta el az újabb kormány megalakítását, mert úgy látta: a horvát inváziót mindenáron, még a formális törvényesség keretein túllépve is meg kell akadályozni.

Batthyány követelte, hogy az uralkodó parancsoljon megállt Jellačićnak és biztosítson egymillió forint kölcsönt a kiürült magyar pénztárak feltöltésére, mert csak így lehet elejét venni a papírpénz kibocsátásának. Ugyanakkor megkezdte az újabb kormány megalakítását. A szeptember 17-re összeállt miniszteri névsorban az előző kormánynak csupán két tagja, Eötvös József és Mészáros Lázár neve szerepelt. A nagy kérdés az volt, hogy az uralkodó megerősíti-e a felterjesztett miniszteri névsort, s így megadja-e a lehetőséget arra, hogy Magyarország a törvényesség talaján állva szálljon szembe Jellačić betört hadaival. Bár az uralkodó végül nem fogadta el a felterjesztett miniszteri listát, a jelöltek egy része Batthyány segítségére volt a miniszteri ügyek vitelében.

A honvédelem szervezését ügyvezető miniszterelnökként Batthyány irányította tovább. Az uralkodó nem szentesítette a magyar országgyűlés újoncállítási törvényét, ám a magyar parlament ezt határozati úton életbe léptette. Ezért Batthyány megkezdte újabb honvédzászlóaljak szervezését.

A horvát támadás elhárításában különösen fontos szerep jutott az ügyvezető miniszterelnöknek. Már szeptember 16-án figyelmeztette a képviselőket: „ha már életét és egzisztenciáját kénytelen egy nemzet védeni […] akkor én is meg vagyok győződve arról, hogy a legalitás némi tekintetben akadállyá is változik". Ezért felszólította a Házat, fontolja meg, „ha valjon nem érkezett-e még el azon végperc, melyben a nemzet már azon legutolsó s legelszántabb önvédelemre szorul, melynél a törvényességet nem képes, de nem is köteles respektálni".

Batthyány erre a kérdésre önmagában már korábban igennel válaszolt, azaz szerinte ez a végperc már el is érkezett. Ezért rendelte el az újabb honvédtoborzást, majd a honvédújoncok kötelező kiállítását. Ám hadügyi intézkedései nem merültek ki enynyiben.

Szeptember 13-án utasította Csány Lászlót, a drávai hadsereg kormánybiztosát, hogy ha a horvát hadsereget nem tudnák megállítani, vonuljanak vissza Veszprém környékére. Egyben ide rendelte a pápai, váci és szolnoki önkéntes mozgó nemzetőri táborokat, valamint a főváros környékén található egyéb önkéntes alakulatokat. Ugyanezen a napon utasította Mészáros Lázárt, hogy mielőbb vegye be a szenttamási szerb tábort, s az így felszabaduló katonaságot küldje a Dunántúlra. Egyben kérte, hogy tartsa meg miniszteri tárcáját, s vegyen részt az új kormányban is. (Mészáros erre szeptember 15-én igennel válaszolt.) Szintén ezen a napon hirdetett népfelkelést a Dunántúlon.

Miután arról értesült, hogy Teleki Ádám vezérőrnagy, a drávai hadtest parancsnoka kijelentette, hogy a kormány lemondása után nincs törvényes hatóság az országban, s ezért ő nem hajlandó Jellačićcsal szembeszállni, Batthyány szeptember 15-én utasította, hogy ha nem vállalja az ellenállást, adja át a parancsnokságot annak, aki hajlandó erre. A fenyegető válság elkerülése érdekében Batthyány beszélte rá István nádort, hogy mint az ország főkapitánya, vállalja el a dunántúli hadsereg fővezérségét. Szeptember

15-én elrendelte azt is, hogy a nem magyarországi kiegészítésű, megbízhatatlan cs. kir. alakulatok hagyják el az országot, s ezen a napon nemzetőrséget rendelt a komáromi erődbe.

Szeptember 15. és 26. között több mint harminc képviselőt, al- és főispánt nevezett ki kormánybiztossá. Ezek feladata a honvédtoborzás, majd újoncozás, a népfelkelés szervezése, illetve a horvát hadsereggel szembeni védelmi intézkedések megtétele volt. Többen, így Perczel Mór és Sillye Gábor szabadcsapatszervezési megbízást kaptak.

Szeptember 16-án a veszprémi táborba rendelte a fővárosban található sorezredi alakulatokat. Ugyanezen a napon igazoló jelentést kért Friedrich Wilhelm Mertz altábornagytól, a komáromi vár parancsnokától, mert az az előző napon megpróbálta becsempészni Komáromba a nem magyar legénységű 12. (Vilmos) gyalogezred egyik zászlóalját. Szeptember 17-én intézkedett Székesfehérvár elsáncolásáról, s újabb huszáralakulatokat vezényelt a dunántúli haderőhöz. Mind 16-án, mind 17-én, majd 19-én is sürgette Mészárost, hogy támadja meg a szerbeket, s aztán küldjön erősítéseket a Dunántúlra. Szeptember 18-án részletes utasítást adott ki a népfelkelés alkalmazásáról. Ugyanezen a napon intézkedett, hogy kezdjék meg Buda elsáncolását, s a pesti Újépületben található tüzérségi szereket vigyék a budai, illetve a komáromi várba. Szintén ezen a napon egy üteget rendelt Dunaföldvárra, a horvátok esetleges átkelési kísérletének elhárítására.

Roth és Philippovich szlavóniai hadosztályának 1848. szeptember 21-i drávai átkelése után attól lehetett tartani, hogy ez a sereg – esetleg Jellačiccsal egyesülve – megpróbál átkelni a Dunán, s a Duna-Tisza közén közelíti meg a magyar fővárost. Ezért Batthyány szeptember 23-án népfelkelést rendelt el a Duna bal partján. Ugyanezen a napon a fővárosba rendelte Görgei Artúr őrnagy Szolnokon lévő önkéntes mozgó nemzetőri táborát, majd 24-én Görgeit nevezte ki a Csepel-sziget parancsnokává, az elkövetkező napokban kiadott utasításaiban pedig parancsnoksága alá rendelte a Duna menti népfelkelés erőit, s újabb alakulatokkal erősítette meg seregét. Ugyancsak a horvátok dunai átkelésének megakadályozását szolgálta a Mészáros hadigőzösnek az Ercsi és Paks közötti Duna-szakaszra rendelése.

Szeptember 24-én megparancsolta a budai főhadparancsnokságnak, hogy a Komáromban szolgáló azon sorezredi tiszteket, akik nem akarnak Jellačić ellen harcolni, távolíttassa el a várból. Egyben megkérdezte Majthényi István alezredest, a Komáromban lévő magyar nemzetőri csapatok parancsnokát, hogy Pest feladása esetén Komárom be tudja-e fogadni a pesti helyőrséget. Szeptember 26-án utasította Majthényit, hogy ameddig Mertz és tisztjei vállalják a Jellačić elleni harcot, megmaradhatnak a várban, ugyanakkor Majthényi tegyen meg mindent a vár biztonsága érdekében. Ezt szolgálta a Komárom és Pozsony városokhoz kiadott azon rendelkezés, hogy tartóztassák fel a Bécs felől esetleg hajón érkező ellenséges szállítmányokat és csapatokat.

Batthyány szeptember 27-én kapta az értesítést Lamberg főparancsnoki kinevezéséről és a nádor lemondásáról. Mivel a levelet úgy értelmezte, hogy Lamberg a magyar táborba utazik, aznap délután maga is Martonvásárra ment. Szeptember 28-án délelőtt értesült arról, hogy a képviselőház távollétében törvénytelennek nyilvánította Lamberg kiküldetését, s megtiltotta a neki való engedelmeskedést. Délután részt vett a sukorói

templomban tartott haditanácson, amelyen az országgyűlés küldöttei ki akarták hirdetni a Lamberg küldetését törvénytelennek nyilvánító országgyűlési határozatot. Batthyány ezt ellenezte. Ugyanakkor ő volt az, aki rávette Móga János altábornagyot, fővezért, és a tisztikart arra, hogy ha Jellačić nem engedelmeskedne Lambergnek, s folytatná előnyomulását a magyar főváros felé, akkor a magyar hadsereg visszaveri a támadást. Az est folyamán értesült Lamberg meggyilkolásáról, és 29-én éjjel átment Jellačić táborába, hogy megpróbálja őt lebeszélni a támadásról. Jellačić erre nem volt hajlandó, mire Batthyány reményt vesztve utazott Bécsbe, ahol október 2-án beadta lemondását.

Október 5-én elhagyta a császárvárost, és Sopronba ment. Október 10-én csatlakozott a Jellačić Horvátországba hazaküldött csapatai, Todorović vezérőrnagy mellékoszlopa ellen induló vasi mozgósított nemzetőrség táborához, ám 11-én Hegyfalunál leesett lováról, és kificamította a kezét.

Batthyány tehát nem harcolt fegyverrel Jellačić csapatai ellen, mégis van abban valami szimbolikus, hogy egy hónappal a kormány lemondása és a horvát betörés után a miniszterelnök akár köznemzetőrként is mindent megtett volna annak érdekében, hogy „Honunkat dúló ellenségeinknek minden lépteit nehezítsük". Ez a tábori intermezzo volt aztán Batthyány pörében a meglehetősen gyöngécske alapja annak a vádpontnak, hogy a gróf, mint kilépett cs. kir. tiszt, megszegte a kilépéskor tett esküjét, mert hiszen cs. kir. csapatok ellen fogott fegyvert. Október 3. óta ugyanis Jellačić volt Magyarország teljhatalmú politikai és katonai kormányzója, s csapatai – még ha szedett-vedett csürhéről volt is szó ez esetben – őfelsége hű katonáinak minősültek.

Tényszerűen tehát ez a vád nem állta meg a helyét. Ugyanakkor tény, hogy Batthyány a honvédség és az önkéntes mozgó nemzetőrség létrehozásával, a honvéd újoncozás beindításával, 1848. szeptemberi honvédelmi intézkedéseivel gyakorlatilag megteremtette azt a honvéd hadsereget, amelynek feladata immáron az ország 1848 áprilisában nyert önállóságának megvédelmezése volt. Tudjuk, ez a hadsereg alig másfél évet ért meg. Ám az ellátási problémák ellenére vereségét nem a forradalmi tábor belső gyengesége okozta, mint annyi más európai országban, hanem a több mint kétszeres túlerő. Működésével bebizonyította, hogy a reformkor nem csupán a magyar politikai gondolkodás, hanem a gazdasági gyarapodás időszaka is volt. Hiszen a külső utánpótlástól elvágott országot a birodalom többi, fejlettebb területeinek gazdasági forrásait hasznosító abszolutisztikus kormányzat hadserege önerőből képtelen volt legyőzni. S abban, hogy ez így történt, elévülhetetlen érdemei voltak Batthyánynak.

A lemondástól a mártírhalálig

Batthyány rövidesen lemondott képviselőségéről, december elején azonban a sárvári kerületben újjáválasztották. December 31-én részt vett az országgyűlés zárt, majd nyílt ülésén, s ő javasolta, hogy küldjenek békekövetséget Windisch-Grätz herceg, tábornagyhoz, a cs. kir. hadsereg fővezéréhez. Ő maga is ott volt a küldöttség soraiban, azonban a herceg őt nem volt hajlandó fogadni. Ezután Deák Ferenc, a küldöttség tagja arra szólította fel, hogy meneküljön, mire Batthyány csak ennyit mondott: „Néhány hitvány év miatt csak nem leszek szökevény."

A bicskei főhadiszálláson már ekkor szóba került, hogy Batthyányt le kellene tartóztatni. Miután a cs. kir. csapatok elfog-

lalták a fővárost, 1849. január 8-án Windisch-Grätz utasítására letartóztatták, majd perbe fogták Batthyányt. A per során olyan cselekedeteket róttak terhére, amelyekért az érvényes magyar törvények alapján nem ítélhették volna el, ám az eljárás alapjául az osztrák katonai perrendtartás szolgált. Az ő pere volt az egyetlen, amelyben az 1848. október 3. előtti cselekedetek képezték a vádak legfőbb alapját.

A per célja elsősorban az volt, hogy Batthyányra rábizonyítsák a bécsi forradalomban való bűnrészességet. A vádirat első változatában vádként szerepelt a külhatalmakkal (Franciaország, frankfurti parlament) történő kapcsolatfelvétel, a horvátokkal és az osztrák kormánnyal történő megegyezés elmulasztása, reguláris cs. kir. csapatoknak zászlójuktól való elbocsátása, az uralkodói jóváhagyás nélküli, 1848. szeptemberi honvédújoncozás és papírpénzkibocsátás, valamint a Jellačić elleni népfelkelés szervezése; a Batthyány lemondása utáni időszakból a cs. kir. csapatokkal szembeni ellenállás és a törvénytelennek tekintett országgyűlésre való visszatérés.

A vádak képtelenségét az adta, hogy többségük az 1848. október 3-i manifesztum kibocsátása előtti időszakra esett; illetve hogy Batthyány ténylegesen nem szállt szembe Jellačić hazavonuló – hordaszerű – cs. kir. csapataival, hiszen október 11-én balesetet szenvedett. Februárra kiderült, hogy Bécsben nem találtak érdemi dokumentumot, ami Batthyány bűnösségét igazolná az 1848. október 6-i bécsi forradalom kirobbantásában. A Leuzendorf hadbíró által 1849 április–májusában végzett újabb kutatások sem jártak eredménnyel. Ugyanakkor valószínűsíthető, hogy Schwarzenberg miniszterelnök érzékeltette vele: az ügy politikai szempontból nagy fontosságú. A hadbíró június 13-i előterjesztésében kifejtette, hogy Batthyány ellen az október 3. előtti vádak ügyében a hadbíróság nem illetékes; ám a katonai fellebbviteli törvényszék úgy határozott, hogy a Batthyány elleni vádakat egyetlen eljárás keretében, csak a főbb pontokra szorítkozva kell vizsgálni, hiszen a vádlott tevékenysége összefüggő egészet alkot. Június 24-én pedig az osztrák minisztertanács arra a kérdésre, hogy ha Batthyányt esetleg halálra ítélnék, végrehajtsák-e az ítéletet, úgy döntött, hogy a főbűnösöknek el kell nyerniük büntetésüket.

Batthyány védekezését nagyban megnehezítette az a tény, hogy a cs. kir. hatóságok nem voltak hajlandók szabadlábra helyezni; nem egyeztek bele abba, hogy védelmét Deák Ferenc lássa el; s megakadályozták István nádor tanúságtételét is. A volt miniszterelnököt előbb Budán, majd – a főváros kiürítése után – Olmützben hallgatták ki. Batthyány jól és szellemesen védekezett, s azt bizonygatta, hogy az ország veszélyeztetett helyzetében nemigen cselekedhetett másként; s hogy ő, mint miniszterelnök, köteles volt az áprilisi törvények értelmében eljárni.

A hadbíró augusztus 29-ére készült el a vádirattal. Eszerint Batthyány a bankjegykibocsátással, a szentesítés nélküli újoncállítással és a külhatalmakkal történő kapcsolatfelvétellel beavatkozott a felségjogokba. Vádolta még a horvátokkal való kiegyezés elmulasztásával, valamint azzal, hogy nem akadályozta meg minisztertársainak Béccsel szemben ellenséges intézkedéseit. Miniszterelnöki lemondása után bűnösnek mondta az október 6-i forradalom előidézésében játszott szerepe, a Vas megyei népfelkelésben való részvétele, az október 15. előtt Bezerédj Istvánhoz intézett hegyfalvi levél felségsértő kitételei, valamint az országgyűlésre való visszatérése

miatt. A hadbíró szerint ezek a cselekedetek önmagukban, de még inkább összefüggésükben kimerítik a felségárulás fogalmát. Ezért a hadbíróság Batthyányt augusztus 30-án az ő előterjesztésére felségárulásért egyhangúlag teljes vagyonelkobzásra és kötél általi halálra ítélte. Ugyanezen a napon viszont a hadbíró rendkívül jól megindokolt kegyelmi kérvényt terjesztett elő, amelyet a hadbíróság hasonlóan egyöntetűen támogatott. Mindezek alapján valószínűsíthető, hogy Bécsben közölték Leuzendorffal: Batthyány elítélése politikai szükségszerűség, ugyanakkor a súlyos ítéletet uralkodói kegyelem fogja követni.

Az osztrák minisztertanács 1849. augusztus 27-i határozata alapján erre meg is lett volna a lehetőség: ennek értelmében ugyanis a halálos ítéleteket *végrehajtás előtt* jóváhagyásra fel kellett volna terjeszteni Bécsbe. Azonban I. Ferenc József császár augusztus 29-én arra utasította Haynau táborszernagyot, a magyarországi cs. kir. csapatok parancsnokát, hogy a halálos ítéletek végrehajtásának tényéről *utólag* tegyen jelentést, s augusztus 31-én az osztrák minisztertanács is ilyen értelmű határozatot hozott. Ennek következtében Haynau pozíciója megerősödött, s azt is elérte, hogy az Olmützben raboskodó Batthyányt és fogolytársait szállítsák Pestre. Schwarzenberg örömmel láthatta, hogy így a politikai vezetés, s maga a császár is mentesül Batthyány elítéltetésének ódiumától. Haynaunak pedig esze ágában sem volt megkegyelmezni. Október 3-án elrendelte az ítélet késedelem nélküli végrehajtását, majd úgy módosította, hogy az ítéletet október 6-án – az előző évi bécsi forradalom és Latour cs. kir. hadügyminiszter halála első évfordulóján – hajtsák végre.

Batthyány nem félt a haláltól, de az akasztást megalázónak tartotta. Ezért a felesége által becsempészett tőrrel a kivégzés előtti éjszakán felmetszette nyaki ütőereit. Ám a tőr nem volt elég hosszú és elég éles; Batthyány csupán súlyos vérveszteséget szenvedett, de életben maradt. A pest-budai katonai kerület parancsnoka, Johann Kempen von Fichtenstamm altábornagy tudta, hogy Batthyány felakasztása ilyen körülmények között lehetetlen, de az ítélet végrehajtását sem akarta elhalasztani. Ezért úgy döntött, hogy agyonlöveti Batthyányt. A grófot, aki a súlyos vérveszteségtől még mindig tántorgott, ketten kísérték. A kivégzőosztag előtt fél térdre ereszkedett. „Éljen a haza! Allez Jäger! (Rajta, vadászok)" – kiáltotta, mielőtt eldördültek a lövések. Személyében Magyarország egyik legnagyobb formátumú politikusa esett az abszolutizmus bosszúhadjáratának áldozatául.

Kulcsszavak: *reformkor, 1848, forradalom, szabadságharc, független felelős kormány, külpolitika, hadseregszervezés, nemzetőrség, honvédség, megtorlás*

A NEMZETKÖZI HELIOFIZIKAI ÉV

Kecskeméty Károly
a fizikai tudomány kandidátusa
MTA KFKI Részecske- és Magfizikai Kutató Intézete, Budapest
kecske@rmki.kfki.hu

Az ENSZ a 2007 márciusa és 2009 februárja közötti időszakot Nemzetközi Heliofizikai Évvé (International Heliophysical Year – IHY) nyilvánította. A száraz hír mögött az egész világunkra kiterjedő összefogás rejlik: egy új, interdiszciplináris tudomány, a heliofizika kibontakozását és annak széles körű megismertetését jelenti. Célja a Napon, Földön és a helioszférában uralkodó univerzális heliofizikai folyamatokra vonatkozó tudásunk fejlesztése, a Nemzetközi Geofizikai Év (IGY) 50. évfordulóján az IGY hagyományainak folytatása, emellett az űr- és földtudományok szépségének és fontosságának minél szélesebb körű megismertetése és népszerűsítése (internetoldal: http://ihy2007.org). A heliofizika nem korlátozódik a Nap fizikájára, hanem az egész helioszférával foglalkozó tudomány, amelyet a geofizika – a Föld és a bolygónk körüli térrész fizikája – analógiájára alkottak meg (részletesebb magyar nyelvű ismertetés: Kálmán, 2006). A helioszféra a Naprendszernek azt a részét jelöli, amelyet a Napból kiáramló forró plazma, a napszél kitölt. Csak nemrég, 2004 decemberében haladt át a Voyager–1 űrszonda a napszél megállását jelző terminációs lökéshullámon, azóta tudjuk, hogy e tartomány mérete kb. 200 csillagászati egység (1 Cs. E. = 150 millió km, az átlagos Nap–Föld távolság) *(1. ábra).*

Az IHY előzményei

Az előzmények között magyar vonatkozást is találunk. 1875 januárjában a bécsi Tudományos Akadémián az akkorra már komoly hírnévre szert tett sarkutazó, a monarchia flottájának sorhajóhadnagya, Carl Weyprecht (1838–1881) javaslatot tett az Északi-sark összehangolt vizsgálatára. Elképzelése az volt, hogy a meteorológia és geofizika alapproblémáinak megoldását a sarkoknál kell keresni. Bár ő ezt már nem érhette meg, 1882–83-ban nagy sikerrel tartották meg a Nemzetközi Poláris Évet (International Polar Year – IPY), amelyben tizenkét ország összefogásával tizenöt expedíciót indítottak, meteorológiai és mágneses megfigyeléseket végezve. Egyik legfontosabb eredményként fény derült a sarki fény ovális szerkezetére és dinamikájára. Az ötven évvel későbbi második IPY során negyven ország részvételével már az Antarktiszra is kiterjedt meteorológiai, mágneses, atmoszféra- és ionoszféramegfigyeléseket végeztek nemzetközi sarki megfigyelő hálózat létrehozásával. Huszonöt évvel később a Nemzetközi Geofizikai Év (IGY) hatvannégy országból több mint hatvanezer kutató közreműködésével haditechnológiák – rakéta és radar, az első műholdak – alkalmazása révén átütő sikert hozott. Sokan emlékeznek

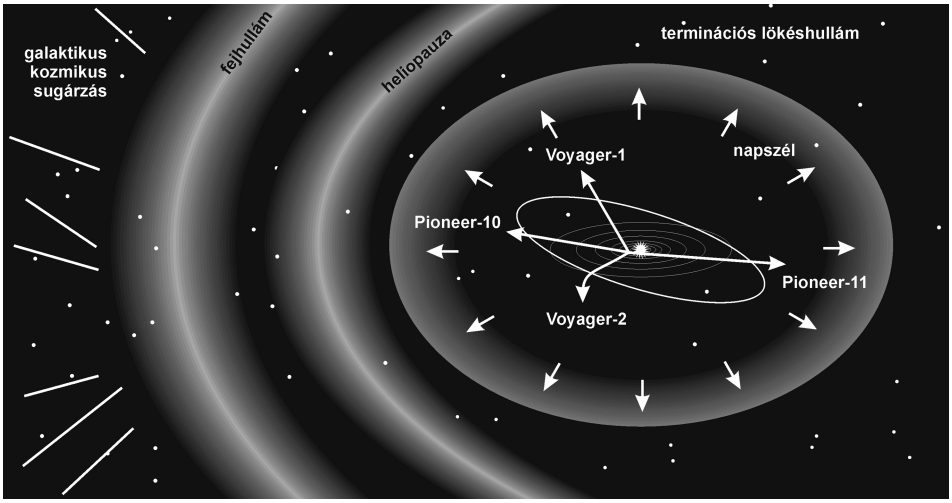

1. ábra • A helioszféra és a legtávolabbi űrszondák (http://solarsystem.nasa.gov)

még a rádió híradásaira, a szabályos és különleges világnapokra, utóbbiak az erős flereket (napkitöréseket) jelezték, amelyeket obszervatóriumok átfogó hálózatával figyeltek meg. Az első műholdak fedezték fel a James Van Allenről elnevezett, Föld körüli sugárzási öveket, ekkor hozták létre műszerek átfogó hálózatait mágneses, kozmikus sugárzási, csillagászati vizsgálatokra, amelyekkel globális háromdimenziós szinoptikus adatokhoz jutottak. Új koncepciók születtek, mint a magnetoszféra, a szubviharok. Az IGY napfoltmaximum idejére esett, ezért a következő minimum idején, 1964–1965-ben megrendezték a Nyugodt Nap Nemzetközi Évét, ezt követte 1979–1981-ben a Nap Maximum Év. Az űreszközök további fejlődése hatalmas lépésekkel vitte előre a helioszféra megismerését, a Napra és a Nap–Föld kapcsolatra vonatkozó tudásunkat az 1995-ben felbocsátott SOHO napmegfigyelő obszervatórium eredményei szinte forradalmasították *(2. ábra).*

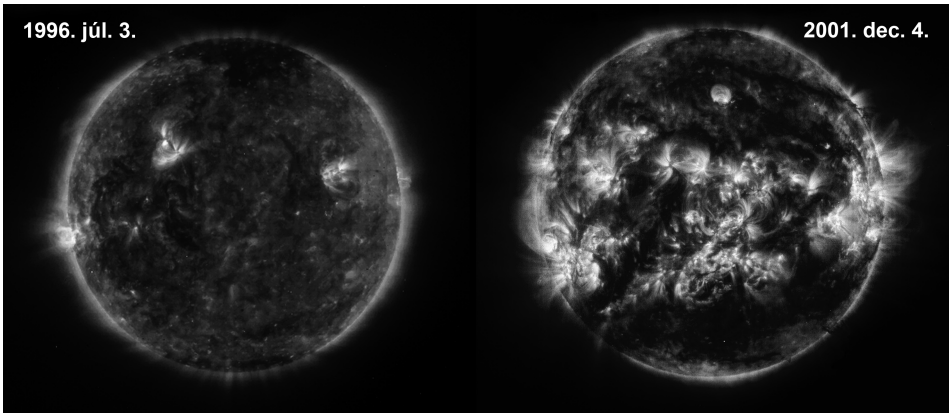

2. ábra • Napaktivitási minimum és maximum a SOHO ultraibolya felvételein (http://sohowww.estec.esa.nl/)

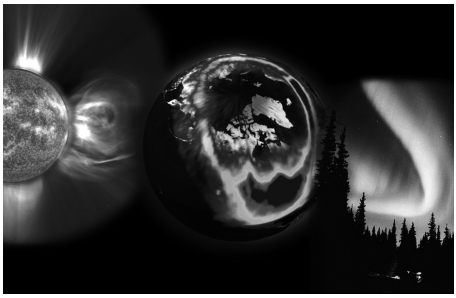

3. ábra • Űridőjárás: koronakitörés és sarki fény (Steele Hill/NASA)

Napaktivitás és a napszél

A heliofizika alapját a naptevékenység folyamatai jelentik. Az aktivitás legrégebben ismert, szabad szemmel is látható jelei, a napfoltok és ezek számának átlagosan tizenegy éves, nagyjából periodikus változása évszázadok óta ismert, de a földi hatások nem ezekre, hanem az 1859-ben felfedezett flerekre és a csak 1971 óta ismert koronakitörésekre vezethetők vissza. A napfoltok nemcsak a környezetüknél hidegebb és ennek folytán sötétebb területek, hanem intenzív mágneses aktivitás színterei, melyekben erős mágneses terek akadályozzák az energia feláramlását a forró, mélyebb tartományokból a felszínre. A Nap légkörében a fotoszférától felfelé haladva a hőmérséklet rohamosan emelkedik, a koronában mintegy 2 millió fokot ér el. E rendkívül magas hőmérséklet eredetére még csak hipotézisek léteznek, talán az egész Nap felszínét behálózó mágneses terekben létrejövő erővonal-átkötődésekkel magyarázható. A forró korona nem is stabil, külső részeiből a plazma kifelé áramlik, és rövidesen szuperszonikus sebességet ér el, ez a *napszél*. Az első űrszondák mérései derítettek fényt a napszél létezésére, és arra, hogy ez a közeg közvetíti a Föld felé a napaktivitást. A Nap egyenlítője körüli övből lassú (300–500 km/s), a sarki területekről gyors (~800 km/s) napszél áramlik kifelé. A napszél közvetlen forrásaira sincs még végleges magyarázat, a kétféle sebességű napszelet feltehetően más-más mechanizmus gyorsítja fel. A gyors napszél esetében leginkább elfogadhatónak a SOHO által megfigyelt, a *koronalyukak* (a napkorona sötétebb és hidegebb, nagy kiterjedésű tartományai) nyitott mágneses erővonalai által alkotott tölcsérek tűnnek, amelyekbe a körülöttük lévő mágneses hurkok plazmája áramlik befelé. Ezek azonban még csak 10 km/s körüli sebességre képesek gyorsítani a plazmát. Eugene Parker vette észre 1958-ban, hogy a gravitáció olyan hatást gyakorol a plazmaáramlásra, mint a hidrodinamikában ismert Laval-fúvóka, ennek köszönhető a további gyorsítás 300 és 800 km/s közötti sebességre. A napszélplazma igen jó vezetőképessége miatt magával viszi a mágneses teret, amely így arkhimédeszi spirális alakot vesz fel.

A *flerek* a Nap kromoszférájában és koronájában napfoltcsoportok környezetében végbemenő hatalmas kitörések, melyek során a plazma több tízmillió fokra forrósodik. A jelenség oka instabil mágneses elrendeződés kialakulása, melyben az ellenkező irányú erős mágneses mezők átkötődésével kialakuló elektromos tér néhány perc alatt közel fénysebességre képes gyorsítani az elektronokat és ionokat, emellett intenzív elektromágneses sugárzást bocsát ki a rádióhullámoktól kezdve egészen gammasugárzásig. Energia- és gyakorisági spektrumuk igen széles, a legnagyobbak néhányszor fordulnak elő egy napciklusban, az észlelhető legkisebb nano- és pikoflerek gyakorlatilag folyamatosan jelennek meg. A felgyorsított töltött részecskék néhány órától néhány napig terjedő időtartamú szoláris nagyenergiájú részecskeeseményeket (SEP) keltenek, amikor a néhány

megaelektronvolt energiájú protonok fluxusa négy-öt nagyságrenddel is megemelkedhet. A *koronakitörések* (coronal mass ejection, CME) a Naprendszer legnagyobb összefüggő alakzatai, ugyancsak aktív területekről kiinduló, több milliárd tonnányi anyagot tartalmazó plazmabuborékok. Bennük az aktív területek fölötti mágneses fluxuscsövek felemelkednek, a belső mágneses nyomás hatására hatalmasra felfúvódnak, és radiális irányban kirepülnek. Napfoltminimum idején kb. hetente egy, maximumban viszont naponta 2-3 is elhagyja a Napot változatos, 100–2500 km/s közötti sebességgel. Gyakran kapcsolódnak flerekhez, de a közöttük levő összefüggés még nem tisztázott. A bolygóközi térben terjedve tovább gyorsítják a töltött részecskéket, a legnagyobb SEP-eket a koronakitörések okozzák. A Föld szempontjából a felénk irányuló, ún. haló-CME-k a legfontosabbak, általában a kitöréstől számított 1-3 napon belül érik el a Földet. A SOHO felvételein ezek a Napot körülvevő halvány halóként rajzolódnak ki, felénk irányuló sebességüket azonban nem tudjuk mérni *(3. ábra).* A 2006. október 25-én felbocsátott STEREO űrszondapár alapvető célja éppen az, hogy a Föld felé irányuló koronakitöréseket két oldalról, sztereoszkopikusan lehessen megfigyelni, a Nap–Föld irányú sebességkomponens mérésével pedig a Földhöz való megérkezés időpontját sokkal pontosabban megjósolni. A STEREO-A 2006. december 4-én, B jelzésű párja pedig 2007. január 22-én állt Nap körüli pályára, és eddig minden műszer jól működik rajtuk. Évente mintegy 22 fokkal mozognak előre, illetve hátra a Földhöz rögzített koordináta-rendszerben, így nagyjából fél év elteltével már reálissá válik a koronakitörések terjedésének rekonstruálása *(4. ábra).*

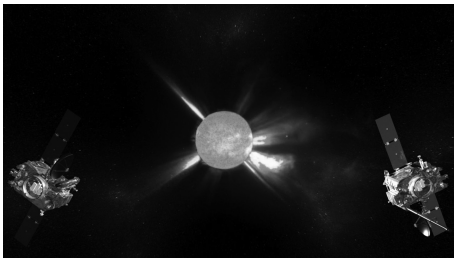

4. ábra • A STEREO űrszondapáros (NASA)

Űridőjárás, földi hatások

Az elmúlt években egyre pontosabb ismereteket szereztünk a naptevékenységnek a Föld magnetoszférájára, azon keresztül az ionoszférára és a légkörre, ennek révén pedig bolygónk felszínére gyakorolt hatásáról. Maga a napfoltok számával jellemzett naptevékenység a hosszabb időre visszanyúló megfigyelések szerint befolyásolja a Föld éghajlatát is: az átlagnál hosszabb napciklusok során az átlaghőmérséklet magasabb az extrém alacsony napaktivitási periódusokban – mint a XVII. századi ún. Maunder-minimum idején Európában szokatlanul kemény telek voltak. Az űrkorszak beköszöntével egyértelműek lettek a naptevékenység rövid távú hatásai is: az űrtevékenységet, a légköri repülést, a műholdas kommunikációt és helyzetmeghatározást, a távközlést, valamint az energiaszolgáltató hálózatok működését is mind komolyan befolyásolja. A napszél aktuális állapotát jellemző űrbeli körülményekre, amelyek hatással vannak a Földre, a technológiai rendszerekre, megalkották az *űridőjárás* fogalmát. Az űridőjárást a napszél sebességében és sűrűségében, valamint a plazma mágneses terében bekövetkezett változások alakítják, melyek alapvetően a Napon végbemenő jelenségek következményei. Ez utóbbiak a flerek, a koronakitörések és az

általuk keltett lökéshullámok, amelyek a flerekkel együtt hatalmas energiákra gyorsítják a töltött részecskéket. A földi hatások körébe tartoznak a geomágneses viharok és szubviharok, a sarki fény, a geomágnesesen indukált földfelszíni áramok. A nagyenergiájú töltött részecskék viharai veszélyeztetik a Föld mágneses és atmoszferikus védőpajzsán kívülre merészkedő űrhajósokat, de magukat az űrszondák érzékeny elektronikus berendezéseit is. Kisebb mértékben, de a nagy magasságban haladó repülőgépek utasai is sugárterhelésnek vannak kitéve, illetve például a földi globális helymeghatározásra szolgáló műszerek pontatlan adatokat szolgáltathatnak. A földmágneses tér hirtelen változásai hatalmas áramokat indukálnak nemcsak a földben, de az elektromos vezetékhálózatokban is, olykor túlterhelést és kiesést okozva.

Tudományos célok

Az IHY tudományos célja a helioszférában uralkodó univerzális folyamatok minél több szempontból való megfigyelése, analízise és modellezése. Az ehhez kapcsolódó tudományágak magukban foglalják a Nap, a bolygó-magnetoszférák, a helioszféra és kozmikus sugárzás fizikáját, a bolygók ionoszféráját, termoszféráját és mezoszféráját, a bolygók éghajlatát, és ide tartozik a heliobiológia is. A sokféle tudományos tevékenységet koordinált kutatási programokba szervezik, eddig hatvanöt programjavaslatot nyújtottak be, de ez a kör folyamatosan bővül. Az univerzális folyamatokat az alábbi öt fő témába sorolták.

1.) A mágneses struktúrák és tranziensek keletkezése és fejlődése. Ilyen struktúrák a mágneses fluxuscsövek, áramrétegek, sejtszerkezetek, turbulencia, flerek, CME-k, a magnetoszférák szubviharai. Ez a téma magában foglalja a bolygó-magnetoszférák összehasonlító vizsgálatait.
2.) Energiátadási és csatolási folyamatok: hirtelen energiafelszabadulás, mágneses erővonalak átkötődése, hullám–részecske kölcsönhatás, gyorsítási mechanizmusok, töltésátadás, ionizáció és rekombináció, magneto-hidrodinamikai instabilitások. Az összehasonlító vizsgálatok segítenek a bolygók körüli plazmafolyamatok, például a sarki fény megértésében.
3.) Áramlások és cirkulációk: nyírások, örvények, kiáramlások, dinamók, konvekció, turbulens áramlások, nem adiabatikus expanzió.
4.) Határfelületek: mágneses burkok, lökéshullámok, réteges interfészek.
5.) A csatolt Nap–bolygó–helioszféra rendszer szinoptikus vizsgálata három dimenzióban: a helioszféra háromdimenziós szerkezete, lassan változó mágneses, ionoszferikus struktúrák a Föld és a bolygók körül, illetve a Napon.

A célok eléréséhez űrbeli és földfelszíni megfigyelések egyaránt szükségesek. A Napot a még legalább két évig működő SOHO, a flereket figyelő TRACE, a gammasugárzást észlelő RHESSI és az említett STEREO mellett a 2006 szeptemberében elindult japán Hinode figyeli látható fényben, ultraibolya és röntgentartományban. Speciálisan a földi mágneses szubviharokat figyeli ez év februárjától az öt részből álló Themis műholdrendszer, kiegészítve a 2000 óta keringő négy Cluster, illetve a Polar műholdakat. Az IHY erőteljesen támogatja a kisméretű, olcsó földfelszíni műszerek, például magnetométerek, rádióantennák, GPS vevők, az egész égboltot vizsgáló kamerák elterjesztését elsősorban a fejlődő országokban, hogy a mérőhálózatok minél jobban lefedjék az egész Földet.

Magyarország és az IHY

Hazánk a heliofizikai kutatások különböző területein régóta részt vesz, és aktívan közreműködik az IHY-ban tervezett együttműködésekben. Az ötven évvel ezelőtti IGY során létesítették Nagycenken a geomágneses obszervatóriumot, és kezdte meg működését Budapesten a KFKI-ban egy föld alatti müonteleszkóp. Az előttünk álló eseménysorozatban 8 magyar intézmény vesz részt. Az eddig bejelentett 66 koordinált megfigyelési program közül kettő indult magyar kezdeményezésre: nagyon alacsony frekvenciájú (ULF) hullámok a magnetoszférában (Tihany), ill. szupertermális és nagyenergiájú szoláris és helioszferikus részecskék forrásai napaktivitási minimum idején (KFKI RMKI).

A debreceni Napfizikai Obszervatórium tovább folytatja a napfoltadatbázisok fejlesztését saját megfigyeléseik és a SOHO mérései alapján, végeznek flermegfigyeléseket, vizsgálják a napfoltcsoportok fejlődését, a szoláris mágneses és sebességterek kölcsönhatását. Az ELTE Csillagászati Tanszéke bekapcsolódik az Európai Unió SOLAIRE hálózatába, amely a napatmoszféra mágneses csatolódásának, illetve ennek a bolygóközi térre való hatásának komplex vizsgálatát tervezi. Emellett elméleti úton tanulmányozzák a mágneses erővonalak átkötődésének turbulens hatásait, a nap felszín alatti mágneses fluxuscsöveinek dinamikáját. A KFKI Részecske- és Magfizikai Kutatóintézete (RMKI) részt vesz a STEREO programban részecskeesemények numerikus szimulációjával és az IMPACT detektor töltöttrészecske-méréseinek kiértékelésével. A KFKI Atomenergia Kutató Intézetével együtt részt vesznek az ESA Rosetta üstökösprogramjában. Az Eötvös Loránd Geofizikai Intézet (ELGI) tihanyi obszervatóriumában a plazmaszféra dinamikáját vizsgálják az említett ULF hullámok mellett. Az ELTE Űrkutató Csoportja földi és űrszondás (DEMETER és Compass–2) mérések alapján a felsőlégkör ULF-VLF hullámai alapján analizálja a plazmaszféra és a mezoszféra jellemzőinek változását. A soproni Geodéziai és Geofizikai Kutatóintézetben az ionoszféra függőleges szondázása és a Schumann-rezonancia mérése mellett a geomágneses tér monitorozása folyik az INTERMAGNET hálózat keretében. Az MTA Csillagászati Kutatóintézetében a semleges felsőlégkör vizsgálata mellett üstökösmegfigyeléseket végeznek.

A Nemzetközi Heliofizikai Év alatt zajló tevékenységet hazánkban a KFKI Részecske- és Magfizikai Kutatóintézete koordinálja. Ennek fontos eleme az ismeretterjesztés, melynek keretében nyílt nap lesz 2007. június 10-én, ekkor több tudományos intézetben fogadják az érdeklődőket. Emellett az ország több pontján szabadtéri távcsöves bemutatások lesznek, ahol központi csillagunkat lehet megfigyelni. Ez év szeptember 21-én *Earth Electromagnetism* címmel konferenciát rendeznek a nagycenki obszervatórium megnyitásának 50. évfordulójára.

Kulcsszavak: *magnetoszféra, napfizika, Nap–Föld fizikai kapcsolatok, napszél, űridőjárás*

IRODALOM

Kálmán Béla (2006): *Meteor csillagászati évkönyv 2007*. Magyar Csillagászati Egyesület, Budapest

http://fenyi.solarobs.unideb.hu/bevezeto.html

Az IHY magyar weboldala: http://www.rmki.kfki.hu//kffo/IHY

Tudós fórum

BESZÁMOLÓ AZ MTA 2007. ÉVI RENDES KÖZGYŰLÉSÉRŐL

A Magyar Tudományos Akadémia 176. rendes közgyűlését 2007. május 7-én és 8-án tartotta.

A közgyűlés Kodály Zoltán születésének 125. és halálának 40. évfordulója alkalmából nyilvános ünnepi köztestületi üléssel kezdődött, amelyet Vizi E. Szilveszter rendes tag, az MTA elnöke nyitott meg, köszöntve a jelenlevőket, köztük Mádl Ferenc volt köztársasági elnököt, az MTA rendes tagját, Kodály Zoltánnét, valamint a Széchenyi Irodalmi és Művészeti Akadémia vezetőit.

Ezt követően néma felállással emlékeztek a legutóbbi közgyűlés óta elhunyt Bócsa Iván, Méhes Károly, Peschka Vilmos, Szabadváry Ferenc, Zimányi József rendes tagokra; Nyiredy Szabolcs levelező tagra; Bodánszky Miklós, Kiss Elemér, Kiss Sándor Károly, Sándorfy Kamill külső tagokra; Walther Herbert és Paul Richard Halmos tiszteleti tagokra: valamint Imreh Balázs, és Somogyi Béla Gyula közgyűlési doktor képviselőkre.

Vizi E. Szilveszter expozéjában (www.mta.hu) először valamikori elődjéről, Kodály Zoltánról beszélt, aki 1946-tól 1949-ig töltötte be a Magyar Tudományos Akadémia elnöki tisztét. Az elnök szólt az akadémiai reformok szükségességéről, a köztestület és a tudomány társadalmi presztízséről, majd beszédét így zárta: „A kodályi örökség egyszerre könnyű és nehéz, hiszen könnyedén élnek az örökösök, ha krőzusi vagyont hagynak rájuk, mint ahogyan tette ezt velünk Kodály Zoltán a ránk hátrahagyott szellemi kincseivel. De nehéz is, mert feladat és felelősség ennek a szellemi kincsnek a megőrzése és gyarapítása. Szeretném remélni, hogy méltók vagyunk és maradunk Kodály Zoltán örökségére."

Sárosi Bálint zenetörténész professzor *Kodály Zoltán 2007-ben* című előadásában (www.mta.hu) a mester életéről, életműveről, a magyar kultúrában betöltött szerepéről tartott előadást, majd a budapesti Marcibányi téri Kodály Zoltán Ének-Zenei Általános Iskola Gyermekkarának előadása következett; az *Isten kovácsa* és a *Pünkösdölő* című műveket adták elő Őri Csilla és Uhereczky Eszter vezényletével.

A köztestületi ülés az Akadémia díjainak átadásával folytatódott. Az MTA elnöksége a 2007. évi Akadémiai Aranyéremmel Keszthelyi Lajost, az MTA rendes tagját, a Szegedi Biológiai Központ Biofizikai Intézete kutatóprofesszorát, az Akadémiai Díj, a Széchenyi-díj, az Eötvös Loránd Fizikai Társulat emlékérem, valamint az Ernst Jenő-emlékérem tulajdonosát tüntette ki. Keszthelyi professzor nemzetközi mércével mérve is kiemelkedő

eredményeket ért el a kísérleti fizika, biofizika területén. Úttörő szerepe volt a modern magfizikai módszerek hazai elterjesztésében és széleskörű alkalmazásában, a szilárdtestfizikától a biológiáig. A magyarországi biofizika fejlődésében mérföldkövet jelentő eredményeket ért el a biológiai aszimmetria eredetének és a biológiai energiaátalakítás mechanizmusának felderítésében. Sokoldalú iskolateremtő egyénisége több világszínvonalú hazai laboratórium elindítását eredményezte, és döntő befolyása volt a kísérleti kutatások irányára. A tudománypolitikában való aktív részvétele elősegítette, hogy a Szegedi Biológiai Központ az MTA egyik nemzetközileg is elismert, legsikeresebb intézetévé vált.

Keszthelyi Lajos személyes hangú beszédben köszönte meg a kitüntetést; beszélt az Eötvös Kollégiumról, amelynek Kodály elnöke volt, amikor ő belépett, beszélt arról a százhúsz kutatótársról, akikkel együtt publikált, és akiknek a fele olyan külföldi kutató, akik Magyarországon és nem külföldön dolgoztak vele; és beszélt életének három kulcsszereplőjéről: Simonyi Károlyról, Straub F. Brunóról és a feleségéről.

A Magyar Tudományos Akadémia 1897-től jutalmazta a Wahrmann Mór által létesített adományból a magyar kereskedelem, a hazai ipar területén elért legnagyobb érdemeket. A kitüntetettek között volt Bláthy Ottó mérnöki működéséért, Kvassay Jenő a Duna szabályozásáért, Kandó Kálmán az új villamos vontatási rendszer kidolgozásáért, Mechwart András a magyar gépipar felvirágoztatása és a gépészmérnöki kar szervezése körüli érdemeiért, Weiss Manfréd a magyar ipar fejlesztése terén kifejtett működéséért kapta a Wahrmann Mór-érmet. Az Akadémia 2003-ban azzal újította fel e hagyományos kitüntetését, hogy a tudomány, a kutatás-fejlesztés támogatása, a gazdasági és állami élet területein tevékenykedő, kimagasló érdemeket szerzett személyek munkáját ismeri el.

Az Akadémia elnöksége és Vezetői Kollégiuma a 2007. évi Wahrmann Mór-érmet **Bogsch Eriknek,** a Richter Gedeon Vegyészeti Gyár Nyrt. vezérigazgatójának adományozta a magyar gyógyszeripar hagyományainak megőrzése, a térség legnagyobb gyógyszergyárának kiépítése és különösen az akadémiai gyógyszerkutatással kialakított sokéves gyümölcsöző együttműködés megteremtéséért.

Bogsch Erik rövid köszönő beszédében egyebek között ezt mondta: „Mi is szeretnénk megköszönni az akadémiai intézeteknek, az egyetemi intézeteknek, hogy minket támogattak. Az ő támogatásuk nélkül, az ő kiváló eredményeik nélkül nem lehetnénk itt."

KIEMELKEDŐ TUDOMÁNYOS MUNKÁSSÁGA ELISMERÉSEKÉPPEN **AKADÉMIAI DÍJAT** KAPOTT:

Borhy László, az MTA doktora, az ELTE BTK Ókori Régészeti Tanszék tanszékvezető egyetemi tanára. Borhy László *Notitia utraque cum Orientis tum Occidentis ultra Arcadii Honoriique Caesarum tempora* című könyve a teljes Római Birodalom katonai és polgári közigazgatásáról a késő római időszakban készített, több középkori kéziratban *Notitia Dignitatum* néven fennmaradt legfontosabb forrás kiadása. A Magyarország római kori történetének vonatkozásában is sok fontos adatot tartalmazó forrás kiadása több tudományterületen átívelő, magyar nyelven először megjelentetett interdiszciplináris mű: nemcsak filológiai igényű szövegkiadás, de ókortörténeti, régészeti és művészettörténeti tanulmány is egyben.

Pyber László, az MTA doktora, az MTA Rényi Alfréd Matematikai Kutatóintézet tudományos tanácsadója; a matematika több területén, elsősorban a végtelen csoportok elméletében elért mély, nagy jelentőségű és széleskörű nemzetközi visszhangot kiváltó eredményeiért.

Hunyady László, az MTA doktora, a Semmelweis Egyetem ÁOK Élettani Intézet tanszékvezető egyetemi tanára. Hunyady László nemzetközi szinten is jelentős eredményeket ért el a keringési rendszer normális és kóros működéseinek szabályozásában központi szerepet játszó hormon, az angiotenzin II hatásmechanizmusának megismerése terén. Az angiotenzin II hatásait közvetítő receptor működésének molekuláris szintű jellemzésével jelentősen hozzájárult a keringési betegségek terápiájában fontos szerepet játszó angiotenzinreceptor blokkoló vegyületek hatásmechanizmusának megértéséhez.

Bitter István, a kémiai tudomány doktora, a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Szerves Kémiai Technológia Tanszék egyetemi tanára. Bitter István kiemelkedő szerepet játszott a szupramolekuláris kémiai kutatások meghonosításában, és művelésében nemzetközileg is jelentős eredményeket ért el. A BME Szerves Kémiai Technológia Tanszéken munkatársaival elsősorban olyan, molekuláris felismerésre képes szintetikus receptorok előállításával foglalkozik, amelyek ion-szelektív szenzorok kémiai érzékelőiként alkalmazhatók.

Buzás Edit, az orvostudomány kandidátusa, a Semmelweis Egyetem Genetikai, Sejt- és Immunbiológiai Intézet egyetemi docense. Buzás Edit a mai hazai immunológia legtehetségesebb és legaktívabb, iskolateremtő egyéniségei közé tartozik. Az elsők között kezdett el a teljesen újszerű intercelluláris kommunikáció, a mikrovezikulumok kérdéskörével foglalkozni. Több rangos nemzetközi díj és igen jelentős európai pályázat (Marie Curie) nyertese.

Vörös Imre, az állam- és jogtudomány doktora, a Károli Gáspár Református Egyetem tanszékvezető egyetemi tanára. Az európai jog kutatásában az Unió alkotmányjoga, különösen a közösségi versenyjog összehasonlító jogi módszerrel való kutatásában ért el jelentős eredményeket.

Demény Attila, az MTA doktora, az MTA Geokémiai Kutatóintézet osztályvezetője, tudományos tanácsadója. Demény Attila jelentős szerepet játszott a stabilizotópgeokémia módszereinek széleskörű hazai elterjesztésében. A magmás, különös tekintettel a földköpenyből származó kőzetek vizsgálatának nemzetközileg elismert kutatója, de munkássága kiterjed a metamorf és üledékes folyamatok, valamint a hidroszféra és atmoszféra vizsgálatára is.

MEGOSZTOTT AKADÉMIAI DÍJBAN RÉSZESÜLT

Kullmann Lajos, az orvostudomány kandidátusa, az ELTE Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Főiskolai Kar egyetemi tanára, az Országos Orvosi Rehabilitációs Intézet főigazgató főorvosa és **Arz Gusztáv,** a műszaki tudomány kandidátusa; a BME GPK Gépgyártástechnológia Tanszék tudományos főmunkatársa, az Európai Unió 5. Keretprogramja támogatásával végzett kutatási/fejlesztési project (REHAROB) vezetéséért és megvalósításáért.

Csordás András, PhD, az MTA–ELTE Statisztikus Fizikai Kutatócsoport tudomá-

nyos főmunkatársa, és **Sütő András,** a fizikai tudomány doktora, az MTA SZFKI tudományos tanácsadója. A kutatók kiemelkedő eredményeket értek el a fázisátalakulásokkal kapcsolatos spontán szimmetriasértés és a szimmetriasértő fázis tulajdonságainak elméleti és matematikai tanulmányozásában. Különösen a csapdába zárt kvantum gázok, ezek közül is a Bose–Einstein-kondenzációval rendelkező, illetve a szuperfolyékony Fermi-rendszerek tulajdonságainak meghatározásánál jutottak jelentős eredményekre.

Repa Imre, az orvostudomány kandidátusa, a Kaposvári Egyetem Diagnosztikai és Onkoradiológiai Intézet igazgatója; **Szendrő Zsolt,** a mezőgazdasági tudomány doktora, a Kaposvári Egyetem tanszékvezető egyetemi tanára és **Romvári Róbert,** az MTA doktora, a Kaposvári Egyetem egyetemi tanára a digitális képalkotó eljárások közül a komputer tomográf (CT) és a magmágneses rezonancián alapuló rétegvizsgáló (MRI) alkalmazásának az állattenyésztési tudományok széles körére kiterjedő, nemzetközi összehasonlításban is úttörő jelentőségű munkásságukért.

A tudomány népszerűsítése érdekében kifejtett eredményes újságírói munkássága elismeréseképpen **AKADÉMIAI ÚJSÁGÍRÓI DÍJAT** KAPOTT:

Liebhardt Ágota, a Magyar Rádió újságírója az akadémiai rendezvényekről, a tudomány eredményeiről készített hiteles beszámolóiért, kutatókkal készített riportjaiért, amelyet egyaránt jellemez a közérthetőség és az alaposság.

Torda Júlia, az Inforádió tudományos és közéleti rovatának vezetője a kutatási eredmények hiteles közvetítéséért, példamutató alapossággal készített kiemelkedő színvonalú interjúiért, a tudomány és a társadalom közötti kapcsolat élénkítéséért.

Pásztor Zoltán, a Magyar Rádió felelős szerkesztője. Pásztor Zoltán a Magyar Rádió munkatársaként hosszú évek óta megszakítás nélkül, magas színvonalon népszerűsíti a magyar ókortudományi és orientalisztikai kutatások eredményeit. Ezzel a tevékenységével hozzájárul a középiskolai oktatástól hagyott műveltségi hiányok fölszámolásához, a magyar kutatások eredményeinek ismertté tételéhez.

*

A közgyűlés Czelnai Rudolf akadémikus *Klímaváltozás a Stern-jelentés, valamint a brüsszeli csúcs tükrében* című előadásával folytatódott. Czelnai Rudolf négy kérdés köré csoportosította mondanivalóját: a klímaváltozással kapcsolatban mi az, amit tudunk, és mi az, amit nem? Mi történik ma a világon klímapolitikában? Mi van a megfigyelésekkel és az adatokkal? Mire vigyázzunk?

*

A közgyűlés délután zárt üléssel, az akadémikusok gyűlésével folytatódott, ahol megválasztották a testület új rendes, levelező, külső és tiszteleti tagjait.

Az MTA új rendes tagja: **Kiss Jenő, Kósa László** (I. Osztály); **Hunyady György, Kubinyi András, Vajda Mihály** (II. Osztály); **Csörgő Sándor, Rónyai Lajos, Simonovits Miklós** (III. Osztály); **Hornok László, Németh Tamás, Schmidt János, Varga János** (IV. Osztály); **Ádám Veronika, Kosztolányi György, Sótonyi Péter, Tulassay Tivadar, Vécsei László** (V. Osztály); **Arató Péter, Ginsztler János, Kollár László Péter, Pap**

László, Stépán Gábor (VI. Osztály); **Blaskó Gábor, Dékány Imre, Joó Ferenc, Penke Botond, Sohár Pál** (VII. Osztály); **Bíró Péter, Falus András, Lénárd László, Závodszky Péter** (VIII. Osztály); **Kádár Béla, M. Szabó Miklós, Török Ádám** (IX. Osztály); **Hetényi Magdolna, Márton Péter, Mészáros Rezső** (X. Osztály); **Faigel Gyula, Janszky József, Kertész János, Patkós András** (XI. Osztály)

Az MTA újonnan választott levelező tagjai: **Erdő Péter** interdiszciplináris; **É. Kiss Katalin, Imre László** (I. Osztály); **Csépe Valéria, Fehér M. István, R. Várkonyi Ágnes** (II. Osztály); **Juhász István, Szűcs András** (III. Osztály); **Barnabás Beáta Mária, Mesterházy Ákos** (IV. Osztály); **Dóczi Tamás Péter, Ligeti Erzsébet, Oláh Edit** (V. Osztály); **Cságoly Ferenc, Palkovics László, Péceli Ferenc** (VI. Osztály); **Fülöp Ferenc, Horvai György, Zrínyi Miklós** (VII. Osztály); **Nagy László, Nusser Zoltán, Szathmári Eörs** (VIII. Osztály); **Csaba László, Korinek László, Lamm Vanda** (IX. Osztály); **Bozó László** (X. Osztály); **Fazekas Patrik, Trócsányi Zoltán** (XI. Osztály)

Az Akadémia új külső tagjai: **Köves-Zulauf Thomas, Petőfi Sándor János** (I. Osztály); **Vető Miklós** (II. Osztály); **Németh Sándor** (III. Osztály); **Belák Sándor, Lelley Jan Iván** (IV. Osztály); **Jánossy György, Makovitzky József, Tassonyi Edömér, Vermes István** (V. Osztály); **Dusza János, Hulkó Gábor, Polónyi István** (VI. Osztály); **Stang Péter** (VII. Osztály); **Glant Tibor, Kozma C. Sára, Pongor Sándor, Takács László Kristóf, Záborszky László** (VIII. Osztály); **Forró László, Grenács László, Krausz Ferenc, Néda Zoltán** (XI. Osztály)

Az MTA új tiszteleti tagjai: **Gamkrelidzé, Thomas V.; Maehler, Herwig; Rédei Károly** (I. Osztály); **Kahneman, Daniel; Kováč, Dušan** (II. Osztály); **Young, Lai Sang** (III. Osztály); **Flores Pedauyé, Ricardo** (IV. Osztály); **Arber, Werner; Hershko, Avram; Riederer, Peter Franz; Wiesel, Torsten N.; Wollheim, Claes B.** (V. Osztály); **Chua, Leon Ong; Mang, Herbert A.; Wilamowski, Bogdan** (VI. Osztály); **Haiduc, Ionel; Karger, Barry L.; Lee, Yuan-Tseh; Oro Giral, Luis Antonio; Wagner, Hildebert** (VII. Osztály); **Hacker, Jörg H.; Jovin, Thomas M.; Nyikolajcsuk, Vitalij Ivanovics; Pecht, Israel; Sakmann, Bert; Schiller, Peter H.** (VIII. Osztály); **Basedow, Jürgen; Weidenfeld, Werner** (IX. Osztály); **Dimitrakopoulos, Roussos; Jankowsky, Jerzy Adam** (X. Osztály); **Abrikoszov, Alekszej Alekszejevics** (XI. Osztály).

*

A közgyűlés második napján Vizi E. Szilveszter, az MTA elnöke expozéjában elsősorban az akadémiai reform szükségszerűségéről, okairól, céljairól beszélt (www.mta.hu), majd Hiller István oktatási és kulturális miniszter szólt a közgyűléshez. Az Akadémia új tagjainak köszöntése után elmondta, hogy Magyarország legtekintélyesebb szervezete ma a Magyar Tudományos Akadémia, „állásfoglalására odafigyelnek, véleményére pedig kíváncsiak az emberek". Az Akadémia és a kormány elmúlt egyéves kapcsolatát korrektnek értékelte, ugyanakkor hangsúlyozta az akadémiai reform szükségességét. „Nélkülözhetetlen, hogy az Akadémia áttekintse a kutatás, a kutatásfejlesztés és a gazdaság kapcsolata erősítésének szükségességét" – mondta a miniszter. Előadásában kifejtette azt is, hogy nem támogatja, sőt ellenzi az államilag támogatott felsőoktatás privatizációját. „Ellenzem, mert nem látom a színvonalemelést benne, és nem támogatom, mert azt gondolom, hogy az államnak helye és szerepe van a felső-

oktatásban" – mondta. Beszélt a most benyújtott felsőoktatási törvénymódosításról, amely „az elkövetkezendő évekre, az évtized végéig egyértelműen megnevezhetővé és garantálttá teszi a felsőoktatás állami támogatását", és beszélt arról, hogy a felsőoktatás állami támogatása 2010-ig növekedni fog. A közgyűlés számára beszédének egyik legfontosabb eleme ez volt: *Javaslattal és egyben ajánlattal érkeztem. Azt javaslom a Magyar Tudományos Akadémiának, azt javaslom a közgyűlésnek és természetesen elnök úrnak és az elnökségnek, kezdődjenek tárgyalások a Magyar Tudományos Akadémia és a kormányzat, jelesül az Oktatási és Kulturális Minisztérium képviseletével egy több évre szóló, az évtized végéig átnyúló költségvetési támogatás meghatározásáról… Az ajánlatom arról szól, hogy erről tárgyalni, erről megbeszéléseket folytatni kész vagyok, és készen vagyunk.* Elemezte az ajánlat előnyeit, hátrányait, s kérte az Akadémiát, őszig döntse el, hogy ez kedvező ajánlat-e a számára.

Hiller István beszéde után Gubcsi Lajos A *Művészetért* civilszervezet vezetője Kodály Zoltán emlékdíjat adományozott a Magyar Tudományos Akadémiának, melyet Vizi E. Szilveszter elnöknek adott át.

A közgyűlés Meskó Attila akadémikus főtitkári beszámolójával folytatódott. A főtitkár egyebek között beszélt a 2006. évi költségvetés végrehajtásáról, bemutatta az Akadémia 2008. évre szóló költségvetésének koncepcióját, beszélt a reform eddigi lépéseiről. (www.mta.hu)

A főtitkári beszámoló elfogadása után a közgyűlés elsősorban az elnökség által előterjesztett akadémiai reformmal foglalkozott. A részvevők tételesen megvitatták az előterjesztést, valamint a Fizikai Osztály által beadott, illetve mások által felvetett módosító javaslatokat. Az élénk vitában több tucat hozzászólás hangzott el. Az eredeti előterjesztést több ponton megváltoztatva végül a közgyűlés az alábbi végleges változatot szavazta meg:

AZ MTA 177. KÖZGYŰLÉSÉNEK HATÁROZATA AZ AKADÉMIA REFORMJÁNAK III. SZAKASZÁRÓL

A reform célja, hogy a Magyar Tudományos Akadémia közfeladatot ellátó, autonóm nemzeti intézményként folytassa értékőrző, korszerű, kutatóhálózatát professzionálisan menedzselő, nemzetközi kitekintésű működését.

I. Preambulum

Az Akadémia 1825 óta meghatározó tényezője a magyar gazdasági és társadalmi előrehaladást megalapozó tudományos kutatásnak, a nemzeti közösség önazonosságát és fennmaradását erősítő kultúrának, az ország nemzetközi kapcsolatrendszerének, tekintélyének. E történelmi érték nemhogy elavult volna, ellenkezőleg: éppen most kínálja az egyik legfontosabb erőforrást a XXI. század gazdasági, társadalmi, nemzeti és kulturális kihívásaival szembenéző európai uniós Magyarország számára az Akadémia, főhivatású, professzionális kutatóintézeti hálózatával és a tudományos kiválóságot megtestesítő tudós köztestületével.

Ennek a felelősségnek a vállalásával koncentrálta az MTA az elmúlt egy évben átalakulási folyamatát – amelynek alapja a tudomány nyitottságából fakadó folytonos megújulási készsége. Határozott és mélyreható változásokat kezdeményezett működésének

minden vonatkozásában: a kutatóhálózat, a tudományos testületek, a gazdálkodás és az irányítási szervezet tekintetében egyaránt.

A reform jelenlegi szakaszának középpontjában az akadémiai kutatóhálózat fejlesztése és a tudományos köztestület működésének hatékonysága áll. E hálózat és tudományos osztályok, bizottságok teljesítménye a rendszerváltás óta kiemelkedően sikeres, mégpedig azoknak a korábbi reformoknak a következtében, amelyeket az MTA a kilencvenes évek elején, majd az évtized második felében (demokratizálás és konszolidáció) hajtott végre. Gyorsan változó világunkban azonban jónak látszik munkánkban megőrizni és megerősíteni mindazokat az elemeket, amelyek sikeresnek bizonyultak, illetve újabb reformok bevezetésével fölszámolni mindazokat a körülményeket, amelyek a gyors alkalmazkodást és a sikeres munkát gátolják

A reformok konfliktusokat is vállaló felgyorsításának elsődleges oka az Akadémia egyetemes és nemzeti hivatása iránti elkötelezettsége. Ma az MTA a gazdasági és társadalmi átlagot lényegesen meghaladó teljesítményű és a legnagyobb közbizalmat élvező intézménye az országnak. Törekvésünk, hogy a magyar tudomány nemzetközi versenyképessége fennmaradjon, a hazai innovációban teljesített szerepe pedig növekedjen, mindenekelőtt a magyar nemzetgazdaság, a vállalkozások, a boldogulásukat kereső polgárok hazai és nemzetközi esélyeihez elengedhetetlen. Az Akadémia reformja ezért nem valamifajta kapkodó megfelelési kényszer a gyakran méltatlan és alaptalan támadások miatt, hanem éppen hogy példaadás a gazdaság és társadalom, a döntéshozók számára a kellően megfontolt, egyeztetett, az értékeket megőrző, de határozott és mélyreható változásokra.

II. A reform folyamata és környezete

Ezen célok megvalósítását tűzte ki céljául a MTA 2006. május 6-i, 175. közgyűlésén elhatározott és a 2006. október 30-i rendkívüli közgyűlésen továbbfolytatásra felhatalmazott reformfolyamat. A közgyűlés határozatai alapján folytatódott a munka, aminek eredményei alapján készült el a jelen koncepció. A munka menetét az *1. ábra* mutatja.

Ugyanakkor az utóbbi 8-10 hónapban több olyan hazai és nemzetközi társadalmi fejlemény következett be, amelyek arra indítanak, hogy a lépéstartás érdekében az akadémiai reformfolyamatot felgyorsítsuk, s így megőrizhessük pozícióinkat az élénkülő nemzetközi versengésben, a hazai átalakulásokban. Néhány fontosabb külső körülmény, amely indokolja a határozottabb megvalósítást:

1. *A magyar társadalom lemaradásának fenyegető jelei mind a gazdasági növekedés mutatóit, mind az innovációs aktivitást illetően.* A magyar tudomány nemzetközi pozíciója ehhez képest még jó, de ennek megtartásához új szervezeti megoldásokra és többlet-erőfeszítésekre van szükség.

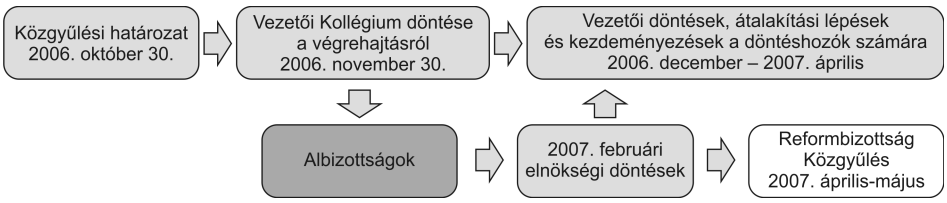

1. ábra • Az akadémiai reform folyamata

2. *Az Akadémia jövőjét befolyásoló jogi környezet alakulása.* Az MTA aktív részvételével készült középtávú Tudomány – Technológia- és Innováció-politikai stratégia (1023/2007 sz. kormányrendelet, 2007. IV. 5) több pontban is feladatokat fogalmaz meg az MTA reformja számára (versenyszerűbb finanszírozási rendszer, értékelési koncepció, saját feladatok körvonalazása). A készülő új államháztartási és vagyontörvény pedig az MTA kutatóhálózatának és köztestületének a közfeladatok új rendszerébe illesztését kívánja meg. Az MTA-nak ezek figyelembevételével kell újrafogalmaznia helyzetét s szerepét a magyar tudományosságban.
3. Mindezek jegyében az MTA elnöke széleskörű egyeztetést folytatott az akadémiai reform kérdéseiről a kormány érdekelt minisztériumainak és szervezeteinek vezetőivel, elsősorban a pénzügyi, az agrár-, az igazságügyi, a gazdasági és az oktatási tárca vezetőivel, valamint az Államreform Bizottság vezetőjével. Külön is kiemelendő az az egyeztetés, amit a Magyar Rektori Konferencia vezetésével folytattunk.
4. Az EU 7. Keretprogram új kiválósági preferenciái is átalakításokat és hangsúlyváltásokat igényelnek. Ennek sajátos oldala a regionális diverzifikálódás igénye.
5. Versenyképességünk a nemzetközi innovációs piacon megköveteli a főhivatású kutatóhálózat megerősítését, ami jellemző és sikeres kutatásszerveződési forma az EU-ban (pl. Ausztriában, Németországban, Franciaországban, Hollandiában).

III. Helyzetértékelés

A Magyar Tudományos Akadémia Vezetői Kollégiuma áttekintette az akadémiai reformfolyamat eddigi eredményeit, és megállapította, hogy a 2006. évi májusi, illetve októberi közgyűlés döntéseinek megfelelően időarányosan teljesültek a meghatározott célok.

1. A reform első szakaszában, 2006-ban az akadémiai kutatóhálózat és kutatásmenedzsment területén az MTA vezetése végrehajtotta a saját hatáskörben megtehető minőségelvű változásokat:
   - az intézetigazgatói pályázatokat *nemzetközi körben hirdettük meg,* kifejezve s egyben érvényesítve is a tudomány nemzetközi versenyterének kihívásait;
   - *a támogatott kutatócsoportok hálózatának forrásait* versenypályázati formában, a nemzetközi teljesítményt és kutatói kapacitást egyaránt figyelembe vevő döntési folyamattal osztottuk fel, ezzel koncentrálva, hatékonyabbá téve a rendszert;
   - *a bázisfinanszírozástól függetlenül* kaphattak támogatást a nemzetközi teljesítményekkel és gazdasági-társadalmi hasznosulással már bizonyított kutatóhelyek;
   - a titkársági szervezetben *a kutatóhálózatot jobban kiszolgáló struktúrát* hoztunk létre, önálló kutatóintézeti főosztályt, illetve kutatás-fejlesztési és innovációs főosztályt szervezve, valamint racionalizálva titkársági működést;
   - *nemzetközi részvételű zsűrik* jöttek létre az MTA elnökének kezdeményezésére, a tudományos osztályok felkérésével, melynek tagjai közreműködnek a pályázati elbírálási és intézetértékelési folyamatokban. A 2007. évi igazgatói pályázatokhoz felkért ajánló bizottságokat már ebből a körből kiindulva állítottuk össze;
   - *a magas színvonalon teljesítő fiatal kutatók további alkalmazását* tette lehetővé az erre szolgáló határozott idejű létszámkeret bevezetése, így tovább nőtt a fiatalok aránya az akadémiai intézetekben;

- a strukturális és történeti eredetű *aránytalanságok,* melyek az MTA tagjai között *a nők és fiatalok hátrányára* alakultak ki, *jelentős mértékben csökkennek a tagválasztás során* (megőrizve a minőségi kritériumok elsőbbségét), illetve *tovább javult a fiatal kutatók aránya* a kutatóintézetekben.

2. A reform második szakaszában, 2006–2007-ben az MTA aktívan részt vett a kormányzati kutatás-fejlesztési stratégia kidolgozásban és az Új Magyarország Fejlesztési Terv (ÚMFT) kidolgozásban, következetesen képviselve a tudásalapú gazdaság és társadalom értékeit.
   - A kormány 2007. március 28-i ülésén elfogadott *középtávú tudomány-, technológia- és innovációpolitikai* (TTI) stratégiájának előkészítése során az MTA határozottan megfogalmazta reformelveit *az alapkutatás minőségelvű fejlesztése, az ehhez elengedhetetlen főhivatású akadémiai intézethálózat függetlenségének fenntartása és a gazdasági-társadalmi hasznosulás korszerű formáinak előtérbe állítása* területén. A kormányzati dokumentum intézkedési tervének kidolgozása során továbbra is szükséges az MTA reformjának végrehajtásával alátámasztanunk törekvéseinket.
   - Külön kiemelendő, hogy az Akadémia elleni korábbi megfontolatlan támadásokkal és méltatlan vitákkal szemben a kormány illetékes miniszterei kifejezetten *elismeréssel és kiemelt helyen hivatkoztak az MTA-val történő egyeztetésekre.*
   - *Az ÚMFT társadalmi vitában az MTA kiemelt partnerként jelent meg,* közreműködésünk hatására jelentősen, a tudásgazdaság preferenciái alapján változott az eredeti előterjesztés. Az MTA részvételét az összegzéskor a kormányfő és az NFÜ kormánybiztosa is nagyra értékelte. Kiemelkedő eredménye közreműködésünknek a magyar kutatásbázis számára távlatokat nyitó fejlesztési pólus-programokban megkövetelt kutatás-fejlesztési részvétel.
   - Az ÚMFT-t részletező Operatív programokkal kapcsolatban megfogalmazott *korábbi fenntartásaink igazolódtak,* ugyanis az Akcióprogramoknak jelenleg sem a konstrukciós formájuk, sem anyagi feltételrendszerük nem elégséges a K+F gazdasági-társadalmi hasznosulásának megvalósulásához. Itt az MTA egyszerre képviseli az egyeztetésekben intézethálózata és az egész magyar tudományosság érdekeit.
3. A reform 3. szakaszának kidolgozását a Reformbizottság MTA elnöke által felkért munkacsoportjai végezték el az MTA alelnökeinek vezetésével. Javaslataikat a Reformbizottság, majd az MTA Vezetői Kollégiuma és Elnöksége februárban megvitatta és véglegesítette. A munka során született háttéranyagok az MTA honlapjának reform rovatában olvashatóak.
4. A reformfolyamat kezdeményezésének köszönhetően termékeny és magas színvonalú közös gondolkodás és vita indult el az akadémiai közösségben. A reform részeként egy olyan kommunikációs programot valósítottunk meg, amely az akadémiai reform elfogadtatáshoz és a kutatás-fejlesztés társadalmi és döntéshozói elismeréséhez nélkülözhetetlen közbizalmat erősítette meg. *A reform konkrét lépéseinek meggyőző ereje és hatékony kommunikálása eredményeképpen a kormány képviselői nyilvánosan is támogatták az Akadémia reformtörekvéseit, és tovább erősödött az Akadémia szakmai és társadalmi elfogadottsága, amit közvélemény-kutatási eredmények is mutatnak.*

IV. Az akadémiai reform soron következő lépései

Az akadémiai reform harmadik szakaszában egyfelől *folytatjuk az Akadémia saját szervezeti működésében végrehajtható hatékonyságelvű átalakításokat,* melyek megfelelnek az ország versenyképességét szolgáló társadalmi-gazdasági igényeknek, az EU 7. Keretprogram támasztotta elvárásoknak, valamint a nemzetközi tudományos élet minőségi kívánalmainak, másfelől – összhangban a kormány középtávú tudomány-, technológia- és innovációpolitikai stratégiájával – *kezdeményezzük a döntéshozóknál az Akadémiai Törvény és a kapcsolódó gazdasági, illetve innovációs törvények módosítását.*

1. Akadémiai intézeti átalakítások

Alapelvünk: az akadémiai kutatóhálózat (amely Magyarország meghatározó teljesítményű főhivatású kutatásbázisa), a professzionális tudománymenedzsment és tudományos értékelés kívánatos összhangjának továbbfejlesztésével a Magyar Tudományos Akadémia keretei között működjön tovább, kellő kutatási potenciálú önálló intézetek, intézetcentrumok és hálózati központok formájában.

Kiindulópontunk az átalakításokban, hogy a magas teljesítményű kutatóhálózatnak éppen a teljesítmény fenntartása érdekében kell újragondolnia szervezetét. Ennek főbb nemzetközi meghatározó tényezői:

– Megváltoztak a kutatási prioritások.
– Növekedett a kutatóintézetek színvonalon tartásához szükséges kutatói és gazdálkodási „kritikus tömeg".
– Élesedik a kutatási verseny, új szereplők jelennek meg.
–Növekszik az igény a szakmaközi, interdiszciplináris kutatási szervezetekre.
– A tudás gazdasági hajtóereje egyre jobban előtérbe kerül.

1.1. Az akadémiai kutatóhálózat számára *rögzítjük a költségvetési finanszírozásért teljesítendő közfeladatokat, az ehhez szükséges feltételrendszert, valamint a számonkérés formáit.* Ennek alapján az akadémiai kutatóhálózat egységei a költségvetési finanszírozásért teljesítendő közfeladataikat öt-nyolc éves távlatú, a megvalósítandó célokat és az ehhez szükséges feltételrendszert, valamint a számonkérés formáit tartalmazó megállapodásban rögzítik. Ez szükségessé teszi a jelenlegi kutatóintézeti hálózat teljeskörű feladat- és költségvetési struktúrájának felülvizsgálatát és az ennek alapján szükséges átalakításokat.

1.2. Az ellátmány növekedésének ütemét figyelembe véve a kutatóintézetek költségvetésében az eddigi mértékhez képest *növeljük a versenyelvűen elosztott feladatfinanszírozás részarányát.* Itt a kiválóságot, a társadalmi-gazdasági hasznosságot (beleértve az oktatási hasznosulást) és a nemzetközi referenciákat tekintjük mérvadónak.

1.3. A már működő akadémiai példák alapján, döntően hálózatos együttműködések formájában, *újabb intézetcentrumok, központok, nemzeti laboratóriumok megalakítását indítjuk el,* folytatva az eddigi kezdeményezéseket. (Alba Innovációs Park, Társadalomtudományi Központ, mezőgazdasági intézetek).

1.4. Az Akadémia által működtetett kutatási centrumok kötelezően és vállaltan *a teljes magyar kutatói hálózat számára szolgáltatást kínálnak,* mégpedig *intézményesített* kutatási, fejlesztési és felsőoktatási együttműködések keretében. Külön hangsúlyozzuk a felsőoktatási együttműködések fontosságát a doktori képzés területén, itt keretmegállapodásokat dolgozunk ki az akadémiai intézetek és az egyetemek között.

1.5. Az Akadémia kialakítja *a vagyongazdálkodás professzionális rendszerét,* beleértve az egyre fontosabb szellemi vagyon kezelését. Ehhez első lépésként *felmérjük az intézeti szellemi vagyont, a szabadalmakat és felértékeljük a tárgyi vagyont.*

1.6. Az Akadémia folytatja olyan vagyoni jellegű gyűjtemények kezelését, melyek szakszerű fenntartása a *nemzeti örökségmegőrzésnek és a kutatómunkának is alapvető bázisát* szolgálja. Ezt a közfeladatok részeként kell világosan megfogalmaznunk.

1.7. Az akadémiai kutatóhálózat irányításában, menedzselésében és minőségbiztosításában meghatározzuk az *egyszemélyi felelősségi- és jogköröket.* Az intézetek ellenőrzését és értékelését az Akadémiai Törvénynek megfelelően az Akadémiai Kutatóhelyek Tanácsa (AKT) végzi. Az AKT hatékonyságának növelése érdekében javasoljuk létszámának csökkentését. Az ellenőrzésbe és az értékelésbe hangsúlyosabban bevonjuk *a magyar társadalom és gazdaság, valamint a nemzetközi tudományos élet képviselőit.*

1.8. Az intézethálózatot érintő irányítási jogköröket elvi szinten az Akadémia elnöke, költségvetési fejezetgazdaként az MTA főtitkára az AKT-ra támaszkodva látja el. A főtitkár elsődleges feladata az intézethálózat menedzselése, képviselete. Az MTA elnökének munkáját egy létrehívandó tanácsadó testület, a *társadalmi-gazdasági tanács* segíti.

1.9. A *tudományos munkakörben* foglalkoztatottak kinevezési rendszerét a kutatói munka sajátosságainak megfelelően – a határozatlan időre szóló kinevezés általános gyakorlatának megszüntetésével – *egyértelmű követelményeket tartalmazó előmenetel* alapján szabályozzuk. A készülő Felsőoktatási Törvénnyel összhangban akadémiai intézetek kutatóinak *csak egy teljes munkaidős állásuk lehet.* Az egyetemeken vezető oktatói státusban lévő kutatók kettős alkalmazásáról az érintett egyetem és a kutatóintézet megállapodása rendelkezzen!

1.10. A kutatói teljesítményértékelés során megvalósuló minősítésnek konkrét *munkajogi, illetve bérezési következményei* lesznek.

1.11. Összegezzük a *tudományos teljesítményértékelés* akadémiai rendszerét, és a szükséges fejlesztések alapján felajánljuk a teljes magyar kutatóhálózat számára. Független, nemzetközi bírálati rendszert alakítunk ki az intézetértékelés és pályázati értékelés megvalósítására!

1.12. Az MTA segíti a *spin-off* (vagyis a kutatóhelyek szellemi bázisán létrejövő, a kutatási eredményeket hasznosító) és a *start-up* (vagyis fejlesztéseket hasznosító, induló jellegű) *cégek alapítását* a kutatóhálózatban és ezek környezetében, intézeti tulajdonosi többséggel.

1.13. A kutatóintézeti *igazgatók teljes önállósággal és felelősséggel* látják el feladataikat, munkájukat az MTA vezetése a kutatóközpontok és intézetcentrumok mellé rendelt *nemzetközi tudományos tanácsadó testületek értékelése alapján minősíti, s ennek alapján állapítja meg díjazásukat.* A kutatóintézetekben működő csoportok, kutatók tevékenységének értékelése az igazgatók felelőssége és jogköre.

1.14. Az Akadémia tovább folytatja *szolgáltatásai fejlesztését a kutatóhálózat számára* tudománykommunikációs és kutatásmenedzsmenti képzés indításával.

2. Akadémiai kezdeményezések a döntéshozók számára

A reformcélokhoz igazodó konkrét intézkedések kijelölése, megvalósítása nem képzelhető el a jelenlegi szabályozási környezetben. Ezért az Akadémia kezdeményezi a döntéshozóknál az Akadémiai Törvény és a kapcsolódó gazdasági,

illetve innovációs törvények módosítását, ami terjedjen ki elsősorban a következőkre:

2.1. Az *Akadémiai Törvény* olyan irányú módosítása, amely ezen előterjesztésben megfogalmazott változtatásokhoz feltétlenül szükséges, vagy az egyéb törvényekkel való harmonizálást szolgálja. A törvényelőkészítés egyeztetései során az MTA vezetése csak a tudományos osztályok által megtárgyalt és a közgyűlés által jóváhagyott tervezetet támogatja.

2.2. *A teljesítményértékelés és alkalmazások* jogszabályi kereteinek átalakítása az akadémiai kutatóintézetek *finanszírozandó és számon kérhető feladatainak* rögzítésére, valamint a kutatóintézetek és kutatók munkájának *értékelési formái érvényesítésére.*

2.3. *Vagyongazdálkodási szabályozás* létrejöttét kezdeményezzük, amely a közfinanszírozású kutatóhelyek (így az MTA és a felsőoktatási intézmények) részére *önálló vagyongazdálkodási lehetőséget, tehát korlátozásoktól mentes rendelkezési jogot biztosít az általuk létrehozott vagy megszerzett szellemi tulajdon felett, és kellő mértékű önállóságot ad a tárgyi vagyon működtetésében, birtoklásában.* Ez alapján a kutatóhely jogosult lenne a szellemi tulajdont értékesíteni, a vagyonkezelés jogát, valamint a vagyon használatát, illetve a hasznosítás jogát másnak átengedni, a szellemi tulajdont bármilyen módon megterhelni. A szellemi tulajdon mellett egyértelműen rendezni kell az ingatlan- és egyéb vagyoni elemek tulajdon- és kezelési jogát. Ehhez a készülő államháztartási törvény rendelkezéseivel kell az akadémiai kutatóhelyek számára alkalmas megoldásokat összhangba hoznunk. Az MTA mindezek során gondoskodik a korábbi akadémiai vagyon (például a Vigyázó-örökség) tekintetében az Akadémia tulajdonlásának elismertetéséről.

2.4. *Pénzügy-gazdálkodási reformot* kezdeményezünk a kormányzatnál, melynek nyomán a gazdálkodás igazodik a tudományos kutatómunka naptári éveken túlnyúló működési jellegéhez.

2.5. Elengedhetetlen olyan *finanszírozási formák (forgóalap stb.) költségvetési biztosítása,* amelyek lehetővé teszik a magyar részvételt az *EU 7. Keretprogram* pályázataiban, valamint az utófinanszírozási pályázatokon való nagyobb mértékű részvételt.

2.6. Az Akadémia országos program indítását kezdeményezi kormányzati és társadalmi szervezetek közreműködésére is számítva, amely *erősíti a természettudományos és műszaki felsőoktatás rekrutációs bázisát,* fejleszti a reáltudományos kultúra erősödését. Oktatási fejlesztéseket is szorgalmazunk a kommunikációs és szociális kompetencia erősítése érdekében az információs valamint a média kultúrában egyaránt.

3. Az akadémiai törvény és alapszabály átalakítása során a köztestületi működésben is módosításokat kezdeményezünk:

3.1. *A köztestületi tevékenység három, hierarchikus szintbe rendezhető:* tudományos bizottságok, osztályok, közgyűlés. E szintek változtatása nem indokolt.

3.2. *Az osztályok* az MTA tudományos testületének alapegységei, együttesen alkotják a tudományos testületet. Ennek értelmében feladataik a tudományos kérdésekre és a teljesítmények értékelésére koncentrálandók. Tagjaik: akadémikusok és a doktorok választott képviselői (utóbbiak száma nem haladhatja meg az osztályhoz tartozó akadémiai tagok számának felét), valamennyien szavazati joggal (kivéve az akadémikus-jelölést, amely az akadémikusok zárt ülésén történik). Az osztályok tudományos feladataik (előadások, vitaülések, székfoglalók szervezése, a publikációk, folyóirat-kiadás kontrollja) gyakorlása

révén a tudományos testületi élet konstitutív elemei. Megvitatják a szakterületeik körébe tartozó akadémiai kutatóintézetek beszámolóit és terveit, valamint foglalkoznak a tudományos kutatás egészével, az akadémiai hálózaton kívüli kutatóhelyekkel (felsőoktatási, ágazati és egyéb kutatóhelyek) is. A diszciplínákat képviselő tudományos bizottságokat (továbbá az új tudományágakat megjelenítő albizottságokat, interdiszciplináris bizottságokat) az osztályok működtetik.

3.3. *Közgyűlés, elnökség, vezetői kollégium.* Ezek viszonya is átgondolandó. A közgyűlésben intézményesíteni kell az egyetemek rektorai képviselőinek és az akadémiai kutatóintézetek igazgatóinak részvételét. A közgyűlés operatív jellegű funkcióit csökkenteni, a stratégiai szerepét növelni kell. A nemzeti jelentőségű tudománypolitikai döntések tervezetét – például az Akadémiai Törvény mindenkori esetleges módosításáról – a közgyűlés elé kell terjeszteni. Az Akadémiai Törvény módosítása és az új alapszabály kidolgozása során ki kell alakítani az operatív döntések meghozatalának hatékony, de a választott testületek által ellenőrizhető rendszerét.

3.4. *Az Akadémia általános tudományos és kulturális felelőssége.* A Magyar Tudományos Akadémia a magyar tudomány és kultúra egészéért érzett és viselt felelősségéből következően részt vesz a kompetenciájába tartozó tudományos értékelésben és hitelesítésben, valamint a nemzeti tudománypolitika kialakításában. *Az MTA kezdeményezi a magyarországi kutatóhelyeken folyó kutatások értékeléséhez szükséges törvényi keretek megteremtését, és részt vesz azok kidolgozásában.* A Magyar Tudományos Akadémia javaslatot tesz a Magyar Rektori Konferenciával közösen működtetett bizottsági rendszerének létrehozására, az akadémiai kutatóintézetekben és az egyetemeken folyó kutatások tervezésének összehangolására és értékelésük módszereinek és intézményeinek kialakítására.

Gimes Júlia

Megemlékezés

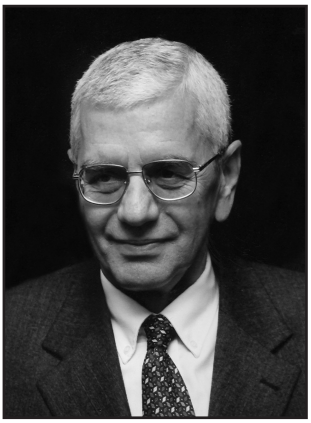

MÉHES KÁROLY
1936–2007

Egy hónappal 71. születésnapja előtt, 2007. január 20-án elhunyt Méhes Károly akadémikus, az MTA Orvosi Tudományok Osztályának, illetve az MTA Pécsi Akadémiai Bizottságának korábbi elnöke, a Pécsi Orvostudományi Egyetem Orvosi Genetikai és Gyermekfejlődéstani Intézetének emeritus professzora. A halál családi körben, váratlanul, egyik pillanatról a másikra érte. Csendben, azzal a méltóságteljes eleganciával távozott, ahogy élt.

Méhes Károlyt rendkívüli egyénisége olyan életpályán vezette végig, amely tele volt nem szokványos állomásokkal, teljesítményekkel. Kivételes adottságai már egyetemi hallgató korában országosan ismertté tették: a Pécsi Orvostudományi Egyetemen folytatott tanulmányok, diákköri konferenciákon való részvétel mellett első osztályú vívóként az akkori legjobbakkal versenyzett. 1960-ban szerzett diplomát *summa cum laude* minősítéssel. Pályakezdő éveiben kiváló iskolákban tanult. A Romhányi György vezette Patológiai Intézetben szerezte első szakképesítését. Ezek az évek döntő hatással voltak egész pályafutására: Jobst Kázmér közvetlen munkatársaként, a kromatinszerkezetet tanulmányozva itt került először kapcsolatba a genetikával a szex kromatin vizsgálata révén. Így amikor 1963-ban a Kerpel-Fronius Ödön vezette Pécsi Gyermekklinikára került, meglehetősen világosan kirajzolódott előtte, hogy mélyebb búvárkodásra az akkor meglehetősen új tudományt, a klinikai genetikát válassza. Jól illeszkedett ebbe a gyermekgyógyászati szakvizsga megszerzése utáni egyéves tanulmányút Svájcban. 1968-ban, a Gerhard Stalder vezette Bázeli Egyetemi Gyermekklinika citogenetikai laboratóriumában, Erika Bühler mellett megtanulta a kromoszómavizsgálatot, hogy aztán hazatérve, 1969-ben megteremtse Pécsett a klinikai citogenetika és genetikai tanácsadás alapjait, s hazánkban az elsők közt útjára indítsa a humángenetikai kutatást.

A nagyon ígéretesen induló egyetemi karriert 36 éves korában – az akkori egyetemi vezetők értetlenségétől kísérten – a Győri Megyei Kórház gyermekgyógyász főorvosságára váltotta. A rá mindig jellemző határozottsággal és gyorsan, egy-két nap alatt jutott erre az elhatározásra, s döntését soha nem bánta meg. A Győrben töltött tizennégy évet egyik legkedvesebb emlékeként őrizte. Az élete derekát épp elérő fiatal gyermekgyógyász – önálló vezetővé válva – imponáló határozottsággal és biztos kézzel hozott létre egy olyan kórhá-

zi osztályt, amit abban az időben a miniszterek büszkén mutogattak protokollvendégeiknek, a szakma, a tudósvilág pedig ámulva nézte, hogy a megyei kórházban tudományos minősítések születnek, s a vidéki főorvos MTA doktori disszertációt ír. Majd újabb értetlenséget váltott ki azzal, hogy mindenféle csábításnak ellenállva nem kívánt Budapesten egyetemi professzor lenni. Erre végül is Pécsett került sor, 1987-ben, amikor átvette az *alma mater* gyermekklinikájának igazgatását. Tízéves klinikaigazgatói ténykedése alatt a klinika az egyetem egyik legeredményesebb tudományos és oktató műhelye volt. Abban az időben úgy tudott a hazai pediátria első számú szaktekintélye lenni, hogy nem vállalt országos pozíciókat – amit megint csak kevesen értettek meg. Egyetlen országos vezetői megbízatása, amit megtiszteltetésként fogadott és vállalt, az Akadémiához kötődik: a 90-es évek második felében az MTA Orvosi Tudományok Osztálya elnöke volt. Nem volt szokványos az a mélyreható szakmai elemzésen nyugvó, s mindenféle egyéni érdeken és szakmai hívságon felülemelkedő kezdeményezése sem, ami arra irányult, hogy a saját tudományos érdeklődésének teret adó klinikai genetika váljon külön az általa vezetett gyermekklinikától, s kerüljön önálló intézeti keretek közé. Méhes Károly ezzel hazánkban új iskolát nyitott, s e sorok írójának különös szerencséje, hogy ennek az iskolának a kimunkálásában szerephez jutott. Meglepetést keltő volt Méhes professzor nyugdíjba vonulása is: 61 éves korában kérte felmentését a gyermekklinika igazgatói feladatai alól. Akkor, amikor egyetemén, országosan, nemzetközileg osztatlan elismerés övezte, lemondott a vezetői előnyökről, hogy tudományos, nevelői tevékenységét más keretek közé helyezze. A körülmények józan értékelésével hozott, kiérlelt döntése példa nélküli, még akkor is, ha tudjuk: ebben nem kis szerepet játszott egészségi állapotában megjelenő fenyegetettség, ami végül is korai elhunytához vezetett.

Méhes professzor tudományos munkásságának nemzetközileg is általános elismerést kiváltó eredményei sem a megszokott módon születtek. Kutatásaihoz nem igényelt drága műszereket, speciális feltételeket, hanem fordítva: az adott szerény körülményekhez igazította terveit, melyeket a legegyszerűbb eszközöket alkalmazva rendkívül célratörően és hatékonyan meg is valósított. Eredeti ötletei is mindig a realitás talaján fogantak, tervei soha nem nélkülözték a megvalósíthatóságot. De kutatómunkájának szokványostól eltérő jellegét leginkább talán az jelzi, hogy nemzetközi hírű kutatóként, professzorként is saját maga végezte a vizsgálatokat, megfigyeléseket. Vagy ha nem saját kezűleg, akkor a kutatásba úgy vonta be tanítványait, hogy a kutatás gyümölcseiből azok legalább olyan mértékben részesültek, mint ő maga.

Az előbb említett sajátságok kutatásának mindkét fő területén pontosan megfigyelhetők. Azt a jelenséget, hogy a kromoszómák centromérái nem egy időben válnak szét, első bázeli tartózkodása során észlelte a rutin klinikai kromoszómavizsgálat céljából készített preparátumokon. Néhányad magával a világon aztán évtizedeken keresztül folytatott eredeti megfigyeléseket, és közölt eredményeket arról, hogy a szétválás bizonyos szekvenciális rendet követ, s a szokványostól eltérő, korai centroméra-szétválásnak szerepe lehet bizonyos veleszületett kromoszómahibák létrejöttében. A rutin klinikai kromoszómavizsgálati technikával készített preparátumokon, egyszerű fénymikroszkópban tett megfigyelései jelentős nemzetközi elismerést váltottak ki.

Győri évei alatt egy elsősorban rutin gyermekgyógyászati ellátásra hivatott kórházi osztályon, ahol a tudományos kutatómunkára lényegesen szerényebb körülmények adódtak, Méhes professzor igen hamar megteremtette a klinikai kromoszómavizsgálat feltételeit, így folytatni tudta a korai centromeraszétválás kutatását. De itt bontakozott ki tudományos tevékenységének másik fő iránya, a veleszületett informatív morfogenetikai variánsok kutatása is. Ehhez még kevésbé volt szükség bonyolult műszerekre, drága vegyszerekre, annál inkább eredeti ötletekre. Jól megtervezett protokollok szerint rendkívül imponáló eredményességgel adatokat gyűjtött az olyan kis testi variánsok, ún. *minor* anomáliák előfordulásáról, melyek esetleg nem szakemberek számára észre sem vehetők. A gyermekek egyszerű orvosi vizsgálata során tett pontos megfigyeléseit kristálytiszta éleslátással elemezve, s józan mértéktartással értékelve Méhes Károly fontos következtetésekre jutott rejtett belszervi hibák, esetleg később jelentkező súlyosabb szövődmények kockázatának jellemzésére. Megfigyeléseit magyar és angol nyelven kiadott – ahogy ő emlegette – „könyvecskében" foglalta össze, amellyel a témával foglalkozó világnagyságok közé került.

A 90-es években fokozódó érdeklődéssel fordult a rosszindulatú daganatok kialakulásának veleszületett hajlama felé. Második, több hónapos bázeli, majd egy egy hónapos tübingeni tartózkodása során mind a kromoszómák centroméráinak szétválását, mind az informatív morfogenetikai variánsok előfordulását tumoros gyermekeken és családtagjain tanulmányozta. A legutóbbi időkben, haláláig folytatott klinikai kutatómunkájában is főként ezzel foglalkozott, pályázati *grant*-jei erre a kérdéskörre irányultak. Vizsgálatai során több olyan eredeti megállapítást tett, amelyek alapján feltételezhető, hogy a genetikai instabilitási jelként is felfogható korai centroméra-szétválás, illetve bizonyos minor anomáliák jelenléte fokozott hajlamot jelezhet daganatok kialakulására.

Méhes professzor, az eredeti tudományos eredményeket produkáló kutató kiváló klinikus és oktató volt. Orvosi és oktatói tényke-dését az új iránti fogékonyság és a régi értékekhez való ragaszkodás finom egyensúlya jellemezte. Gyermekgyógyász főorvosként és professzorként úgy alkalmazta a legújabb tudományos ismereteket, hogy közben megőrizte a pediátria tradicionális eszköztárát, gyermekközpontú melegségét. Úgy volt hosszú éveken keresztül a medikusok kedvenc professzora, hogy az oktatás fő hangsúlyát nem a csillogó multimédiás eszközök alkalmazására, az izgalmas új eredmények ismertetésére helyezte, hanem a szakma alapszinten is alkalmazandó összefüggéseinek közvetlen gyakorlati elsajátítására, amit szigorú, de mindig méltányos vizsgáin is megkövetelt. Tudományos, orvosi, oktatói tevékenységének zsenialitása egyszerűségében rejlett, ami csak látszólag paradoxon, mert az egyszerűt meglátni és láttatni csak kivételes felkészültség és intellektuális teljesítmény révén lehet. A klasszikus értelemben vett nagy formátumú egyetemi professzor volt, lebilincselő előadói készséggel, közvetlen gyakorlatra irányuló szemléletmóddal, munkatársainak biztos hátteret nyújtó állandó jelenléttel. Munkásságának hatását jól jelzi számtalan kitüntetése, magyar, német, osztrák akadémiai tagsága.

Méhes Károly eredményeit hallatlan eleganciával, könnyedséggel érte el. Személyiségének talán ez a leginkább meghatározó vonása: mindennapjaiban úgy volt csaknem

arisztokratikusan elegáns, hogy közben legendás szerénységével környezetében egyként viselkedett az egyenlők közt. Munkatársai bármikor számíthattak segítségére, a hozzá fordulókból önzetlenül kihozta a maximumot. Osztatlan tisztelet és szeretet kísérte, amihez nagyban hozzájárult könnyed humorra, anekdotázásra, jóízű mesélésre mindig kész, de soha nem előrenyomuló viselkedése. Elkerülte az értelmetlen konfrontációkat. Ebben segítségére volt kivételes intelligenciája: minden helyzetben igyekezett megtalálni a békés, mindenki számára legjobb megoldást. A mai világban sokak szemében eredményesebbnek tűnő kemény harcmodor helyett megmaradt vívónak: finom pengevezetéssel, s nem ökölcsapásokkal intézte a legbonyolultabb ügyeket is, felülemelkedve minden kisszerű szemponton. Sikeressége, elismertsége őt igazolja.

Méhes Károly életútjáról nem lehet úgy beszélni, hogy ne kerüljön említésre családja: felesége, Hédi és sikeres fiai, Károly, Gábor és Márton. Az a mindennapos biztonságot és szeretetet nyújtó háttér, amit maga körül teremtett, ami egész életét meghatározta, s ami számára mindenek előttvaló volt.

Nekünk, akiknek megadatott, hogy mellette lehettünk, korai távozására csak az lehet vigasz, hogy életünk egy szakaszát vele együtt élhettük. De ez egyben feladatot is ró ránk: azt az értékelvű szellemiséget, amit ő képviselt, nem csak emlékként kell őriznünk. Méhes Károly egyszerűségében zseniális, szilárd morális alapon álló életútját, elegáns, szerény, mindig segítőkész egyéniségét példaként magunk és napjaink haszonelvű világa elé kell állítani!

Kosztolányi György
az MTA levelező tagja
klinikai genetikus

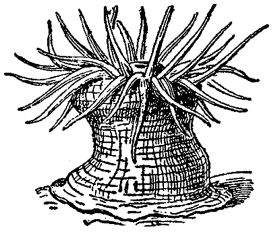

Kitekintés

EGYMÁST JAVÍTÓ ŰRSZONDÁK

Két űrszonda találkozott, összekapcsolódott, majd az egyik üzemanyagot töltött át a másikba. A következő manőverben akkumulátort helyezett az egyik szonda a másikba. Az űrkutatás történetében először valósítottak meg ember jelenléte nélkül, mozgó tárgyak között üzemanyag-utántöltést és hardveráthelyezést a világűrben.

Az USA légierejének 1. számú űrteszt programja keretében március 8-án állították pályára az Orbital Express misszióban az ASTRO (Autonomous Space Transport Robotic Operations – autonóm űrszállítás robotműveletek) és a NextSAt (szomszédos) holdat négy másik kis műholddal együtt. A 952 kg tömegű ASTRO a Boeing, a 226 kilogrammos NextSat a Ball Aerospace vezetésével épült. A 300 millió dolláros misszió során három hónapig kísérleteznek. Az ASTRO automatikus összekapcsolódásra (dokkolásra) képes, megközelítő és távolító manővereket hajt végre. Robotkarjára szerelt kamerájával rengeteg felvételt készített magáról és a NextSatról.

Április 2-án az első kísérletben az ASTRO 14 kilogramm hidrazin üzemanyagot pumpált át két részletben a NextSatba, teljes sikerrel. A manőver nem volt teljesen autonóm, a tervezett lépések végrehajtásához földi jóváhagyásra is szükség volt, a földi irányítók 23 alkalommal döntöttek a folytatásról. A későbbi kísérletekben fokozatosan csökkentik az emberi beavatkozást, egyre nagyobb önállóságot adnak a műholdaknak. A következő lépésben a NextSat visszaadta a kapott üzemanyag egy részét. Április 7-én az ASTRO a rakteréből kiemelt egy akkumulátort, és behelyezte a NextSat erre szolgáló nyílásába, ez volt az első hardverátadás két ember nélküli űreszköz között. A következő kísérlet során az ASTRO robotkarjával kicseréli a NetSat fedélzeti számítógépét. Kiemeli a régit, átrakja saját rakterébe, majd helyére illeszti az új gépet. Ilyen manőverre sem került még sor űrszondák között.

Az eredetileg egymáshoz kapcsolva pályára állított űreszközök április 17-én szétváltak, majd megközelítési kísérletekbe kezdtek. Egyre nagyobb távolságokra válnak szét, majd újra összekapcsolódnak. A manőverek során először 10 méter, majd 30 m, 60 m, végül 7 kilométer lesz az űreszközök közti távolság.

Az ASTRO és a NextSat manővereivel kipróbált technológia lehetővé teszi katonai és polgári célú műholdak élettartamának meghosszabbítását. Lehetővé válik az üzemanyag-utántöltés, kisebb részegységek cseréje, jobb változatok beépítése.

Malik, Tariq: Prototype Satellites Demonstrate In-Orbit Refueling. Space News. 9 April 2007. 42.

Orbital Express Satellites Demonstrate Battery Transfer. Space News. 23 April 2007.

J. L.

EXOBOLYGÓK FLÓRÁJA

Milyen színűek a növények távoli világok bolygóin? – erre a kérdésre keresik a választ az *Astrobiology* folyóirat márciusi számában közölt tanulmányaikban a NASA által támogatott amerikai kutatók. Már kétszáznál is több exobolygó létezését derítették fel csillagászati megfigyelésekkel, de a Földhöz hasonló lakható bolygót még nem találtak, a mai technika egyelőre a nagyobb bolygók észlelését teszi csak lehetővé. Azt azonban modellezni lehet, hogy milyen színű fényt hasznosíthatnak elsősorban egy elképzelt csillag feltételezett bolygójának növényei. Az eredmény segíthet majd az életet hordozó exobolygók felderítésében.

A növények elsősorban azt a sugárzástartományt hasznosítják, amelyből a legtöbb, legintenzívebb sugárzás éri őket – ez a modellezés alapfeltevése. A többi már fizika. A csillagok fénye attól függ, hogy milyen az anyagi összetételük. Az elemi összetétel és az alkotóelemek arányának ismeretében ki lehet számítani, milyen a csillag fényének spektrális eloszlása, milyen intenzitású lesz egymáshoz képest például a vörös és a zöld fény kibocsátása. A modellezés második lépésében a bolygó atmoszférájáról kell feltevéseket tenni. El kell dönteni, hogy milyen atomokból, molekulákból állhat az atmoszféra, milyen benne az egyes összetevők aránya. Az atmoszférán való áthaladás ugyanis megváltoztatja a csillagfény színeloszlását, mert az atmoszféra gázai eltérő mértékben engedik át, illetve nyelik el a különböző színeket. A csillagfényre és a bolygó atmoszférájára tett feltevések után meghatározható a felszínre lejutó fény színösszetétele, intenzitáseloszlása.

Földünk növényeiben a klorofill elsősorban kék és vörös fényt nyel el, zöldből jóval kevesebbet, ezért zöldek a növények. A földi atmoszférán áthatolt napsugárzásban a vörös fény a domináns, a kék és a zöld kevesebb, ezért alakult úgy, hogy a klorofill elsősorban a vörös fényt használja fel a kémiai folyamatok energiaellátásához. Más környezetben másként alakulnak a dolgok. Van olyan baktérium, amely zavaros vizekben él, ahova kevés látható fény jut el, ezért az infravörös sugárzás hasznosítására alapozza életét.

A számításokból nemcsak az derül ki, hogy milyen színű fényt hasznosítanak egy exobolygó növényei, hanem az is, hogy melyik hullámhossztartományra nincs szükségük, melyiket verik vissza. Ez a visszavert fény adja meg látható színüket, ilyennek látjuk őket. A modellszámítások szerint reálisan számolni lehet olyan bolygók létezésével, amelyeken nem zöld, hanem sárga vagy vörös a növényzet uralkodó színe. Már tervezik azokat az űrszondákat, amelyek néhány év múlva a siker reményében teszik lehetővé Föld-típusú, életet hordozó bolygók felkutatását. A mostani eredmények alapján olyan műszerekkel kell majd keresni növényi élet jeleit, amelyek a zöld mellett más színekre is érzékenyek.

NASA News. Release 07-20AR, 11 April 2007.

J. L.

SUGÁRZÁSTŰRŐ BAKTÉRIUM

A *Deinococcus radiodurans* baktérium arról nevezetes, hogy rendkívül jól tűri a radioaktív sugárzásokat. Amerikai tudósok most közelebb jutottak titkának megfejtéséhez: a baktérium örökítő anyaga ugyan károsodik, de a hibás DNS-t javító fehérje ellenáll a

sugárzásoknak, ezért képes marad a DNS kijavítására.

A baktérium sugárállóságát 1956-ban fedezték fel, amikor egy besugárzással csírátlanított („sterilizált") darált marhahús konzerv megromlott. Ez a baktérium olyan sugáradagokat visel el, amelyek ezredrésze már megölne más szervezeteket. A sugárzások hatására az élő szervezetek örökítő anyaga, a DNS sérül, ez vezet végül a szervezet pusztulásához. A *D. radioduransban* olyan javító mechanizmus működik, amely 24 órán belül hibátlanra javítja a sugárzás által megrongált DNS-t.

Korábban már feltárták, hogy a *D. radiodurans* elemi összetétele eltér a többi baktériumétól: több benne a mangán és kevesebb a vas, mint rokonaiban. Michael J. Daly, az egészségtudományi egyetem (Bethesda, Maryland, USA) kutatója és munkatársai a *PLoS Biology* on-line folyóiratban arról írtak, hogy ez az ásványianyag-tartalom védi meg a baktérium javító fehérjéjét a sugárkárosodástól. A kevésbé ellenálló baktériumokban a javító fehérje sugárzás hatására oxidálódik, ezzel elveszti DNS-javító képességét.

A sugárzástűrő baktérium szerepet kaphat a sugárzó és mérgező anyagokat tartalmazó szennyezett területek megtisztításában. Olyan erősen sugárzó környezetben is bevethető, ahol minden más élet elpusztulna. A baktériumot és közeli rokonait sokfelé megtalálták már a Földön, az antarktiszi gránitban éppúgy, mint Dániában egy erős kobalt-60 besugárzó víztartályában. Az egyedülálló-an hatékony DNS-javító mechanizmus részleteinek feltárása hozzásegíthet az emberi sejtfolyamatok rákos elváltozásokhoz vezető hibáinak jobb megértéséhez is.

Radiation Resistand Proteins. The New York Times. Science. 27 March 2007.

J. L.

HATÉKONYABBAK AZ ELPÁROLOGTATOTT KENDERLEVELEK?

A marihuána gyógyító hatásait – márpedig ezt kutatják például a szklerózis multiplex vagy a zöldhályog kezelésében, illetve a kemoterápia okozta hányás csillapításában – akkor lehet a legjobban kihasználni, ha a vadkender leveléből elpárologtatják a hatóanyagokat – állítják a San Fransiscó-i Kalifornia Egyetem kutatói. A marihuánás cigaretta rákkeltő anyagokat juttat a szervezetbe, a tea vagy a sütemény alkotórészei a májban átalakulnak, a tablettában beadott tiszta hatóanyag, a THC (tetrahidro-kannabinol) pedig önmagában talán kevésbé hatékony, mint a levél gőze – mondják. Donald Abrams és munkatársai egy, az USA-ban kereskedelmi forgalomban lévő készüléket használtak. Ezzel a leveleket 180–200 fokra hevítették – ezen a hőmérsékleten még nem alakulnak ki a cigaretta elszívásakor keletkező mérgező anyagok, a THC viszont a levelek felületére kerül –, és megvizsgálták, hogy az így belélegzett marihuána biológiai hatása hogyan viszonyul a cigarettaként elszívott hatásához. Megállapították, hogy a gőzként bejuttatott THC gyorsabban abszorbeálódik a vérben, mennyisége azonban közel azonos. „A farmakológiai és a pszichológiai hatások összehasonlíthatók, de egy nagyobb tanulmány szükséges annak eldöntésére, hogy a biológiai ekvivalenciát bizonyítsuk" – teszi hozzá a nature.com-on Abrams.

www.nature.com/news 2007. 05. 11.
Abrams, Donald I. et al. *Clin. Pharmacol. Ther.* doi:10.1038/sj.clpt.6100200 (2007)

G. J.

AZ ÉLET ENCIKLOPÉDIÁJA

Nemzetközi összefogással tíz éven belül elkészülhet az az internetes adatbázis, amely a Földön jelenleg ismert, kb. 1,8 millió fajt mutatja be sok-sok képpel, szöveggel, szemléltető ábrákkal, hanganyagokkal. Az *Encyclopaedia of Life* egyik ötletgazdája Edward O. Wilson, a Harvard Egyetem kutatója a *Nature*-nek elmondta, hogy a honlapon minden ma rendelkezésre álló tudást feldolgoznak, és ez bárki számára hozzáférhető lesz. Az *Élet enciklopédiájának* összeállítása kb. százmillió dollárba fog kerülni, azt azonban még nem tudni, hogy miből fogják fenntartani és frissíteni a rendszert. A program a Biodiversity Heritage Library, a Field Museum, a Harvard University, a Marine Biological Laboratory, a Missouri Botanical Garden, valamint az amerikai Smithsonian Institution összefogásával indul, de az Ausztrália élővilágát bemutató *Atlas of Living Australia* internetes enciklopédia is hajlandó bekapcsolódni a programba.

www.eol.org

G. J.

FÉRFIHORMONNAL A SZKLERÓZIS MULTIPLEX ELLEN?

A szklerózis multiplex kezelésébe férfiaknál talán érdemes bevonni a tesztoszteron nevű férfi nemi hormont is, mert gátolja az agy zsugorodását, és a szellemi működés hanyatlását. Amerikai kutatók (University of California, Los Angeles) abból indultak ki, hogy a betegség kétszer olyan gyakori nőknél, mint férfiaknál, tehát a férfihormon valamiféle védelmet jelenthet vele szemben. Rhonda Voskuhl és munkatársai tíz SM-ben szenvedő férfin végeztek hat hónapon keresztül követéses vizsgálatot. Ezen idő alatt mérték agyuk és izmaik tömegét, valamint kognitív képességeiket. Ezt követően a páciensek egy éven keresztül naponta kentek a bőrükre tesztoszteront tartalmazó gélt, amely 100 milligramm hormont tartalmazott. A kutatók mágneses rezonanciás képalkotó eljárással megállapították, hogy a hormonkezelés kb. 67 %-kal csökkentette az agy zsugorodásának sebességét, és a betegek bizonyos szellemi működéseiben is néhány százalékos javulás mutatkozott. A férfiak izomtömege is növekedett, mégpedig egy év alatt átlagosan 1,7 kg-mal. Voskuhl szerint mindez azt mutatja, hogy a betegség valamilyen módon gátolja a szervezetben a tesztoszteron mobilizálását.

A klinikai vizsgálat során a hormonkezelésnek mellékhatásai nem mutatkoztak, korábbi tanulmányok azonban kimutatták, hogy a tesztoszteron fokozza a férfi emlőrák, illetve a prosztatamegnagyobbodás kockázatát.

A kutatócsoport most SM-ben szenvedő nőknél a női nemi hormonnal, az ösztrogénnel történő kezelés lehetőségeit vizsgálja.

Archives of Neurology. vol. 64, p. 683.

www.newscientist.com, 2007. 05. 15.

G. J.

Jéki László – Gimes Júlia

Könyvszemle

Rendszer és politika
A politika interdiszciplináris társadalomtudományi szemlélete

Pokol Béla, az MTA doktora nem ismeretlen a magyar társadalomtudománnyal foglalkozó olvasóközönség előtt. A nyolcvanas évek óta folyamatosan publikálja szociológiai, politológiai és jogelméleti munkáit, amelyek figyelmet keltettek a szakmában és a közéletben is. Ez évben publikált monográfiája bizonyos értelemben összegzéséül szolgál eddigi munkásságának a politikatudomány és a politikaelmélet területén. Ugyanaz a kiadó korábban megjelentette *Szociológiaelmélet* (2004) és *Jogelmélet* (2005) címen a „Társadalomtudományi trilógia" első két kötetét, melynek a *Politikaelmélet* a záróköve. A szerző mindhárom területen arra tesz kísérletet, hogy szintetizálja több mint negyedszázados munkásságának eredményeit ezekben a kötetekben. Szintéziskísérlettel találkozunk itt, olyannal, amely ritka a magyar társadalomtudományban, ezért számot tarthat több társadalomtudományi diszciplína művelőinek, illetve a társadalomtudományok mai állását kívülről áttekinteni kívánó olvasóknak az érdeklődésére egyaránt.

Pokol Béla a társadalom és a politika rendszerfelfogású elemzője, aki a funkcionalista rendszerelméletet tekinti kutatási vezérfonalának. Fő orientációs pontja Niklas Luhmann NSZK-beli társadalomtudós megközelítésmódja, amelyet azonban kritikailag szemlél, továbbfejlesztésére tesz kísérletet, és kölcsönöz más társadalomtudományi tradícióktól is. Elméleti palettáján megtaláljuk Polányi Károly, Antonio Gramsci, Pierre Bordieu vagy Jürgen Habermas színeit is, akik egy posztmodern egyvelegben Pokol saját rendszerének elemeivé válnak. A modern politika elemzése áll érdeklődésének középpontjában, elsősorban a kortárs nyugati demokráciák fejlődéstendenciái, valamint ezek tanulságainak alapján a magyar politikai rendszer elemzése a rendszerváltás előtt és után is. Hiányzik viszont nála a többi posztkommunista demokrácia összehasonlító elemzése, ami a Nyugat és Magyarország között közvetítve a magyar modell specifikumait mutathatná meg. Strukturalista szerzőként nem szentel különösebb figyelmet a rendszerváltásnak mint folyamatnak, hanem a régi és új struktúrák dichotómiájában gondolkodik. Más folyamatok elemzése viszont helyet kap nála, lett légyen az a globalizáció, korporatizmus vagy a társadalmi mozgalmak új és újabb generációinak kibontakozása.

Mivel szemléletmódja a tartós struktúrák (Dauerstrukturen) elemzése felé viszi, Niklas Luhmann koncepcióját továbbfejlesztve alakítja ki azt az eredeti szemléletmódot, amely a tevékenységi rendszerek között aszerint is differenciál a társadalom szerkezetében, hogy azoknak kialakult e a professzionális csoportja, illetve annak a professzionális intézményrendszere. „Az egyes interakciók jó része

nemcsak szervezetileg preformált, hanem ezeket és magukat a szervezeti rendszerek szelekcióit is az átfogó társadalmi meghatározásokon túl a specifikálódó professzionális alrendszerek is meghatározzák." (27.) „A funkcionális differenciálódás során a társadalom rendszerszintje kettébomlik: diffúz-heterogén mindennapi életbeli kommunikációkra és a mindennapi életből kiemelkedő professzionális alrendszerekre, amelyek egy-egy társadalmi alapfunkció körül szerveződnek meg." (28.) „Professzionális szerepek (jogász, tudós, művész, politikus stb.) különültek el az egyes társadalmi alapfunkciók ellátására, és e feladatok betöltésénél a toborzás, a kiválasztottak szocializációja, illetve a professzionális tevékenység értékelése-jutalmazása elkülönült folyamatok szerint zajlik…" (29.) Ez a megközelítés előtérbe állítja professzionális politikus, illetve a professzionális média- és a jogtudó értelmiségi csoportok, hivatásrendek szerepét és interakciójukat saját professzionális intézményes rendszerükkel. Súlyt kap benne a professzionális nyelvezet és kategóriarendszer elemzése mind a médiaértelmiségi, mind például a jogtudó értelmiség és professzionális tagolódásának elemzésénél.

A funkcionális alrendszerek luhmanni elmélete a társadalmi részrendszerek kölcsönös kapcsolatrendszerére és kommunikációjára, interakciójára épül sajátos mediációs mechanizmusaik révén. Pokol elemzi a politika és a társadalmi környezetét alkotó gazdaság (pénz és politika 126–139. o.), kultúra-média (médiaértelmiség 178–197. o.), jog (politika és igazságszolgáltatás 361–397. o., alkotmánybíráskodás 289–337. o.), és a közigazgatás (a közigazgatás átpolitizáltságának mértéke 275–279. o.), a tudomány (ideológiák 62–74. o., *think-tank*-ek 156–162. o.) szerepét. Mindezt a globális összefüggésekbe is beleágyazza (122-126. o.), és főként a finánctőke uralmának kiteljesedéseként értelmezi az ezredfordulóra kialakuló globális rendszert Gramsci, Polányi és Hilferding klasszikus örökségének felhasználásával. Globalizációs megközelítésmódja nem tartalmazza a regionalizmus, a civil társadalom és a globalizáció kapcsolatrendszerét, ami fontos közvetítő elemeket iktat ki szemléletmódjából, és dacára az EU-val kapcsolatos elemzésnek, a globális rendszer és a nemzetállamok interakciójára szűkül.

Pokol – állam- és jogtudományi hátterének megfelelően – elsődlegesen a politika közjogilag szabályozott struktúráit elemzi és veti össze. A „hatalmi négyszög" fogalmi hálóját használja, és a modern politikát a kormány–parlament–államfő és alkotmánybíráskodás (201–337. o.) összefüggéseiben vizsgálja. Ugyanakkor azonban a politikai rendszert politológus módjára az állami-kormányzati rendszernél szélesebben értelmezi. „Amikor az államon kívüli képződményeket is rendszeresen vizsgálni kezdték az európai országokban az elmúlt évtizedekben, az állam/nem állam disztinkció továbbra is központi jelentőségű maradt ugyan, de a nézőpont kitágult az újonnan létrejött politológiában, és ezután a politikai pártokat, érdekegyesületeket, a politikai ideológiákat is elemezték. Illetve most már a politológusok e külső erők tükrében vizsgálták az állami szervezeten belüli összefüggéseket is. Az államon túli politikai képződmények fogalmi befogadása itt is egy átfogóbb kategóriában, a politikai rendszer fogalmában történt meg, mint az amerikai politológiában. Európában azonban ezen belül az állami szervezethez tartozó és az ezen kívüli részek különbsége nagyobb hangsúlyt kap, mint azt a kevésbé markáns *government* fogalma az Egyesült Államokban szükségessé teszi." (15.)

A politikai rendszer szélesebb keretei között Pokol elemzi a pártrendszer, az érdekképviseleti szervezetek és a legitimáció, valamint a média, a nyilvánosság struktúraváltozásait (103–126, 139–165, 178–197.). Ezeknél a témáknál bőven használja a kritikai megközelítésmódú, Luhmanntól távol álló régi és új szerzők, Habermas, Offe, Leibholz avagy Michels, Schmitt és Weber gondolatait. Míg a globalizációs és az Európa-problematikánál (397–415.) avagy a társadalmi mozgalmak esetében elemzései a szakirodalmi és a politikai fejlődés ezredfordulós standardjait használják, a pártok avagy a legitimáció problematika esetében megmarad a nyolcvanas évek problematikájánál, hiába keressük a kartellpártok, a prezidencializálódás avagy az új populizmus problematikáját a kötetben, holott azok már az újabb magyar politológia-tankönyvekben is megtalálhatók.

Pokol viszonya az elméleti tradíciókhoz a három kötetről készült vitán úgy kapott jellemzést, hogy munkái nem használhatók fel igazán elmélettörténetként, mert céljuk nem az egyes elméleti tradíciók distinkt profiljainak megmutatása, hanem a saját elméleti megközelítésmódjának kialakulása szempontjából, mintegy „illusztrációként" használja fel mások gondolatait. Ezáltal munkáiból nem igazán a tárgyalt szerzők mondandója, hanem annak Pokol rendszere szempontjából értelmezett üzenete tárul elénk, meglehetős szelektivitással. Szintén kritikai volt vele szemben a rendszerszemléletű megközelítés és a demokrácia viszonya, s ez mindig, minden szerző esetében, magánál Luhmann-nál is dilemmákhoz vezetett, amelyek megjelentek Pokolnak például az Alkotmánybíróság szerepéről vagy a bírói és a médiahatalomról kifejtett téziseinek közéleti és tudományos kritikájában.

Nagy és kiemelkedő szerepet kap nála a politika és a jogrendszer viszonya, amely területen nem csupán kutató, hanem a Független Kisgazdapárt képviselőjeként 1998 és 2002 között a parlament alkotmányügyi bizottságának elnökeként közvetlenül is gyűjthetett tapasztalatokat. Így vall erről a szerző: „Sok tanulsággal járt rövid időre a politikába tett 'kirándulásom', melynek végén egy ciklusra parlamenti képviselőként is tevékenykedhettem. Bár ez idő tájt elsősorban jogelméleti és szociológiai tanulmányokat írtam, az Országgyűlés működéséről, a parlamenti bizottságok szerepéről, az egyes pártvezérek és képviselők motivációiról, a pártfinanszírozás rejtelmeiről és általában a hivatásos politikusok életéről – alkotmányügyi bizottsági elnökként is – szerzett mindennapi tapasztalatok sokat segítettek abban, hogy az addig csak olvasmányanyagokból ismert politikát közelebbről megérthessem". (9–10.)

A törvényhozási folyamat elemzése, az alkotmánybíráskodás, az alkotmányozás kérdései, általában a jogpolitika aktuális problémái nagy hangsúllyal szerepelnek mind politikaelméleti, mind jogelméleti munkásságában. Egyszerre használja a „két szemüveget" a jognak a politika és a politikának a jog felől való megközelítését, sőt cserélgeti az elméleti és a gyakorlati szerepet is, amely főként kritikájának értelmezésénél kaphat szerepet.

Pokol munkája fontos interdiszciplináris kísérlet, amelynek alig akad párja a mai magyar társadalomtudományban. Rendszeres, szisztematikus megközelítésmódja, elméleti premisszáinak transzparenciája persze éppenséggel kiszolgáltatja a kritikáknak, hiszen épp a rendszerszerű megközelítésmód ütközik folyton saját korlátaiba. Pokol azonban nem egyoldalú, alkalmazza az ellentábor, a rendszerszemlélettel vitatkozó kritikai cselekvéselmé-

let, sőt a marxizmus bizonyos kritikai szempontjait is a funkcionalista rendszerelmélet luhmanni válfajának többszörösen korrigált *update*-jában. A politika problémáit egyszerre láttatja a média, a tudomány, a jog és a gazdaság szemszögéből, s mindezt globális szinten is, szemléletmódja tehát igencsak komplex, de követhető, hiszen a történeti és esetelemzések során fejti ki azt. Eredeti a megközelítésmódja, amely kritikára és továbbfejlesztésre ingerel sokakat, az állam- és jogtudományok, a politológia és a szociológia területén. Munkássága beleilleszthető annak a magyar társadalomtudományi vonulatnak a keretébe, amely a 19–20. század fordulójától kezdve egyszerre lépett fel az interdiszciplináris társadalomelmélet kialakításának igényével, és a magyarországi társadalmi-politikai problémákra való válaszadás igényével. *(Pokol Béla: Politikaelmélet. Bp. Századvég, 2006. 425 p.)*

Szabó Máté
egyetemi tanár, a tudományok doktora

Dr. Balogh László: Pedagógiai pszichológia az iskolai gyakorlatban

Az Urbis Könyvkiadó *Mesterek Mesterei* című, igényes pedagógiai-pszichológiai szakkönyvsorozatának hetedik tagjaként veheti kezébe Balogh László könyvét, a modern tudományos igénnyel írt, innovatív szellemű, a mindennapi pedagógiai gyakorlatban alkalmazható módszereket, vizsgálati irányelveket és fejlesztési lehetőségeket közkinccsé tevő tanulmánykötetek iránt érdeklődő, az iskolai oktatás-nevelés problémáira fogékony olvasó.

A gazdag publikációs tevékenységéről is híres, Apáczai-díjas szerző személyében nemcsak a Debreceni Egyetem Pszichológiai Intézetének igazgatóját, hanem a szakmai közélet elismert tekintélyét is tiszteljük. Jelen munkájának legfőbb erénye, egyben vezérelve a gyakorlatorientáltság. Ennek jegyében – alapvetően eltérve a pedagógiai pszichológia eddigi publikációs hagyományaitól – a tudományterület azon szegmenseit veszi górcső alá, amelyek a legkritikusabbak korunk iskolájában. Bemutatja, hogyan lehet tudatosan, sikerrel alkalmazni a különböző pszichológiai kutatások metódusait és eredményeit a mindennapi iskolai oktató- és nevelőmunka, a gyermekekkel való foglalkozás – többek közt a tehetségazonosítás, a tehetséggondozás, az egyéni képességfejlesztés, a differenciálás, a képesség szerint csoportosítás, a tanulási stratégia fejlesztése, a felzárkóztatás, a kreativitásfejlesztés, a tanulási nehézségek kiküszöbölése, a személyiségfejlesztés, a pályaszocializáció és egyéb segítő tevékenységek – során.

Előszavában az alábbi ajánlással bocsátja útjára hiánypótló művét a szerző: „…remélve, hogy felkelti a szakemberek – kiemelten pedagógusok, pedagógusjelöltek – érdeklődését kötetünk, s akkor elérhetjük elsődleges célunkat, hogy a legújabb külföldi és saját kutatási eredmények bemutatásával, elemzésével az eddiginél szélesebb körű és gyakorlatorientáltabb pszichológiai, pedagógiai támpontokat adjunk az iskolai fejlesztő munkához."

A többes szám nem véletlen. Balogh professzor könyvéhez két, szintén szaktekintélynek számító tudós is hozzájárult egy-egy – a tudományos színvonal, a közérthetőség és a gyakorlatorientáltság tekintetében a kötet többi részével egyenértékű – fejezettel. Dr. Koncz István jegyzi a *Pedagógusszerep* című részt, a *Tanulói személyiség megismerése* című fejezetet dr. Tóth László írta.

E kötet révén egy közvetlenül hasznosítható, a pedagógiai pszichológia hatalmas ismeretanyagának a szerző által kiválóan szelektált, remekül szerkesztett, világos nyelvezetű összegzése került a gyakorló pedagógusok kezébe. A gyakorlatorientáltság szempontjának dominanciája jellemzi az egyes fejezetek témaválasztását, felépítését. Erre utalnak az alábbi – pedagógiai gyakorlatunk talán legaktuálisabb és legégetőbb problémáival szembesítő – fejezetek, fejezetrészek is: *Az iskolai légkör – gyerek a középpontban, Egyéni tanulási stratégiák és fejlesztésük, A tanulási nehézségek viselkedéses tünetei, Órairányítás – különös tekintettel a tanulási nehézségekkel küzdő tanulókra, Az integrált osztály vitatémája, A differenciálás eszközei az általános oktatású osztályban, Tehetséges gyerek az iskolában, Munkamegosztás a tantestületben – új szereplők a tehetséggondozásban, A tanár érzelmi biztonsága, Néhány módszer a tanulók megismeréséhez.*

A kötet szerzői a témakörök elméleti megközelítése mellett arra is ügyeltek, hogy munkájuk pedagógiai kézikönyvként is használható legyen. Nemcsak hasznos gyakorlati tanácsokat, metodikai leírásokat, órairányítási szempontokat, gazdagítási és gyorsítási módszereket, hanem bizonyos fejezetekhez csatolva komplett mérőeszközegyüttest (például: a tanulókra, illetve a pedagógusokra kidolgozott motivációs kérdőívek, fittségteszt, önismereti mérleg, kreativitásbecslő skála, tanulási erősségek-skála, Renzulli–Hartman-skála) adnak közre.

A mű tekintélyes részét alkotja a tehetségfejlesztéssel kapcsolatos gondolategyüttes. Az utóbbi években publikált számos, e témáról szóló tanulmányához, valamint a debreceni Kossuth Egyetemi Kiadó gondozásában, 2004-ben megjelent, *Iskolai tehetséggondozás* című könyvéhez hasonlóan itt is nagy figyelmet szentel a szerző a tehetséggondozás teoretikus és praktikus problémáinak. A téma feldolgozására szánt fejezet tartalmi és mennyiségi jellemzői újfent bizonyítják Balogh László elköteleződését a hazai pedagógiai gyakorlatban mindeddig mostohagyerekként kezelt terület – a tehetségazonosítás és az iskolai tehetségfejlesztés – elméleti és gyakorlati kérdései iránt.

Dr. Balogh László új kötete nemcsak az egyes fejezetek után sorakozó, azok feldolgozását segítő ellenőrző kérdések és feladatok miatt, hanem a szó legnemesebb és legigazibb értelmében, valóban „tankönyv". *(Dr. Balogh László: Pedagógiai pszichológia az iskolai gyakorlatban. Bp., Urbis, 2006. 370 p.)*

Duró Zsuzsa

CONTENTS

Regional Centres and Regional Development • Guest Editor: János Rechnitzer

János Rechnitzer: Introduction 690
János Rechnitzer: European Regional Politics and City Development 692
Gyula Horváth: Regional Centres in Europe 704
Pál Beluszky: Formation of Regional Centres in Hungary 721
István Bartke: Settlement (Spatial) Concentration of Society and Economy, It's Effects and Adjudgement..... 730
Viktória Szirmai: Social Characteristics of Hungarian Big City Regions 740
Imre Lengyel: Development Poles As Entrances to the Knowledge Based Economy ... 749
Györgyi Barta – Balázs Lengyel: Budapest as a Development Pole – Capital Ideas 759

Study

Károly Kecskeméti: Pluralism: The Key to Understand Hungarian History 770
János Boros: The Profit of Philosophy and of Humanities 787
Róbert Hermann: Lajos Batthyány (1807-1849), first Prime-Minister of Hungary 795
Károly Kecskeméty: International Heliophysical Year 809

Academy Affairs

Report on the 2007 General Assembly of MTA *(Júlia Gimes)* 815

Obituary

Károly Méhes *(György Kosztolányi)* 828

Outlook (László Jéki – Júlia Gimes) 832
Book Review 836

Ajánlás a szerzőknek

1. A Magyar Tudomány elsősorban a tudományterületek közötti kommunikációt szeretné elősegíteni, ezért elsősorban olyan kéziratokat fogad el közlésre, amelyek a tudomány egészét érintő, vagy az egyes tudományterületek sajátos problémáit érthetően bemutató témákkal foglalkoznak. Közlünk téma-összefoglaló, magas szintű ismeretterjesztő, illetve egy-egy tudományterület új eredményeit bemutató tanulmányokat; a társadalmi élet tudományokkal kapcsolatos eseményeiről szóló beszámolókat, tudománypolitikai elemzéseket, szakmai szempontú könyvismertetéseket.

2. A kézirat terjedelme szöveges tanulmányok esetében általában nem haladhatja meg a 30 000 leütést (a szóközökkel együtt, ez kb. 8 oldalnak felel meg a MT füzeteiben), ha a tanulmány ábrákat, táblázatokat, képeket is tartalmaz, a terjedelem 20–30 %-kal nagyobb lehet. Beszámolók, recenziók esetében a terjedelem ne haladja meg a 7–8 000 leütést. *A teljes kéziratot .rtf formátumban, mágneslemezen és 2 kinyomtatott példányban kell a szerkesztőségbe beküldeni.*

3. A közlemények címének angol nyelvű fordítását külön oldalon kell csatolni a közleményhez. Itt kérjük a magyar nyelvű kulcsszavakat (maximum 10) is. A tanulmány címe után a szerző(k) nevét és tudományos fokozatát, a munkahely(ek) pontos megnevezését és – ha közölni kívánja – e-mail-címét kell írni. A külön lapon kérjük azt a *levelezési és e-mail címet*, telefonszámot is, ahol a szerkesztők a szerzőt általában elérhetik.

4. Szöveg közbeni kiemelésként *dőlt,* (esetleg **félkövér** – semibold) betű alkalmazható; ritkítás, VERZÁL betű és aláhúzás nem. A jegyzeteket lábjegyzetként kell megadni.

5. A rajzok érkezhetnek papíron, lemezen vagy email útján. Kérjük azonban a szerzőket: tartsák szem előtt, hogy a folyóirat fekete-fehér; a vonalas, oszlopos, stb. grafikonoknál tehát ne használjanak színeket. Általában: a grafikonok, ábrák lehetőség szerint minél egyszerűbbek legyenek, és vegyék figyelembe a megjelenő oldalak méreteit. A lemezen vagy emailben érkező ábrákat és illusztrációkat lehetőleg *.tif* vagy *.bmp* formátumban kérjük; értelemszerűen fekete-fehérben, minimálisan 150 dpi felbontással, és a továbbítás megkönnyítése érdekében a kép nagysága ne haladja meg a végleges (vagy annak szánt) méreteket. A közlemény szövegében tüntessék fel az ábrák kívánatos helyét.

6. Az irodalmi hivatkozásokat mindig a közlemény végén, abc sorrendben adjuk meg, a lábjegyzetekben legfeljebb utalások lehetnek az irodalomjegyzékre. Irodalmi hivatkozások a szövegben: (szerző, megjelenés éve). Ha azonos szerző(k)től ugyanabban az évben több tanulmányra hivatkozik valaki, akkor a közleményeket az évszám után írt a, b, c jelekkel kérjük megkülönböztetni mind a szövegben, mind az irodalomjegyzékben. Kérjük, *fordítsanak különös figyelmet a bibliográfiai adatoknak a szövegben,* illetőleg *az irodalomjegyzékben való egyeztetésére!* Miután a Magyar Tudomány nem szakfolyóirat, a közlemények csak a legfontosabb hivatkozásokat (max. 10–15) tartalmazzák.

7. Az irodalomjegyzéket abc sorrendben kérjük. A tételek formája a következő legyen:

• Folyóiratcikkek esetében:

Alexander, E. O. and Borgia, G. (1976). Group Selection, Altruism and the Levels of Organization of Life. Ann. Rev. Ecol. Syst. **9**, 499–474

• Könyvek esetében:

Benedict, R. (1935). *Patterns of Culture*. Houghton Mifflin, Boston

• Tanulmánygyűjtemények esetén: von Bertalanffy, L. (1952). Theoretical Models in Biology and Psychology. In: Krech, D., Klein, G. S. (eds) *Theoretical Models and Personality Theory*. 155–170. Duke University Press, Durnham

8. Havi folyóirat lévén a *Magyar Tudomány* kefelevonatot nem küld, de az elfogadás előtt minden szerzőnek elküldi egyeztetésre közleménye szerkesztett példányát. A tördelés során végzett, apró változtatásokat a szerző egy adott napon a szerkesztőségben ellenőrizheti.

A lap ára 672 Forint